WSTĘP

Na terytorium utworzonego w 1975 roku województwa zamojskiego, nazywanego w dalszym ciągu niniejszej pracy Zamojszczyzną, istniały w przeszłości w różnych okresach 33 miasta. Status miejski od początku swego istnienia zachowało jedynie 5 miast: Biłgoraj, Hrubieszów, Szczebrzeszyn, Tomaszów i Zamość. Z pozostałych 4 miasta utraciły prawa miejskie jeszcze w okresie pierwszej Rzeczypospolitej, 5 w pierwszych latach po rozbiorach, 18 pozbawiły praw miejskich rządy carskie w latach 1869-1870 przemieniając je na tzw. osady („posady"), 1 zostało całkowicie zniszczone podczas walk z UPA w 1946 roku [1].

Poza wymienionymi 5 miastami o nie przerwanym statusie miejskim wszystkie pozostałe były miastami małymi z liczbą ludności nie przekraczającą 4 tys. mieszkańców, o znacznym odsetku ludności rolniczej, toteż w literaturze nazywane są miasteczkami rolniczymi. Jedynie Tarnogród i Tyszowce w końcu XIX wieku osiągnęły ponad 5 tys. mieszkańców ale i w nich podstawę bytu stanowiło rolnictwo.

Sam fakt pozbawienia praw miejskich 18 miasteczek w latach 1869-1870 nie przesądzał wszakże o ich charakterze społeczno-gospodarczym. Niemal wszystkie były siedzibami gmin i parafii, w większości dawnych miasteczek odbywały się cotygodniowe targi, ciągle były w nich żywe tradycje miejskie, w niektórych przetrwałe w nikłych już resztkach do dziś w formie zwyczajów, mowy a nawet zachowanych tu i ówdzie pozostałościach stroju starszych kobiet.

Miasteczka mają swoją odrębną, ukształtowaną tradycją specyfikę, własny trudny do uchwycenia charakter. Zwrócił na to dawno uwagę prof. St. Herbst stwierdzając, iż „Miasto, które nawet nie miało właściwego charakteru gospodarczego, było zjawiskiem społecznym innym od sąsiedniej wsi. Wyraża je chociażby antagonizm między rolnikami-mieszczanami a chłopami. Te różnice były w dawnych czasach jeszcze większe" [2]. Daje się to zaobserwować również i dziś a dosadnym tego przykładem może być Boża Wola, która „miastem" była zaledwie 90 lat, utraciła prawa miejskie już w 1821 roku, a mieszkańcy do dziś wspominają o ich miejskiej przeszłości.

W nauce istnieją dotąd spory co do samej definicji miasta, niektórzy bowiem historycy uznają daną miejscowość za miasto dopiero od nadania jej prawa magdeburskiego. Pomijając miasta zakładane na tzw. „surowym korzeniu" wiele miast istniało i pełniło swoje funkcje miejskie znacznie wcześniej od formalnego uznania za miasto jako ośrodki administracyjne, rzemieślnicze lub handlowe dla mniejszego lub większego terytorium. Rządziły się i kształtowały swoje życie w oparciu o miejscowe prawo krajowe, lokacje zaś na prawie magdeburskim były tylko formalnym potwierdzeniem stanu istniejącego, nadaniem im nowych form organizacyjnych i prawnych zwłaszcza w zakresie sądownictwa, nie wykluczając wszakże stosowania w praktyce, przynajmniej w jakimś krótszym lub dłuższym okresie, tradycyjnych norm dawnego prawa polskiego lub ruskiego.

O istnieniu od dawna takich miast na naszym terenie świadczy przykład Szczebrzeszyna. Nie udało się dotąd ustalić ścisłej daty nadania mu prawa magdeburskiego. Być może było to nadanie Władysława Opolczyka, który był „terre Russie dominus et heres", lecz już znacznie wcześniej, w dokumencie z 1352 roku

czytamy: „... propre eppidum ruthenicalem Szczebresinum”. Podobnie Tyszowce prawo magdeburskie uzyskały w 1443 roku a było to zapewne ponowienie nadanego wcześniej, już wtedy były bowiem miastem i to znacznym – „civtas” – a jako miasto występują już w 1419 roku. Grabowiec otrzymał prawo magdeburskie w 1447 roku, lecz już w latach 1366, 1377, 1394, 1396 wymieniany jest jako miasto. Nawet Hrubieszów określony w dokumencie z 1400 roku jako wieś królewska, pełnił już wcześniej funkcje miejskie i nazywany był miastem. Przykładów takich jest znacznie więcej.

Te dawne miasta w zależności od swojej wielkości, funkcji jaką spełniały i znaczenia, nosiły w dokumentach nazwy: civitas, oppidum i oppidulum („civitas Thissowcze”, „oppidum Grabowiec”, „oppidulum Gozdowa”).

W zależności od formy własności były to miasta królewskie lub książęce zakładane w czasach najdawniejszych, będące siedzibami administracji państwowej jako starostwa grodowe (Grabowiec, Horodło, Hrubieszów), ośrodkami starostw niegrodowych (Tarnogóra, Tyszowce), jedno miasto biskupie (Skierbieszów) i pozostałe – miasta prywatne stanowiące własność magnatów i najbogatszej szlachty.

Podobnie jak w różnych okresach uzyskiwały one prawa miejskie, w różnych czasach i z różnych przyczyn prawa te traciły. Większość z nich zachowała się jako miasta aż do słynnej przemiany na tzw. osady w latach 1869-1870 dokonanej pod pozorami gospodarczymi, w istocie jednak w celu szybszego i sprawniejszego przeprowadzenia akcji rusyfikacyjnej[3]. Wkrótce, w 1875 roku, nastąpiła kasata unii a istniejące w miasteczkach cerkwie unickie przekształcono na prawosławne z reguły zmieniając ich wygląd, zazwyczaj przez zastępowanie barokowych wieżyczek cebulastymi kopułkami. Po roku 1875 budowano już cerkwie wyłącznie w stylu „rosyjskim”.

Z omawianych 33 miast siedem należało do Ordynacji Zamojskiej będącej w okresie pierwszej Rzeczypospolitej swego rodzaju feudalnym państwem w państwie. Ordynacja tylko formalnie należała do powiatu krasnostawskiego, wyłączona była natomiast spod jurysdykcji państwowej, miała własne sądy i urzędy a szlachta zamieszkała na jej terytorium była zależna od ordynatów[4].

Na Zamojszczyźnie istniało nadto kilka miasteczek efemerycznych jak Teratyn i Gozdów, a z późniejszych Bełżec, Boża Wola i Potoki, których dzieje nie są dotąd zbadane a są godne prześledzenia.

Praca niniejsza obejmuje miasta i dawne miasteczka leżące na terenie obecnego województwa zamojskiego wchodzącego do 1975 roku w skład większej jednostki administracyjnej jaką było województwo lubelskie, zwane w literaturze Lubelszczyzną. Stąd też zaistniała konieczność nie związanego z tradycją wyodrębnienia omawianych miasteczek należących w czasach pierwszej Rzeczypospolitej do różnych jednostek administracyjnych. Takie ujęcie tematu wydaje się nieco sztuczne i mało uzasadnione, trzeba jednak uwzględnić fakt, że również Lubelszczyzna była regionem nie związanym podziałami historycznymi i z czasem przyzwyczajono się traktować jej terytorium jako wydzieloną całość.

Literatura dotycząca Lubelszczyzny jest bogata, nie wyczerpuje jednak całej problematyki, nie uwzględnia nawet wszystkich miasteczek istniejących w przeszłości na jej terytorium. Wiele prac przedstawia jedynie wybrane zagadnienia, inne obejmują stosunkowo krótkie okresy czasowe. Pełne zestawienie bibliografii

Lubelszczyzny do 1974 roku przedstawił T. Mencel[5]. Skrócone dzieje miast i miasteczek zawarte są w niewielu wydawnictwach poczynając od „Starożytnej Polski” oraz „Słownika Geograficznego”, kończąc na „Dziejach Lubelszczyzny” [6]. Szczególne miejsce wśród nich zajmują „Miasta polskie w Tysiącleciu” oraz popularne artykuły Wł. Ćwika „ABC miast Lubelszczyzny” w Kalendarzach Lubelskich z lat 1959-1965[7]. Wszystkie te prace zawierają jednak sporo nieścisłości powtarzanych później przez innych autorów i to zarówno w opracowaniach naukowych jak też w wydanych w dużych nakładach przewodnikach turystycznych oraz artykułach prasowych. Zdarzają się nadto błędne lokalizacje miejscowości, niewłaściwi właściciele odnośnych miast itp.[8].

Zainteresowanie mieszkańców historią osiedli, w których mieszkają jest duże, spotyka się miejscowych kronikarzy skrzętnie gromadzących wiadomości o ich miastach z opracowań naukowych, artykułów prasowych, wreszcie przekazów ustnych i legend. Niektóre dawne miasteczka podejmują starania o przywrócenie im praw miejskich, co się niekiedy udaje. W województwie zamojskim ponownie uzyskał prawa miejskie w 1987 roku Tarnogród, w 1988 roku Józefów. Starają się o prawa miejskie Grabowiec, Turobin i Tyszowce. Wynikają wtedy, podobnie jak podczas urządzanych od czasu do czasu rocznic i „dni miejscowości” takie zagadnienia jak data pierwszej wzmianki o danej miejscowości, data lokacji, ważniejsze fakty historyczne i niemal zawsze sprawa herbu miasta.

Zagadnienia te mają duże znaczenie dla mieszkańców. Przykładem może być herb Józefowa inaczej przedstawiony przez M. Gumowskiego a inaczej przez „Miasta polskie w Tysiącleciu”, który wywołał polemikę w lokalnej prasie [9]. Nie jest to przypadek odosobniony, Żółkiewka np. przyjęła za swój herb „Lubicz” ustawiając przy wjazdach do miasteczka barwne tablice z dużym herbem podczas gdy dawni właściciele wsi Żółkiew, którzy w 1702 roku dokonali lokacji miasta Żółkiewki pochodzili z innej gałęzi rodu Żółkiewskich herbu „Bończa”. Dla Izbicy lokowanej w 1750 roku dla osiedlenia wyrugowanych z Tarnogóry Żydów mylnie przyjęto herb w kształcie prostego krzyża. W tym czasie Izbica miała tylko 25 domów i to wyłącznie żydowskich, miasteczko nie posiadało władz miejskch i podlegało bezpośrednio staroście tarnogórskiemu A.Granowskiemu herbu „Leliwa” z godłem wyobrażającym sześcioramienną gwiazdę i półksiężyc na niebieskim polu, a więc herbem jakoś mimo woli kojarzącym się z żydowską sześcioramienną gwiazdą. Te właśnie przyczyny spowodowały zamieszczenie przy opisach poszczególnych miast herbów jakie te miasta posiadały względnie propozycje ewentualnych zmian lub próby ustalenia herbów dla miasteczek, które ich nie miały. Są to oczywiście propozycje dyskusyjne.

Z wymienionych 33 miast zaledwie sześć doczekało się mniej lub bardziej szczegółowych monografii[10], nie ma jej nawet Zamość mimo posiadania szczególnie bogatej literatury specjalistycznej[11]. Dla 10 miast zostały opracowane „Studia historyczno-urbanistyczne” oparte na szczegółowej kwerendzie archiwalnej i bibliograficznej[12], dla pozostałych dawnych miasteczek studia takie są w trakcie opracowywania.

Ogólne informacje o miastach, choć nie zawsze wolne od nieścisłości, podaje Katalog Zabytków Sztuki w Polsce t. VIII w wydanych 4 zeszytach obejmujących dawne powiaty oraz w l zeszycie dla części powiatu zamojskiego pozostającym w

maszynopisie IS PAN[13].

Wspomnieć wreszcie należy o niemal wyczerpującej kartotece bibliograficznej dotyczącej omawianych miast i miasteczek prowadzonej przez Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Zamościu aktualizowanej na bieżąco.

Szczególną wartość dla analizowanych układów urbanistycznych przedstawiają materiały kartograficzne, zwłaszcza dawne plany miast. Udało się je zebrać dla 23 opisywanych miast i miasteczek, pochodzą z lat 1810-1897, jedynie dla miasta Zamościa są znane plany z XVII wieku. Dla analizy rozplanowania pozostałych miast wykorzystane zostały powiększone wycinki map: Mapy Kwatermistrzostwa dla 8 miast, mapy współczesne dla 2 miejscowości. Ogólny pogląd i możliwości porównania układów przestrzennych wszystkich miasteczek w pierwszej połowie XIX wieku dają wycinki Mapy Kwatermistrzostwa zamieszczone w tekście przy opisach poszczególnych miast.

Treść opracowania musiała się zmieścić w określonych ramach wydawniczych to zaś spowodowało konieczność skrótowych opisów miast a tym samym pominięcie szeregu skądinąd ważnych zagadnień dotyczących ich dziejów. Jak każda selekcja niniejsza jest również z pewnością subiektywna, dokonując wyboru zagadnień starałem się uwzględnić przede wszystkim pomijane lub zaledwie sygnalizowane w opublikowanych opisach miast. Dotyczy to pierwszej wzmianki o danej miejscowości, wymienienia jej po raz pierwszy jako miasta, roku nadania prawa magdeburskiego. Zagadnienia prawno-ustrojowe, społeczne i gospodarcze niewiele się różnią w odniesieniu do poszczególnych miast i są w zasadzie omówione w opracowaniach specjalistycznych oraz w syntezach, np. w „Dziejach Lubelszczyzny”, stąd też są w niniejszym opracowaniu zaledwie sygnalizowane. Z tych też względów przedstawione są w odrębnych tabelach zestawienia ludności i domów. Większa uwaga została skierowana na zabudowę miast w XIX wieku w oparciu o istniejące materiały ikonograficzne, na układy urbanistyczne dające się odtworzyć ze źródeł kartograficznych wreszcie istniejące zabytki świadczące o dawnym charakterze a niekiedy świetności dawnych miasteczek. Dotyczy to zwłaszcza rynków, które były niejako wizytówkami miast oraz świątyń stanowiących dominantę miejskiego krajobrazu. Nie wiemy jak wyglądały dawne ratusze, zachował się bowiem tylko ratusz w Zamościu, jeden z najokazalszych w kraju. Ratusze w Szczebrzeszynie i Tarnogórze uległy tak bytki świadczące o dawnym charakterze a niekiedy świetności dawnych wyglądzie.W ogólnym układzie opracowanie nawiązuje do schematu stosowanego w studiach historyczno-urbanistycznych wykonywanych dla poszczególnych miast.

Dokonano również wyboru z bogatej bibliografii, której w całości nie sposób było zamieścić.

---

[1] Dawne miasteczka Zamojszczyzny utraciły prawa miejskie:
Przed 1772 r. Teratyn 1553, Bełżec p. 1676, Gozdów 1698, Łaszczówka p. 1764
1772-1822 Rachanie 1772, Potoki po 1789, Boża Wola 1821, Skierbieszów 1822, Wysokie 1822
1869-70 Frampol, Goraj, Gorzków, Grabowiec, Horodło, Izbica, Jarczów, Józefów, Komarów, Krasnobród, Kryłów, Łaszczów, Tarnogóra, Tarnogród 1870, Turobin,

Tyszowce, Uchanie, Żółkiewka
Po 1944 Lubycza Królewska

[2] St. Herbst, Zadania i potrzeby polskiej urbanistyki historycznej (w:) Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury R. I, z. 2. Warszawa 1951, s. 55.

[3] Niektórzy historycy twierdzą, że „wieś i zagraryzowane mniejsze miasta procesom rusyfikacyjnym nie podlegały", są to jednak twierdzenia odosobnione. Zagadnienia rusyfikacji były właściwie oceniane nawet w okresie niesprzyjającym prawdziwemu przedstawianiu historii, zwłaszcza najnowszej. W 1968 roku prof. J. Mazurkiewicz pisał: „...masowa likwidacja ustroju miejskiego w mniejszych miastach Królestwa Polskiego nastąpiła w latach 1869 i 1870, tj. wówczas, gdy Królestwo traciło resztki swej odrębności prawnoustrojowej i gdy były przeprowadzane przez Komitet Urządzający, powołany w 1864 roku ukazem Aleksandra II, podstawowe zmiany ustrojowe o cechach typowo rusyfikacyjnych" („Likwidacja ustroju miejskiego mniejszych miast w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim w okresie przed masową zamianą miast na osady (1807-1864)". Rocznik Lubelski X: 1967, Lublin 1968, s. 211.

[4] W skład Ordynacji Zamojskiej weszły jako miasta już istniejące: Goraj, Szczebrzeszyn, Tarnogród i Turobin. Przez Zamoyskich zostały założone miasta: Józefów, Tomaszów i Zamość. Miasto Wysokie zostało nabyte przez Zamoyskich w końcu XIX wieku. [5] T. Mencel, Źródła i opracowania do dziejów Lubelszczyzny (w:) Dzieje Lubelszczyzny, t. I, pod red. T. Mencla. Warszawa 1974, s. 885-927.

[6] M. Baliński, T. Lipiński, Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym, t. II-III. Warszawa 1885-1886; Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. I-XI. Warszawa 1880-1904; Dzieje Lubelszczyzny, t. I, pod red. T. Mencla. Warszawa 1974; J. Sil, Miasta guberni lubelskiej przed zamianą ich na osady w świetle statystyk z 1861 roku (w:) Studia i materiały lubelskie, 11. Lublin 1986, s. 27-72.

[7] Miasta polskie w Tysiącleciu, t. I. Wrocław–Warszawa–Kraków 1965. Woj. lubelskie opracowali: St. Krzykała, J. Mazurkiewicz, K. Myśliński (przewodniczący Kom. Red.), B. Wilczewski, s. 697-740; Wł. Ćwik, ABC miast Lubelszczyzny (w:) Kalendarz Lubelski na rok 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1965.

[8]Np.: W „Miastach polskich w Tysiącleciu" s. 697 napisano, że Bełżec stanowił w XVI wieku własność Bełżeckich. Tymczasem Bełżec został założony w 1607 roku przez S. Lipskiego na gruntach wsi Przeorsk. Na s. 707 twierdzi się, że Izbica otrzymała prawa miejskie staraniem J. Tarnowskiego. Nie jest to prawdą bowiem Izbica była wówczas wsią w parafii krasnostawskiej zaś prawa miejskie otrzymała dopiero w 1750 roku. Na s. 714 czytamy, że Krasnobród był własnością Zamoyskich i nie rozwinął się w większy ośrodek z powodu rozwoju pobliskich miast należących do Zamoyskich. Wbrew temu stwierdzeniu Krasnobród nigdy do Zamoyskich nie należał, zaś najbliższe Krasnobrodu miasta Zamoyskich mianowicie Tomaszów i Józefów zostały założone znacznie później. Na s. 718 napisano, że Lubycza Królewska położona jest z dala od ważniejszych szlaków drogowych i kolejowych. A przecież przez Lubyczę Królewską biegnie droga z Lublina do Lwowa, jest tam też stacja kolejowa. Na s. 728 czytamy, że Rachanie w 1961 roku miały ok. 5000 mieszkańców. Można się tu domyślać pomyłki drukarskiej, Rachanie w 1978 roku liczyły zaledwie 911 mieszkańców. Tego rodzaju stwierdzeń jest w tym dziele znacznie więcej. „Miasta

polskie w Tysiącleciu” zostały omówione przez W. Domańskiego w „Problemach” nr 2 z 1966 roku na s. 123-4 w recenzji „Tysiąc błędów na Tysiąclecie...”. W t. I „Dziejów Lubelszczyzny” na s. 198 podano, że w Gródku nad Huczwą w pow. hrubieszowskim fundowano kościół w 1420 roku. Jest to informacja błędna, kościół ten fundowano w innym Gródku, w pow. tomaszowskim. Proces lokacji niewielkiego miasteczka Wysokiego rozciągnięto na lata 1413-1425 (s. 211), gdy np. Zamość został lokowany, a jakby z podobnego rozumowania można sądzić i zbudowany w ciągu jednego tylko 1580 roku.

[9] M. Gumowski ustalił dla Józefowa herb dwupolowy: św. Józef i Śreniawa, błędnie nadto wskazując jako kolejnych właścicieli miasta St. Poniatowskiego a następnie Lubomirskich (M. Gumowski, Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego. Lublin 1959, s. 42-43). W „Miastach polskich w Tysiącleciu” jako herb Józefowa pokazano herb „Ciołek” (s. 710). Po przywróceniu praw miejskich w 1988 roku powrócono do herbu miasta i J. Byra przypomniał „Ciołka” (J. Byra, Z ciołkiem w herbie. Tygodnik Zamojski nr 4 z 1988 r. s. 8-9). K. Czubara powołując się na M. Gumowskiego zaproponował nowy herb trójpolowy: Ciołek-Śreniawa-Jelita (K. Cz [ubara], Ciołek czy Śreniawa? Tygodnik Zamojski nr 9 z 1988 r., s. 4). Sprawę wyjaśnił R. Szczygieł informując, że św. Józef i Śreniawa to herb miasta Józefogrodu w d. woj. bracławskim, zaś dla Józefowa Biłgorajskiego Komisja WRN w Lublinie proponowała w 1969 roku herb „Jelita”, i że ustalenie herbu leży w kompetencji władz miejskich (R. Szczygieł, Ani Ciołek ani Śreniawa. Tygodnik Zamojski nr 11 z 1988 r., s. 110).M. Gumowski ustalił dla Józefowa herb dwupolowy: św. Józef i Śreniawa, błędnie nadto wskazując jako kolejnych właścicieli miasta St. Poniatowskiego a następnie Lubomirskich (M. Gumowski, Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego. Lublin 1959, s. 42-43). W „Miastach polskich w Tysiącleciu” jako herb Józefowa pokazano herb „Ciołek” (s. 710). Po przywróceniu praw miejskich w 1988 roku powrócono do herbu miasta i J. Byra przypomniał „Ciołka” (J. Byra, Z ciołkiem w herbie. Tygodnik Zamojski nr 4 z 1988 r. s. 8-9). K. Czubara powołując się na M. Gumowskiego zaproponował nowy herb trójpolowy: Ciołek-Śreniawa-Jelita (K. Cz [ubara], Ciołek czy Śreniawa? Tygodnik Zamojski nr 9 z 1988 r., s. 4). Sprawę wyjaśnił R. Szczygieł informując, że św. Józef i Śreniawa to herb miasta Józefogrodu w d. woj. bracławskim, zaś dla Józefowa Biłgorajskiego Komisja WRN w Lublinie proponowała w 1969 roku herb „Jelita”, i że ustalenie herbu leży w kompetencji władz miejskich (R. Szczygieł, Ani Ciołek ani Śreniawa. Tygodnik Zamojski nr 11 z 1988 r., s. 110).

[10] Dzieje Biłgoraja. Lublin 1985 (R. Szczygieł, W dawnej Rzeczypospolitej 1578-1795; W. Sladkowski, W latach zaborów 1795-1918; J. Markiewicz, Dzieje najnowsze i współczesne 1918-1978); W. Jaroszyński, Grabowiec – siedemset udokumentowanych lat, w druku; A. Wiatrowski, Dzieje Hrubieszowa w świetle źródeł, dokumentów i zabytków historycznych. Hrubieszów 1957; K. L. [Dr Kazimierz kniaź Lubecki], Z historyi lubickiej, Kraków 1918; Ks. W. Depczyński, Tarnogród 1567-1967. Monografia historyczno-gospodarcza. Tarnogród 1970; K. Sochaniewicz, Tomaszów Ordynacki (monografia historyczna). Zamość 1921; J. Peter, Z przeszłości miasta kresowego [Tomaszów]. Zamość 1947.

[11] Można przyjąć, że w jakimś stopniu monografię Zamościa zastępuje doskonale opracowany, odbiegający od schematów popularnych przewodników turystycznych, mający charakter naukowy: J. Kowalczyk, Zamość. Przewodnik, Warszawa wyd. I 1975, wyd. II – 1977.

[12] Studia historyczno-urbanistyczne do planów zagospodarowania przestrzennego miast: Biłgoraj, opr. J. Kubiak, PKZ Warszawa 1965; Frampol, opr. L. Kozakiewicz, PKZ Warszawa 1968; Hrubieszów, opr. J. Kubiak, PKZ Warszawa 1965; Izbica, opr. A. Cebulak, PKZ Lublin 1988; Szczebrzeszyn, opr. J. Kubiak, PKZ Warszawa 1968; Tarnogóra, opr. A. Cebulak, PKZ Lublin 1988; Tomaszów Lubelski, opr. J. Kłoczowski, R. Brykowski, Z. Winiarz, PKZ Warszawa 1957; Turobin opr. J. Szponar, PKZ Zamość 1986; Tyszowce, opr. J. Studziński, PKZ Lublin 1988; Uchanie, opr. I. Sygowska, PKZ Lublin 1988; Zamość opr. J. A. Miłobędzki, PKZ Warszawa 1953.

[13] Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. VIII woj. lubelskie. Red. R. Brykowski, Z. Winiarz, E. Rowińska, E. Smulikowska: Z. 3 pow. biłgorajski, Warszawa 1960 (inw. M. Kwiczala i K. Szczepkowska, uzup. R. Brykowski) – Biłgoraj, Goraj, Józefów, Tarnogród; Z. 6 pow. hrubieszowski, Warszawa 1964 (inw. T. Chrzanowski, M. Kornecki, J. Samek) – Grabowiec, Horodło, Hrubieszów, Kryłów, Teratyn, Uchanie; Z. 8 pow. krasnostawski. Warszawa 1964 (inw. T. Sulerzycka, F. Uniechowska, E. Rowińska) – Gorzków, Izbica, Tarnogóra, Turobin, Wysokie, Żółkiewka; Z. 17 Tomaszów Lubelski i okolice. Warszawa 1982 (opr. aut. R. Brykowski, inw. wst. K. Kutrzebianka) – Bełżec, Jarczów, Komarów, Lubycza Królewska, Łaszczów, Łaszczówka, Rachanie, Tomaszów Lubelski, Tyszowce; Z. 19 pow. zamojski. Warszawa 1953, mps IS PAN (opr. J. Z. Łociński, J. A. Miłobędzki, B. Wolff) – Krasnobród, Szczebrzeszyn, Zamość. **ZAGADNIENIA OSADNICZE**

Dzieje historyczne ziem wchodzących w skład obecnego województwa zamojskiego czyli Zamojszczyzny należy odnieść do początków Państwa Polskiego. Kronikarz ruski odnotował, iż w roku 981 „szedł Włodzimierz ku Lachom i zajął grody ich, Przemyśl, Czerwień, i inne grody, które są i po dziś dzień pod Rusią”[14]. Dziś już nie ulega wątpliwości, iż Czerwień był stolicą ziemi, dzielnicy czy też krainy nazywanej w historiografii Grodami Czerwieńskimi, później ziemią lub księstwem czerwieńskim, należącymi do Polski. Nie rozstrzygnięte i nadal dyskusyjne pozostaje zagadnienie terytorium Grodów Czerwieńskich, zwłaszcza ich wschodniego zasięgu, różnie przez różnych historyków przedstawiane. Nie podejmując nawet próby wnikania w istotę sporów pragnę zwrócić uwagę na rzadko w dyskusjach wymienianą a jakże ważną pracę A. N. Nasonowa ustalającą na podstawie wnikliwych dociekań granicę „ziemi ruskiej”, a więc ówczesną granicę polsko-ruską, w międzyrzeczu Styru i Horynia[15]. Podobne wnioski można wysnuć z innej, wcześniejszej pracy N. I. Teodorowicza, który pisze, iż założony przez księcia Włodzimierza kijowskiego w 988 roku, a więc wkrótce po zdobyciu przez niego Czerwienia, nowy gród – Włodzimierz Wołyński – „w myśl jego książęcego założyciela, winien był służyć jako strażnica tych stron przeciw wrogim sąsiadom i w związku z tym był przeciwstawieniem grodu Czerwienia byłego centrum Czerwieńskiej ziemi”[16]. O zasięgu Grodów Czerwieńskich poza Bug świadczą również wschodnie granice księstwa a później województwa bełskiego oraz księstwa a później ziemi chełmskiej przebiegające również poza Bugiem, rzeka bowiem nie dzieliła lecz łączyła leżące po obu jej stronach tereny.

Grody Czerwieńskie odebrał Bolesław Chrobry w 1018 roku w wyprawie na Kijów. Pozostawały one przy Polsce do 1031 roku gdy zajęli je powtórnie książęta ruscy Jarosław i Mścisław, wykorzystując zaangażowanie się Mieszka II w walce z Niemcami i tworząc pierwszą w naszej historii koalicję niemiecko-ruską przeciw Polsce[17].

Ostatnia jak wiadomo miała miejsce dziewięćset lat później w 1939 roku, w formie paktu Ribbentrop-Mołotow. Nastąpiło też wówczas pierwsze wysiedlenie ludności polskiej, powtarzane później jako różnego rodzaju wysiedlenia i zsyłki aż do naszych czasów[18].

Były to początki osadnictwa ruskiego na zachodzie, które rozwijało się w miarę wzrostu ekspansji mongolskiej na Ruś kijowską. Mimo niemal ciągłych walk prowadzonych na tych terenach w okresie 300 lat władania nimi przez książąt ruskich było tu bezpieczniej, istniały większe możliwości przetrwania a nawet rozwoju, choć źródła historyczne notują w wiekach XI-XIII niewiele miejscowości.

Sytuacja zmieniła się dopiero po tragicznej śmierci Jerzego Trojdenowicza w 1340 roku i podjętej wtedy przez Kazimierza Wielkiego wyprawie na Ruś, a w ślad za tym pierwszych prób osadnictwa wyludnionych przez wojny ziem. W roku 1359 został też Tomasz z Sienna mianowany biskupem chełmskim, urzędu jednak nie objął, nie było bowiem warunków prowadzenia tu akcji misyjnej.

Po śmierci Kazimierza Wielkiego w 1370 roku rządy w Polsce objął Ludwik Węgierski, powierzając w 1372 roku zarząd Rusi halickiej Władysławowi Opolczykowi. Notowane są wtedy pierwsze nadania ziemskie, a w 1375 roku erygowanie diecezji łacińskiej chełmskiej. Względny spokój został przerwany w 1376 roku napadem Litwinów na Małopolskę. W 1377 roku nastąpiła wyprawa polsko-węgierska na Ruś a w jej wyniku ponownie odzyskano Chełm i Bełz.

Włączenie ziemi chełmskiej i bełskiej już na stałe do Polski nastąpiło w wyniku wyprawy Jadwigi na Ruś w 1387 roku. W 1388 roku ziemia bełska została nadana księciu mazowieckiemu Ziemowitowi IV jako posag jego żony Aleksandry, siostry Władysława Jagiełły. Ziemia chełmska została włączona bezpośrednio do Korony wchodząc w skład województwa ruskiego.

Od roku 1388 rozpoczęło się intensywne osadnictwo Ziemi Chełmskiej i księstwa bełskiego. Z Mazowsza zwłaszcza przybywała nie tylko szlachta lecz wraz z nią również chłopi. Na tych terenach zetknęły się i przemieszały wpływy kulturowe zachodnie i wschodnie stwarzając specyficzny charakter tych ziem odczuwalny do dziś.

Po śmierci ostatniego księcia bełskiego Władysława II w 1462 roku księstwo zostało włączone do Korony jako województwo bełskie i takim pozostało do końca pierwszej Rzeczypospolitej.

Dzieje osadnictwa ziemi bełskiej tworzącej w znacznej części obecną Zamojszczyznę doczekały się pełnego opracowania dopiero w ostatnich latach, nie są, niestety, opublikowane i stąd nie mogły być uwzględnione w niniejszej pracy[19].

Najstarsza pełna sieć osadnictwa interesujących nas terenów pochodzi dopiero z połowy XVI wieku [20] a więc z okresu kiedy stosunki polityczne, społeczne i gospodarcze były już ustabilizowane i znane są z licznych opracowań.

Do końca XIV wieku prawo magdeburskie otrzymały 4 miasta notowane już wcześniej jako miasta książęce. W wieku XV powstało 8 miast a wśród nich tylko jedno książęce – Tyszowce – choć mają one niewątpliwie wcześniejszą metrykę miejską. W wieku XVI, XVII i XVIII powstają już tylko miasta prywatne, do takich bowiem można w zasadzie zaliczyć również Tarnogórę i Tarnogród.

Wspomnieć wreszcie wypada o jednym mieście legendarnym – Mawryszynie – rzekomo leżącym niegdyś na terenie wsi Cześniki, wzmiankowanym tylko przez M.

Stworzyńskiego i Słownik Geograficzny[21] oraz o lokacji nie zrealizowanej miasteczka Dąbrowa na terenie wsi Tuczępy, podjętej w 1759 roku przez Felicjana Rostkowskiego[22].

Miasta powstawały głównie wzdłuż dawnych szlaków handlowych przy czym obszary oddziaływania gospodarczego poszczególnych miast są znacznie zróżnicowane, zależne od ich rozmieszczenia. Przyjmując teoretyczną ekwidystantę 5 km widać na mapie nakładanie się tak przyjętych obszarów właśnie przy szlakach handlowych oraz odosobnione obszary dla miast oddalonych od dróg głównych. Podobna sieć miast występuje również w regionach sąsiednich, tak też jest na całej Lubelszczyźnie.

Najmłodszym choć jednocześnie efemerycznym miasteczkiem były Potoki notowane jako miasto w 1763 roku i jest to data końcowa zakładania miast na dzisiejszej Zamojszczyźnie. W 1772 roku nastąpił pierwszy rozbiór Polski pociągający za sobą nowy podział administracyjny kraju. Po kilkakrotnych, zresztą krótkotrwałych, zmianach po trzecim rozbiorze oraz w czasach Księstwa Warszawskiego, kolejny podział administracyjny kraju został ustalony w 1816 roku po utworzeniu tzw. Królestwa Polskiego. Przetrwał on bez zasadniczych zmian do 1912 roku kiedy utworzono gubernię chełmską, która miała być wydzielona z Królestwa i przyłączona do generał-gubernatorstwa kijowskiego. Realizację tych planów uniemożliwił wybuch pierwszej wojny światowej w 1914 roku.

Po odzyskaniu niepodległości dokonano nowego podziału administracyjnego kraju i w 1919 roku utworzono województwo lubelskie w granicach b. guberni lubelskiej z lat 1867-1912. Pomijając zmiany dokonywane w czasie okupacji niemieckiej, po wyzwoleniu w 1944 roku powrócono do granic województwa lubelskiego z okresu międzywojennego z tym, że w części południowo-wschodniej poszerzono je o niewielkie tereny należące do 1939 roku do województwa lwowskiego. Ostateczny kształt południowej Lubelszczyzny został ustalony po wymianie ze Związkiem Radzieckim w 1951 roku części południowo-wschodnich odcinków granicznych za Bieszczady.

W 1975 roku dokonano nowego podziału administracyjnego kraju znosząc powiaty i tworząc nowe województwa podzielone na gminy. W skład utworzonego województwa zamojskiego wszedł w całości powiat tomaszowski i zamojski, powiat hrubieszowski bez gmin Białopole i Dubienka, powiat biłgorajski bez gminy Harasiuki, z powiatu krasnostawskiego weszły do województwa zamojskiego gminy Gorzków, Izbica, Rudnik, Turobin i Żółkiewka oraz z powiatu bychawskiego gminy Wysokie i Zakrzew[23].

Województwo zamojskie jako nowa jednostka administracyjna jest tworem sztucznym nie nawiązującym ani do podziałów terytorialnych historycznych, ani do nowszych z okresu drugiej Rzeczypospolitej. Wiąże je tylko Zamość, który w dynamicznym rozwoju w okresie międzywojennym wyrósł na ośrodek ponadpowiatowy.

W nowym województwie znalazły się omawiane 33 miasta: 5 z nich przetrwało z niezmienionym statusem miejskim, 2 przywrócono prawa miejskie w latach 1987 i 1988, 18 jest siedzibami gmin, 8 pozostaje nadal wsiami bez funkcji administracyjnych. Wśród tych 8 wsi znalazł się Bełżec wyrastający szybko na ośrodek ponadgminny, Kryłów z wciąż żywymi tradycjami miejskimi, Łaszczówka

przechodząca w dzielnicę miasta Tomaszowa oraz Tarnogóra tworząca w zasadzie jeden organizm z Izbicą a jednocześnie jedyna wieś nie gminna posiadająca liceum ogólnokształcące. Typowymi wsiami pozostały tylko Boża Wola, Gozdów, Potoki i Teratyn. Warto zwrócić uwagę, że z 33 dawnych miast i miasteczek tylko 3 nie mają kościołów: Gozdów, Izbica i Potoki, lecz wszystkie trzy położone są tuż przy wsiach kościelnych.

---

[14] Latopis Nestora (w:) Pomniki dziejowe Polski, t. I. Warszawa 1960, s. 624.

[15] A. N. Nasonow, „Russkaja ziemlja" i obrazowanije tierritorii driewnierusskogo gosudarstwa. Moskwa 1951, s. 133.

[16] N. I. Teodorowicz, Gorod Władimir wołynskoj guberni w swjazi z istorijej wołynskoj jeparchii. Poczajów 1893, s. 5.

[17] Historia Polski, t. I pod red. H. Łowmiańskiego. Warszawa 1957, s. 728.

[18] L. N., op. cit., s. 698: „Lata 6539 [1031] Jarosław i Mścisław zebrali mnogie wojsko, szli do Polski, i zajęli napowrót Grody Czerwieńskie, i spustoszyli Polskę, i mnóstwo jeńców polskich przywiedli, i rozdzielili ich, i osadził Jarosław swoich nad Rosią [prawy dopływ dolnego Dniepru], i są po dziś dzień".

[19] A. Janeczek, Osadnictwo województwa bełskiego XIV-XVI w. w źródłach i historiografii Rusi Czerwonej (w:) Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, XXX: 1982, nr 1, s. 67-80. Na s. 67 autor podaje pracę doktorską A. Świeżawskiego: Ziemia bełska w latach 1388-1462, Łódź 1964. Nie miałem możności poznania rozprawy doktorskiej A. Janeczka: Osadnictwo pogranicza polsko ruskiego. Województwo bielskie od schyłku XIV do początku XVII wieku, stąd też nie uwzględnionej w niniejszym opracowaniu.

[20] A. Jabłonowski, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom VII, część I i II. Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. Warszawa 1902-03 (Źródła dziejowe t. XVIII, cz. I i II); A. Pawiński, Polska pod względem geograficzno-statystycznym. Tom IV. Małopolska. Warszawa 1886 (Źródła dziejowe, t. XV). Część terytorium należącego do historycznego województwa lubelskiego posiada opracowanie: St. Kuraś, Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu (Dzieje Lubelszczyzny, t. III. Warszawa 1983) oraz uzupełnienie: S. Wojcie3chowski, A. Sochacka, R. Szczygieł: Osady zaginione i o zmienionych nazwach historycznego województwa lubelskiego (Dzieje Lubelszczyzny, t. IV. Warszawa 1986).

[21] M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacyi Zamoyskiey 1834 r. BN BOZ rkps nr 1815, k. 38: „Pomiędzy Karpiem i Miączynem w środku lasu dębowego, przechodzi gościniec przez wzgórek podobny do mieysca niegdyś zabudowanego, powiadają iż tu bywał kiedyś klasztor, a część tego lasu aż do Cześnik była zaięta iakimeś Miasteczkiem, w całey tey przestrzeni ma się znaydować wiele znaków budowli które drzewa iuż pokryły"; Sł. G. VI: 1885: „Mawryczyn. Tak się nazywa płn. część wsi Cześniki w pow. tomaszowskim. W erekcji wsi Cześniki są wzmianki, że obok wsi Cześnik istniało mko zwane Mawryczyn. Jakoż i dziś jest tu 9 chałup, które lud zowie „Miasteczko". Przy kopaniu trafiają fundamenta murowane".

[22] W. Trzebiński, Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku. Warszawa 1962, s. 23.

[23] Szczegółowe omówienie podziałów administracyjnych w: Wł. Ćwik i J. Reder,

Lubelszczyzna – dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz. Lublin 1977. **GRODY – MIASTA WCZESNOŚREDNIOWIECZNE**

Poszukując genezy ośrodków miejskich Zamojszczyzny wypada powrócić do jej dziejów najstarszych, do pierwszej wzmianki historycznej o Czerwieniu z 981 roku. Kroniki wymieniają nadto w 1018 roku gród Wołyń – dzisiejsza wieś Gródek nad Bugiem i w 1097 roku Sąsiadkę nazwaną w kronice ruskiej Sutiejsk.

W wiekach XII i XIII notowane są na terenie Grodów Czerwieńskich: Czerniczyn (Czernieczsk) – 1142 r., Uchanie – 1205 r., Łada (Goraj) – 1245 r., Hrubieszów – 1255 r., Tarnawa – 1262 r., Grabowiec – 1268 r., Horodło – 1287 r. i Biskupie – 1282 r.[24].

Wszystkie z wyjątkiem Biskupia, Czerniczyna i Tarnawy występują w XIV wieku jako miasta, jedynie Uchanie zostało miastem w XV wieku. Czemiczyn jako wieś królewska wymieniony jest w 1400 roku, Tarnawa jako wieś szlachecka w 1406 roku, posiadanie Biskupia przez biskupa lubuskiego potwierdził w 1282 roku Leszek Czarny.

Przy grodach Wołyniu, Czerwieniu i Sąsiadce istniały podgrodzia o charakterze miejskim i stąd wypada je krótko omówić.

CZERWIEŃ

Czerwień był najstarszym i największym grodem i zarazem stolicą terytorium nazywanego Grodami Czerwieńskimi, później księstwem i ziemią czerwieńską. Zdobyty został w 981 roku przez kijowskiego księcia Włodzimierza, odebrany w 1018 roku przez Bolesława Chrobrego, ponownie zagarnięty przez Jarosława i Mścisława w 1031 roku i odtąd z niewielkimi przerwami pozostawał we władaniu książąt ruskich do końca swego istnienia.

Ostatnia wzmianka o grodzie pochodzi z 1289 roku kiedy to bojarzy radzili księciu Mścisławowi by zajął Bełz i Czerwień. Być może gród został zupełnie zniszczony przez wojska ruskie podczas wyprawy ich w tym samym roku na Sandomierz i Kraków[25] i już nie był odbudowany.

Na miejscu dawnego grodu powstała wieś Czermno.

Niezwykle rozległe założenie składało się z właściwego grodu usytuowanego na wzgórzu wśród bagien w widłach rzeki Huczwy i Siniuchy, obwarowanego podgrodzia, kilku osad bliskich i kilku dalszych za Siniuchą i Huczwą. Osady były połączone drewnianymi pomostami, od południa zabezpieczał je wał ziemny zachowany do dziś na długości około 3 km.

Istniejące dotąd obiekty fizjograficzne noszą charakterystyczne nazwy: łąka Rudka, wzgórze Ostrówek, pole Mieścisko, pole Doliwa, las Gwoździak, wzgórze Zamczysko, wał Mały Zameczek, Podzamcze. W połowie XIX wieku były znane nadto: Czarnoziemka, Złota Górka, Babia Mogiła. W sąsiednim Wakijowie – przysiółek Paprzyca oraz Czermieniec (Czerwieniec). Od zachodu graniczy z Czermnem wieś Perespa, od wschodu – już za Huczwą – Turkowice, z miejscem od niepamiętnych czasów nazywanym Monastyr, gdzie rzeczywiście jeszcze w XVIII wieku istniał monastyr[26]. W 1817 roku grodzisko nazywano „Gorodok” lub „Czerwin Horod”[27].

Gród Czerwień wraz z podgrodziami tworzył ówczesne miast równe takim ówczesnym ośrodkom miejskim jak Kraków, Gniezno i Poznań[28].

Po zniszczeniu grodu Czerwienia jego funkcje rzemieślniczo-handlowe a być może i administracyjne przejęły powstałe zapewne wówczas Tyszowce.

Pozostałości dawnego założenia grodowo-miejskiego są przedmiotem badań archeologicznych i zapewne pozwolą na lepsze poznanie ważnego centrum dawnych Grodów Czerwieńskich.

Wypada wspomnieć, że wśród licznych odkryć znaleziono tu niezwykle rzadkie zabytki wczesnośredniowieczne: trzy enkolpiony i małą kamienną ikonkę, jedyną tego rodzaju płaskorzeźbę w Polsce.

Odkryte także zostały ślady budowli kamiennej, według przypuszczeń archeologów cerkwi[29]. Ale można też snuć domysły, że są to ślady kościoła wzniesionego między 966 rokiem (chrzest Polski) a 981 rokiem (zajęcie Czerwienia przez Włodzimierza) i przeznaczonego na cerkiew po powtórnym zabraniu Czerwienia w 1031 roku, kiedy nastąpiło wysiedlenie stąd ludności polskiej.

WOŁYŃ

We wsi Gródek nad Bugiem istnieje wczesnośredniowieczne grodzisko będące pozostałością po dawnym grodzie Wołyniu, drugim po Czerwieniu grodzie zapisanym w kronikach ruskich[30]. Tu właśnie pod Wołyniem Bolesław Chrobry w wyprawie na Kijów w 1018 roku przeprawił się przez Bug i rozgromił wojska Jarosława. Przeprawa ta odbyła się zapewne w miejscu zwanym do dziś Królewskim Kątem. Gród Wołyń wspominany jest jeszcze w 1077 roku.

Po powtórnym zajęciu Grodów Czerwieńskich przez Jarosława w 1031 roku Wołyń stał się strażnicą ruską broniącą od zachodu przeprawy przez Bug na drodze do Włodzimierza.

Gród Wołyń jak przypuszczają historycy upadł w 1240 roku po zdobyciu Włodzimierza Wołyńskiego przez Tatarów[31] i nie został już odbudowany. Jego rolę przejął pobliski Hrubieszów mający lepsze położenie na przecięciu się starych szlaków handlowych i ulokowany na wyspie otoczonej ramionami rzeki Huczwy, wymieniony w latopisie w 1255 roku[32].

Gród Wołyń posadowiony był na północnym cyplu płaskowyżu opadającego stromo do brzegu rzeki Huczwy i przedzielony wąwozem od strony zachodniej tego płaskowyżu. Od południa cypel odcięto głębokim przekopem stwarzając w ten sposób niedostępne niemal wzgórze, na którym zbudowano gród.

Na zachód od grodu, za wąwozem, powstało podgrodzie; drugie podgrodzie założono od południa tuż za przekopem; trzecie podgrodzie istniało na północy, za Huczwą, na suchej kępie wśród bagien. Nieco wyżej, na dalszej kępie, zachował się kurhan nazywany „księżycową”, „książęcą” lub „księżą” mogiłą.

Na miejscu zniszczonego podgrodzia zachodniego powstał z czasem dwór feudalny, na miejscu podgrodzia południowego wieś nazwana Gródkiem, znana już Janowi Długoszowi, który pierwszy zidentyfikował ją z grodem Wołyniem[33].

Wieś Gródek została spalona w czasie ostatniej wojny a odbudowana po wyzwoleniu otrzymała nieco inną lokalizację, wzdłuż dawnej drogi do dworu.

Prowadzone od 1952 roku badania archeologiczne grodziska, choć ciągle jeszcze nie dokończone, pozwoliły na poznanie jego dziejów i znaczenia jakie miało przed niemal tysiącem lat[34].

SĄSIADKA

W odległości 8 km od Szczebrzeszyna, niedaleko ujścia Gorajca do Poru, leży wieś Sąsiadka, w której zachowało się wczesnośredniowieczne grodzisko nazywane w

kronice ruskiej Sutiejskiem, notowane w 1097 roku[35]. Badania archeologiczne grodziska rozpoczęte w 1936 roku przez Katedrę Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego prowadzone były z przerwami jeszcze w latach pięćdziesiątych. Najpełniejsze opracowanie przedstawiła Z. Wartołowska przypuszczając, że gród mógł być wzniesiony w latach 1031-1039 przez Jarosława po powtórnym zagarnięciu przez niego Grodów Czerwieńskich, zniszczony zaś przez księcia Romana w 1205 roku i już nie odbudowany[36]. Bardziej jednak prawdopodobne jest, że Sąsiadka została zniszczona przez Tatarów w 1240 roku[37], może nawet później w 1261 roku kiedy Burondaj nakazał zburzenie wszystkich istniejących na ówczesnej Rusi grodów.

Funkcje gospodarcze ośrodka grodowego przejął pobliski Szczebrzeszyn leżący na szlaku Włodzimierz–Zawichost, z brodami na Wieprzu, wymieniany jako miasto już w 1352 roku.

Obok grodziska powstała wieś Sąsiadka (Sącieska) notowana w 1403 roku. Grodzisko zwane „Okopem” położone jest na południe od środkowej części wsi i składa się z właściwego grodu o kształcie owalu mającego średnicę około 50 m oraz obszernego podgrodzia również otoczonego wałami. W grodzie odkryto studnisko o górnej średnicy 8 m i głębokości 16 m, a w nim pięć pieczęci ołowianych Dawida Igorowicza[38].

Warto zwrócić uwagę, że pierwszy zlokalizował Sąsiadkę Z. Dołęga-Chodakowski, a o okopach w Sąsiadce wspomina też M. Stworzyński[39].

---

[24] Do wymienionych miejscowości można by ewentualnie dodać jeszcze Wereszyn, zapisany w I. L. pod rokiem 1204 jako Wereszczyn i lokalizowany zazwyczaj na północ od Chełma. Spotyka się jednak i inne lokalizacje Wereszczyna, np. A. N. Nasonow, op. cit., s. 129 lokalizuje Wereszczyn przy drodze z Hrubieszowa do Bełza, w istniejącej dziś wsi Wereszyn, choć lokalizacji tej nie uzasadnia. Nie jest ona jednak pozbawiona podstaw. W fizjografii Wereszczyna chełmskiego trudno doszukać się elementów wskazujących na istnienie tu w dalekiej przeszłości ośrodka obronnego. Inaczej jest natomiast w Wereszynie hrubieszowskim, według Sł. G. nazywanego czasami Wereszczynem. Ukształtowanie terenu pozwala na przypuszczenie, że mógł tu istnieć jakiś gródek na wzniesieniach otaczających miejsce zwane „Monastyr” ze źródłem o nazwie „Bezodnia”. Żywe są do dziś legendy związane z tym miejscem. Do 1826 roku istniała tam cerkiew drewniana przeniesiona wówczas do wsi Wereszyn a wraz z nią bardzo stary krzyż kamienny, umieszczony w cerkwi w Wereszynie pod ołtarzem. Wereszyn zwany „Monastir” został nadany przez księcia bełskiego Kazimierza w roku 1435 jego marszałkowi Mikołajowi Gramyczowi (ZDM V, s. 357, nr 1411), w 1462 roku ma go „Stiborio Rogala de Wereschyno hereditatem suam nomine Monastir quondam at villam...” (AGZ XIX, s. 332, nr 1827). Wereszyn hrubieszowski nie był dotąd badany przez archeologów.

[25] Ipatijewskaja Letopis (w:) Połnoje sobranije russkich letopisiej, t. II, S. Peterburg 1908, s. 929.

[26] W 1903 roku władze carskie na miejscu znanego z tradycji „Monastyru” wzniosły kompleks gmachów monastyru prawosławnego. Turkowice, w których przełożoną była wielka księżna Gorczakowa odwiedził car Mikołaj II. Nocował w specjalnie w tym celu zbudowanym pawilonie zwanym „czajnaja”.

[27] Z. Dołęga Chodakowski [A. Czarnocki] O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy, 1817. Opr. J. Maślanka. Warszawa 1967, s. 64.

[28] J. Gruba, Kompleks osadniczy Czerwień-Czermno w świetle najnowszych badań archeologicznych (w:) Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego, Vol. 25, nr 2, 1983. Warszawa 1986, s. 44, 45; tenże: Problematyka „Grodów Czerwieńskich" (w:) Rocznik Tomaszowski 1) 1981. Lublin 1983, s. 14.

[29] J. Gurba, Problematyka..., op. cit., s. 12.

[30] Latopis Nestora (w:) Pomniki dziejowe Polski, cz. I. Warszawa 1960 (według wydania z 1864 r.), s. 691.

[31] A. Poppe, Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim (w:) Studia wczesnośredniowieczne, IV. Wrocław–Warszawa 1958, s. 260.

[32] I. L., op. cit., s. 830.

[33] J. Długosz, Opera omnia. Wyd. M. Przezdziecki Tom X. Kraków 1873, s. 22.

[34] J. Gurba, Grodziska Lubelszczyzny. Lublin 1976, s. 18.

[35] I. L., op. cit., s. 206.

[36] Z. Wartołowska, Gród Czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim (w:) Światowit, t. XXII. Warszawa 1958, s. 34.

[37] J. Gurba, Od epoki kamiennej do wczesnego średniowiecza (w:) Z przeszłości dalekiej i bliskiej. Szkice z dziejów Lubelszczyzny. Lublin 1980, s. 19.

[38] Z. Wartołowska, op. cit., s. 29 podaje treść napisu na pieczęciach: „Panie przyjdź z pomocą twemu słudze Dawidowi Archontowi Rosji" [w tekście błąd, powinno być „Rusi"]. Tytuł archonta był używany przez księcia uznawanego przez Bizancjum za udzielnego.

[39] M. Stworzyński, op. cit., k. 115.

BEŁŻEC

W 1607 roku król Zygmunt III zezwolił wojskiemu bełskiemu Samuelowi Lipskiemu herbu Grabie założyć na gruntach wsi Przeorsk miasto Bełżec[40]. Miasto nie rozwinęło się i wkrótce upadło. Lustracja z 1676 roku zalicza Bełżec do rzędu wsi. Nie mogło zresztą być inaczej bowiem w odległości zaledwie 8 km istniało już, założone nieco wcześniej w 1592 roku przez Floriana Łaszcza Nieledewskiego miasteczko Florianów, nazwane później Narolem. W dodatku sam Samuel Lipski w 1616 roku założył w bezpośrednim sąsiedztwie Narola jeszcze jedno miasteczko – Lipsko. Między S. Lipskiem a F. Łaszczem rozgorzały spory, jeden z nich o jarmarki, został rozstrzygnięty na korzyść F. Łaszcza i to zapewne przesądziło o upadku Lipska. Jest rzeczą oczywistą, że zakładanie miasta w takich warunkach było podyktowane nie względami gospodarczymi lecz raczej ambicjonalnymi, wynikającymi z wzajemnych zatargów. Ostatecznie zwyciężył Florianów pozostając – już jako Narol – miastem aż do zniszczenia go podczas walk w 1939 roku.

W 1755 roku erygowano w Bełżcu parafię gr.- kat. i zbudowano cerkiew drewnianą [41]. Po jej zniszczeniu przeniesiono do Bełżca w 1838 roku cerkiew z Lipska (z 1757 roku) istniejącą w Bełżcu do dziś.

Bełżec należał dawniej do parafii rzym.-kat. w Lipsku. W 1907 roku zbudowano w Bełżcu kaplicę drewnianą, w 1911 roku erygowano parafię rzym.-kat., w latach 1911-1912 wzniesiono murowany kościół par. p.w. NMP Królowej Polski[42].

Bełżec jako wieś miał zawsze charakter rolniczy, jednak jakby wspomnienia dawnego miasteczka przetrwały tu do ostatniej wojny dwa jarmarki roczne. Były też w okresie międzywojennym w Bełżcu dwa młyny, gorzelnia z rektyfikacją, 10 sklepów, kilku rzemieślników.

Jest rzeczą znamienną, że na początku bieżącego stulecia w Bełżcu mieszkało 120 Żydów, w 1938 roku już tylko 80. Zachodził więc tu proces całkowicie odmienny od innych miasteczek, w których liczba Żydów stale wzrastała. Być może jakiś wpływ wywierała tu niedaleka Lubycza Królewska, miasteczko niemal całkowicie żydowskie.

Do tragicznej historii wszedł Bełżec w czasie ostatniej wojny. Hitlerowcy założyli tu w 1940 roku w parku dworskim zwanym Lipkami obóz dla Cyganów, w 1941 roku na ugorach zwanych Kozielsko duży obóz zagłady Żydów[43]. Pierwszy transport, który przybył do obozu dla Żydów składał się z 60 wagonów towarowych wypełnionych szczelnie ludźmi[44]. Oblicza się, że zamordowano w Bełżcu około 500 tysięcy Żydów. Obóz zagłady został zlikwidowany w 1943 roku a dla zatarcia jego śladów posadzono w tym miejscu las sosnowy. Obecnie istnieje tam pomnik martyrologii Żydów.

Nie wiemy czy przy lokacji miasteczka wytyczano jego plan. Na katastralnej mapie Bełżca z 1854 roku widzimy wieś w formie łańcuchówki rozciągniętą wzdłuż drogi do Narola. W połowie jej długości znajduje się zespół dworski, przy czym od południa ulokowano dwór i folwark, po stronie północnej gorzelnię i młyn nad stawem. Od wschodu z dworem sąsiaduje karczma a dalej cerkiew z oznaczonym na mapie wezwaniem św. Marii.

Wschodnia część wsi przecięta jest traktem lwowskim, przy którym po przyłączeniu Bełżca do Austrii powstała komora celna, poczta i karczma.

Rozbudowa Bełżca w kierunku południowym nastąpiła po roku 1841 gdy rozpoczęto budowę drogi do Lwowa, zwłaszcza zaś po zbudowaniu w 1884 roku linii kolejowej Jarosław–Bełżec. W tym też kierunku rozwinął się Bełżec po wyzwoleniu przybierając charakter miasteczka, gdy stara wieś wzdłuż drogi do Narola zachowała dawną formę typowej wsi.

Część dzisiejszej osady odgałęziająca się na północ od drogi do Narola nosi obecnie nazwę Zagóra, część wsi od drogi do Lwowa – Smoliska.

Nie jest znana ani pieczęć ani herb Bełżca. Jeśli taki niegdyś istniał mógł to być herb Samuela Lipskiego „Grabie”[45].

Z zabytków należy wymienić kościół par p.w. NMP Królowej Polski, murowany 1911-1912, cerkiew drewnianą jednokopułową p.w. św. Bazylego z 1757 roku przeniesioną do Bełżca w 1838 roku oraz kilka krzyży kamiennych na cmentarzu cerkiewnym.

---

[40] APL KGCh 20245/160, k. 159-162 (1755 r.).

[41] Schematyzm Archidiecezji w Lubaczowie 1981 r. Lubaczów 1981, s. 56.

[42] A. Walentyn, Bełżec. Miesiąc pamięci narodowej. Kurier Lubelski nr 94, 26.IV.1976.

[43] J. Peter, Obóz w Bełżcu (w:) Kalendarz Lubelski 1961, s. 28-33.

[44] W artykule „Znaszli ten kraj...” (w:) „Kulisach – Expres Wieczorny” nr 192 z 1982 roku zamieszczono herb z wyobrażeniem baszty jako herb Bełżca. Pomylono tu po prostu Bełżec z Bełzem.

BIŁGORAJ

Biłgoraj został założony w 1578 roku przez Adama Gorajskiego za przywilejem Stefana Batorego, na południowych terenach dawnych włości Gorajskich[46]. W czasach Dymitra z Goraja istniała w tych okolicach jedna wieś – Radzięcin, w której mieściła się rezydencja Gorajskich, nieco później została założona Wola Radzięcińska.

Adam Gorajski rozpoczął kolonizację terenów puszczańskich zakładając szereg wsi: Rzeczycę, Kąty, Sokołówkę, Gromadę, Dąbrowicę i Olendrów (Sól), przede wszystkim zaś miasto Biłgoraj.

Lokalizacja została wybrana dość trafnie w połowie drogi z Goraja do Tarnogrodu założonego nieco wcześniej, w 1567 roku. Trzecim stosunkowo bliskim miastem był Szczebrzeszyn, dzieliły go jednak od Biłgoraja ciągnące się na całej przestrzeni lasy Puszczy Solskiej. Biłgoraj stawał się nie tylko ośrodkiem włości Gorajskiego lecz oddziaływał gospodarczo na północne wsie starostwa krzeszowskiego, miał więc od początku dobre warunki rozwoju. W akcie lokacyjnym ustalono trzy jarmarki roczne, wkrótce przy potwierdzeniu tego aktu w 1611 roku zwiększono je do czterech, w 1693 roku do ośmiu.

Od początku istnienia miasta rozwijało się tu rzemiosło licząc w 1626 roku 41 rzemieślników w 11 zawodach, w 1628 roku był już cech zbiorczy, około 1670 roku przywileje uzyskali sitarze, statut cechowy sitarze uzyskali dopiero w 1720 roku[47].

Równocześnie z lokacją miasta Adam Gorajski założył w Biłgoraju zbór kalwiński a przy nim szkołę. Zbór istniał do 1676 roku[48].

W rodzinie Gorajskich miasto i dobra Biłgoraj pozostawały do 1693 roku kiedy nabył je Stanisław Antoni Szczuka. Do 1692 opiekę duszpasterską nad mieszkańcami miasta sprawowali Franciszkanie z klasztoru w przylegającej do miasta Puszczy Solskiej należącej do Zamoyskich. W 1692 roku nastąpił podział na dwie parafie – Biłgoraj i Puszcza Solska[49]. W 1704 roku Stanisław Szczuka fundował w mieście drewniany kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NMP[50]. W 1732 roku ks. Mateusz Pawłowicz rozpoczął budowę obecnego kościoła murowanego, skończoną w 1755 roku kosztem Eustachego Potockiego. Kościół spalił się podczas działań wojennych w 1939 roku, odbudowany został w 1942 roku.

Cerkiew unicka jest wzmiankowana w 1654 roku[51], obecna murowana p.w. św. Jerzego została zbudowana w latach 1790-1793 przez ks. Jana Zieniewicza. W 1875 roku została zamieniona na prawosławną, w 1919 roku rekoncyliowana jako kościół filialny.

Wkrótce po założeniu miasta zaczęli się w nim osiedlać Żydzi wzmiankowani już w 1641 roku[52]. W 1728 roku mieli swoją szkołę, „okopisko” i synagogę początkowo drewnianą spaloną w 1867 roku, od 1875 roku nową murowaną.

Biłgoraj od początku istnienia miał charakter miasta rzemieślniczego. Szczególnie rozwijało się tu od XVIII wieku sitarstwo osiągając szczyt w XIX wieku, gdy wśród 20 zawodów rzemieślniczych liczących każdy od 2 do 38 rzemieślników, naliczono aż 1650 sitarzy. Wyroby swoje sitarze sprzedawali w kraju, na terenie Rosji i monarchii austro-węgierskiej. Niektórzy sitarze znacznie się wzbogacili a byli i tacy, którzy doszli do znacznych majątków[53].

Początkowo miasto miało zabudowę wyłącznie drewnianą, z czasem przybywały budowle murowane a pierwszą z nich był zapewne kościół parafialny z lat 1732-1755. W 1860 roku było już w Biłgoraju 20 domów murowanych, w tym 3 piętrowe i 477 drewnianych. W związku z rozwojem sitarstwa wykształcił się w Biłgoraju specyficzny typ domu rzemieślniczego, zwany później „sitarskim”. Dom taki był założony na rzucie prostokąta, z sienią na przestrzał, z jednej strony była pracownia sitarska i komora lub alkierz, z drugiej pokój i kuchnia. Pracownia i pokój miały charakterystyczne szerokie okna zdwojone. Domy ustawiane były do ulicy szczytem lub frontem. Domy ustawiane frontem miały zazwyczaj ganki z dwoma słupami.

Pierwotna zabudowa pierzei rynkowych była podcieniowa, typowa dla miasteczek Zamojszczyzny. Znikła ona całkowicie w drugiej połowie XIX wieku i zastąpiona została domami murowanymi.

Biłgoraj często zmieniał właścicieli. Po krótkim zarządzaniu dobrami przez spadkobierców Marcina Szczuki majątek przejęli Potoccy. Ostatni z nich, Stanisław Kostka Potocki, przekazał Biłgoraj za długi Komisji Bankowej. Po spłacie wierzycieli dobra przeszły w 1806 roku na własność Stanisława Nowakowskiego, syna bogatego neofity lecz równocześnie działacza patriotycznego. On dopiero zaczął rezydować w Biłgoraju, zbudował dwór i założył park w Rożnówce. W parku ustawił pomniki Tadeusza Kościuszki, Jana Henryka Dąbrowskiego, Józefa Poniatowskiego oraz Ignacego Krasickiego. Po nim dobra biłgorajskie oddziedziczył i szybko zadłużył syn Edward, następnie przejął je mąż najstarszej córki Stanisława Nowakowskiego Teodory – Walerian Płatonow a od niego jego brat Mikołaj szambelan carski, który w 1864 roku sprzedał je rządowi. Wkrótce, w 1866 roku zniesione zostały stosunki dominialne w miastach, rządowym pozostał tylko majątek Rożnówka, wydzierżawiany aż do jego likwidacji w 1944 roku. Pierwszym dzierżawcą był Żyd J. Goldman.

Za czasów pierwszej Rzeczypospolitej Biłgoraj należał do województwa lubelskiego. Po rozbiorach był krótko w zaborze austriackim, następnie w Księstwie Warszawskim, od 1816 roku w województwie (później guberni) lubelskim Królestwa Kongresowego. W tym nowym podziale administracyjnym Biłgoraj znalazł się w powiecie tarnogrodzkim, obwodzie zamojskim z siedzibą w Janowie Lubelskim. W 1866 roku utworzono powiat biłgorajski, który przetrwał do 1975 roku.

Biłgoraj został założony na południowym skraju dóbr Adama Gorajskiego przy trakcie z Lublina do Przemyśla, na lewym brzegu rzeki Biała Łada, ulokowany na wyniosłości wzdłuż jej biegu. Było to jedyne miejsce bardzo trafnie wybrane na lokalizację miasta. Położone w połowie odległości od miasteczek sąsiednich – Goraja i Tarnogrodu, umiejscowione nad rzeką mające więc zapewnione zaopatrzenie w wodę, wreszcie założone na skraju rozległej puszczy, od początku istnienia stawało się centrum dość rozległego regionu.

Podstawą założenia urbanistycznego stał się rynek na planie kwadratu z wybiegającymi z jego naroży ulicami i traktem Goraj–Tarnogród przebiegającym wzdłuż południowej pierzei.

Zbór kalwiński zlokalizowano za północno-zachodnim narożnikiem rynku. Warunki fizjograficzne ograniczały możliwość terytorialnego rozwoju miasta, pozwalając w zasadzie na jego rozbudowę w kierunku południowym wzdłuż gościńca do Tarnogrodu. I tak się też miasto rozbudowywało wykształcając ulice równoległe, dochodzące do granic z Puszczą Solską. W 1954 roku Puszcza Solska została włączona do miasta stając się odtąd integralną częścią Biłgoraja.

Puszcza Solska powstała nieco później niż Biłgoraj. Należała do Zamoyskich, nie była związana formalnie z miastem Gorajskich, mimo to wywarła znaczny wpływ na życie Biłgoraja.

Pierwsza wzmianka o Puszczy Solskiej pochodzi z 1603 roku[54] i jest związana z początkiem zjawień św. Marii Magdaleny. Wówczas to Jan Zamoyski zezwolił na postawienie kaplicy umożliwiając tym samym udzielanie posług religijnych katolickim mieszkańcom Biłgoraja, w którym istniał tylko zbór kalwiński.

W 1644 roku Tomasz Zamoyski osadza w Puszczy Solskiej OO. Franciszkanów i buduje dla nich kościół drewniany, klasztor i nadaje im grunta na utrzymanie. Wtedy też następuje utworzenie parafii obejmującej swoją działalnością również miasto, aż do erekcji w 1692 roku nowej parafii w Biłgoraju.

Najazdy Chmielnickiego i Szwedów oraz częste pożary powodowały również kolejne upadki klasztoru. Pierwszy kościół przetrwał zaledwie cztery lata został bowiem spalony przez wojska Chmielnickiego w 1648 roku. Następny spalili Kozacy w 1655 roku. Trzeci z kolei został zniszczony przez Szwedów w 1702 roku. Czwarty, ostatni kościół drewniany spłonął od pioruna w 1794 rokui. Wcześniej, w 1778 roku, Konstancja Zamoyska fundowała OO Franciszkanom klasztor murowany, którego skrzydło przebudowano w 1796 roku na kościół. Kościół obecny został wzniesiony w latach 1921-1928 według projektu arch. J. Siennickiego z Lublina.

Obok kościoła, po drugiej stronie drogi do Tarnagrodu zbudowano po1794 roku murowaną kaplicę p.w. św. Marii Magdaleny, a wewnątrz głęboką studnię ocembrowaną piaskowcem, z wodą uchodzącą za leczniczą. Stojąca poza cmentarzem dzwonnica murowana pochodzi z 2 połowy XVIII wieku.

Zabytki: kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NMP, murowany1732-55, odbudowany po zniszczeniach wojennych 1942; kościół parafialny p.w. św. Marii Magdaleny w Puszczy Solskiej, murowany 1921-28; dzwonnica i kaplica p.w. św. Marii Magdaleny w Puszczy Solskiej, murowane po 1794 roku oraz d. klasztor OO Franciszkanów obecnie plebania; zespół zagrody mieszczańskiej przy ul. Krasickiego 50, obecnie Oddział Muzeum Rzemiosł Ludowych w Biłgoraju; kilka domów murowanych i drewnianych; stary cmentarz przy ul. Lubelskiej przezna-czony na lapidarium sztuki sepulkralnej.

---

[46] Historia miasta Biłgoraja została podana na podstawie szczegółowej monografii p.t. „Dzieje Biłgoraja”, Lublin 1985, Tow. Reg. Biłg. składającej się z trzech części: I. Ryszard Szczygieł, W dawnej Rzeczypospolitej (1578-1795), II. Wiesław Śladkowski, W latach zaborów (1795-1918), III. Jerzy Markiewicz, Dzieje najnowsze i współczesne (1918-1978). Tam też obfite źródła i niemal wyczerpująca bibliografia.

Kolejnymi właścicielami Biłgoraja byli: 1578-1602 Adam Gorajski, 1602-1655 Zbigniew Gorajski, 1655-1660 Adam, Teodor i Rafał Gorajscy, 1660-1664 Teodor Gorajski, 1665-1693 Teofila Rejowa, 1693-1710 Stanisław Antoni Szczuka, 1710-1726 Konstancja Szczuka, 1726-1728 Marcin Leopold Szczuka, 1728-1733 Konstancja i Elżbieta Szczuka, 1733-1735 Wiktoria Cetnerowa, 1735-1741 Marianna Kątska, 1741-1768 Eustachy Potocki, 1768-1779 Stanisław i Jan Potoccy, 1779-1786 Jan Potocki, 1786-1802 Stanisław Kostka Potocki, 1802-1806 Komisja Bankowa, 1806-1841 Stanisław Nowakowski, 1841-1850 Edward, Mikołaj i Elżbieta Nowakowscy, 1850-1864 Walerian Płatonow, od 1864 roku Biłgoraj był miastem rządowym.

[47] G. Jakimińska, Źródła do dziejów miasta Biłgoraja w zbiorach Muzeum w Lublinie (w:) Studia i materiały lubelskie 9. Lublin 1982, s. 105-106.

[48] H. Merczyng, Zbory i senatorowie protestanccy w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa 1904, s. 47.

[49] Ks. M. T. Zahajkiewicz, Diecezja lubelska. Informator historyczny i administracyjny. Lublin 1985, s. 120.

[50] Ks. J. A. Wadowski, Kościoły diecezji chełmskiej. Rkps 2372/I Biblioteka PAN w Krakowie, s. 531.

[51] R. Szczygieł, op. cit., s. 45.

[52] APL RGL Adm 1672. Opis statystyczny miasta Biłgoraja 1860 r. s. 17-28.

[53] M. Pękalski, O sitarstwie i sitarzach biłgorajskich (w:) Prace i materiały etnograficzne, t. XVIII, cz. I. Wrocław 1961, s. 30. Stanisław Matraś kupił 100 ha ziemi w gminie Frampol. W 1904 roku w Radzięcinie posiadał 171 ha gruntu.

[54] M. Stworzyński, op. cit., k. 105.

FRAMPOL

Zwarty kompleks dóbr biłgorajskich rozpadł się po śmierci Teodora Gorajskiego, ostatniego w linii męskiej potomka rodu. W wyniku działów rodzinnych w 1665 roku powstały dwa klucze dóbr: Biłgoraj – Teofili z Gorajskich Rejowej i Radzięcin – Bogumiły z Gorajskich primo voto Potockiej, secundo voto Butlerowej, żony Jana Butlera kasztelana podlaskiego. Po śmierci Bogumiły pretensje do dóbr radzięcińskich rościli synowie jej siostry Zofii – Suchodolscy, spadek przejął jednak Marek Antoni Butler, siostrzeniec Jana Butlera i w 1717 roku stał się właścicielem dóbr radzięcińskich. Były to dobra znaczące, składały się z wsi: Radzięcin, Wola Radzięcińska, Wólka Podgorajska, Stara Wieś, Kąty, Rzeczyca i Sokołówka oraz hut szklanych: Jędrzejówka, Średniówka, Komodzianka i Teodorówka[60].

Nowy właściciel postanowił utworzyć tu własny ośrodek handlowo-rzemieślniczy i uniezależnić się od sąsiedniego Goraja Zamoyskich i Biłgoraja wówczas Szczuków.

W Radzięcinie istniał zbór kalwiński, który już w czasie procesów o spadek został zamknięty wyrokiem trybunału lubelskiego w 1715 roku i przekazany katolikom jako kościół filialny parafii gorajskiej. Marek Antoni Butler szybko postarał się o erygowanie w Radzięcinie parafii samodzielnej, co też nastąpiło w 1718 roku. Wkrótce założył nowe miasteczko lokując je w odległości 1,5 km na wschód od skrzyżowania dróg Szczebrzeszyn–Janów i Biłgoraj–Goraj, teren bowiem przy skrzyżowaniu był bagnisty i nie nadawał się do zabudowy. Spowodowało to przesunięcie na wschód gościńca Biłgoraj–Goraj.

Lokacja została dokonana około 1736 roku, miasteczko otrzymało nazwę Franopole od imienia Franciszki żony Marka Butlera. W 1738 roku król August III wydał przywilej na pięć jarmarków rocznych oraz na targi co niedzielę w istniejącym już mieście.

Miasto było zakładane jako rolniczo-rzemieślnicze skupiające przede wszystkim tkaczy, tkactwo bowiem było rozwinięte w tych okolicach. W 1773 roku powstał we Frampolu cech tkacki, szewski i garncarski, w XIX wieku rzeźnicki. Tradycje tkackie utrzymały się do dziś. W okresie międzywojennym oprócz warsztatów indywidualnych powstały dwie tkalnie oraz zakład wyrobów lnianych. Obecnie działa we Frampolu znana wytwórnia CPLiA. Wspomnieć też warto, że na przełomie XIX/XX wieku znane było we Frampolu białoskórnictwo, wyprawiano tu skóry safianowe.

Po Marku Antonim Butlerze przejął Frampol syn Józef, po nim zaś jego córka Anna zamężna za Janem Wisłockim. Za jej staraniem erygowano we Frampolu w 1778 roku parafię przy istniejącym tu od 1740 roku kościele drewnianym p.w. św. Jana Nepomucena i MB Szkaplerznej[61].

Z kolei Frampol oddziedziczył Antoni a po nim Karol Wisłocki. W połowie XIX wieku Frampol przeszedł na własność T. Niemirowskiego. Frampol rozwija się, wzrasta liczba ludności i powstaje konieczność rozbudowy miasteczka. Następuje to przez zmniejszenie rynku, wewnątrz którego wydzielono w 1852 roku dodatkowe pasma bloków zachowane do dziś.

W latach 1873-1878 wzniesiony zostaje nowy kościół parafialny murowany według projektu arch. Władysława Siennickiego z Zamościa, zaś kościół dawny drewniany został rozebrany w 1880 roku. Wtedy też zapewne powstała plebania, później przebudowywana. W 1899 roku zbudowano nową dzwonnicę murowaną według

projektu budowniczego Czeszkowskiego z Zamościa. Przed 1878 rokiem skończono budowę murowanej synagogi[62].

Pozostała zabudowa miasteczka była wyłącznie drewniana, przy czym wykształcił się tu charakterystyczny typ domów tkackich. Domy te ustawiane były szczytem do ulicy, sytuowane tak by izba z warsztatem była od strony południowej, z szerokim 3-skrzydłowym oknem od południa i mniejszym 2-skrzydłowym od wschodu. Domy były przykrywane dachami półszczytowymi lub czterospadowymi pobitymi gontami. Przeważały domy jednotraktowe z sienią w środku biegnącą na przestrzał, lecz były również bogatsze domy dwutraktowe[63].

Cechą charakterystyczną zabudowy Frampola są nie spotykane w innych miasteczkach zewnętrzne ulice stodolne opasujące założenie miejskie.

Autor planu Frampola nie jest znany, wiadomo natomiast, że układ przestrzenny został opracowany w oparciu o wzorce renesansowych planów miasta idealnego.

Podstawą założenia był duży kwadrat o długości boków średnio 500 m. Długości poszczególnych bloków zewnętrznych, jak również rynku nie są jednakowe, niewielkie różnice wynikły z nierówności gruntu, sposobu rozmierzenia w terenie, podziału bloków, wreszcie późniejszych przekształceń. Różnice jednak nie są zbyt wielkie i w terenie niezauważalne. Kwadrat ten, zorientowany według stron świata, podzielony został na dwa pasma bloków z usytuowaniem w środku również kwadratowego rynku o przeciętnej długości pierzei 225 m. Rynek frampolski przewyższał więc największy dotąd rynek w Polsce, rynek krakowski, założony na planie kwadratu o boku 200 m i był przeszło dwukrotnie większy od rynku zamojskiego mającego wymiary 100 X 100 m czyli do stanu obecnego.

Z rynku wybiegają cztery ulice przecinające poszczególne pasma bloków, będące jednocześnie wylotami dróg do Janowa, Biłgoraja i Szczebrzeszyna. Wylot ku północy tworzy oś widokową na kościół ulokowany poza kwadratem miasta. Jednocześnie przeprowadzono ulice po przekątnych kwadratu, trzy z z nich prowadzą na pola i łąki, północno-wschodnia jest wylotem drogi do Goraja. W środku rynku stanął ratusz.

Założony w 1736 roku i zmodyfikowany w 1852 roku układ przestrzenny Frampola zachował się w pełni do dziś. Jest to układ tak niezwykły i oryginalny, jedyny zresztą poza Zamościem w południowo-wschodniej części kraju, że od dawna zwracał uwagę najwybitniejszych urbanistów nie tylko polskich i był wielokrotnie omawiany w publikacjach polskich i zagranicznych. Najpełniejszą analizę przedstawił w 1962 roku Wojciech Trzebiński[64].

Frampol pozbawiony został praw miejskich w 1869 roku i zamieniony wówczas na tzw. osadę.

Wyjątkową rolę odegrał Frampol w czasie wojny w 1939 roku. W 1937 roku hitlerowski Legion Condor zbombardował baskijskie miasteczko Guernica y Luno dla sprawdzenia wstecznego odrzutu zrzuconych na cel bomb. Zbrodnię tę uwieniczył Pablo Picasso w słynnym obrazie „Guernica”. Próba została powtórzona w Polsce przez lotnictwo hitlerowskie pod dowództwem generała von Richthoffena z floty powietrznej gen. Löhra. W dniu 9 września niemiecki lotnik wykonał fotografie Frampola z wyraźnie zarysowanym rynkiem i centralnie na nim usytuowanym ratuszem oraz ulicami otaczającymi rynek. Wymiary rynku i miasta były dokładnie znane wywiadowi niemieckiemu. W dniu 13 września o godz. 13. cztery samoloty zbombardowały Frampol nie mający obrony przeciwlotniczej. Bombardowanie odbyło

się więc w idealnych warunkach poligonowych. Ponownie sfotografowano zbombardowane miasteczko 18 września dla porównania wyników zrzuconych bomb. Frampol stał się obiektem treningowym Luftwaffe kosztem życia wielu mieszkańców i zniszczenia zabudowy miasteczka[65].

Herb Frampola nie jest jednoznacznie ustalony. Marian Gumowski podaje trzy różne wersje proponując przyjęcie herbu „Sas" Wisłockich[66]. Nie jest to słuszne gdyż miasto założył Marek Antoni Butler herbu „Butler". Właściwym herbem nawiązującym do tradycji jest św. Jan Nepomucen, patron miasta, wyobrażony na pieczęci miejskiej z 1778 roku.

Z zachowanych zabytków należy wymienić przede wszystkim układ urbanistyczny z istniejącymi jeszcze na zewnętrznych obrzeżach ulicami stodolnymi. Z zabytków nieruchomych pozostał tylko kościół z 1873-78 roku, rozbudowany w latach 1906-1909 oraz murowana dzwonnica z 1899 roku.

---

[60] W. Trzebiński, op. cit., s. 62.

[61] Ks. M. T. Zahajkiewicz, op. cit., s. 124.

[62] Sł. G. II: 1881, s. 400 (Frampol).

[63] J. A. Miłobędzki, Domy rzemieślnicze w miastach południowej Lubelszczyzny (w:) Ochrona Zabytków R. 5: 1952, nr 2, s. 120.

[64] W. Trzebiński, op. cit., s. 62-71, tam też bibliografia s. 153-4.

[65] St. Wołowiec, Dlaczego hitlerowcy zbombardowali Frampol? Kamena nr 25, 6.XII.1970, s. 5. Autor przetłumaczył książkę Wolfganga Schreyera „Oczy na niebie. Kronika piractwa", Warszawa 1970 z opisem nalotów na Frampol. Zdjęcia lotnicze opublikowane w „Freie Welt" z. 34 z 1965 roku.

[66] M. Gumowski, op. cit., s. 30-31.

GORAJ

Początki Goraja nie są dotąd w pełni poznane. Powstanie Goraja łączy się zazwyczaj z nadaniem Dymitrowi i Iwonowi z Klecia w 1377 roku przez Ludwika Węgierskiego „castrum nostrum Goray alio Lada... cum villis Lada, Radzięcin...” [67]. Zamek Goraj, nazywany też Łada, musiał mieć zaplecze gospodarcze w formie podgrodzia, którym mogła być właśnie osada Goraj, a nie Łada oddzielnie wymieniona wśród innych nadanych wsi. Nazwa Goraj występuje zresztą wcześniej, „Demetrio de Goray” jest podpisany na dokumencie Władysława Opolczyka z 1375 roku nadającym prawo magdeburskie dla miasta Jarosławia[68]. Słusznie więc S. Arnold przyjmuje, że nadania dokonał jeszcze Kazimierz Wielki zaś Ludwik je tylko potwierdził[69]. Nie jest też znana data nadania Gorajowi prawa magdeburskiego, jako oppidum jest wymieniony dopiero pod rokiem 1405[70], lecz już w 1379 roku nastąpiła erekcja parafii, musiał więc być Goraj już wtedy miastem[71]. W źródłach historycznych Dymitr z przydomkiem „z Goraja” występuje już w roku1373 [72]można więc zakładać, że wtedy też Goraj otrzymał prawa miejskie.

Jest wprawdzie niekiedy wymieniany rok 1398 jako data nadania Gorajowi prawa magdeburskiego, a przodkowie Dymitra z przydomkiem „Goray” wspomniani już w roku 1290, jednakże informacje te nie znalazły potwierdzenia w materiałach źródłowych[73]. Nadanie Goraja Dymitrowi zostało potwierdzone przez Władysława Jagiełłę w 1389 roku[74].

Po śmierci Dymitra nastąpiły w latach 1400 i 1405 działy rodzinne[75]. Goraj pozostawał w ręku rodziny Gorajskich do 1508 roku kiedy dobra przejął Mikołaj Firlej z Dąbrowicy[76], sprzedając je w 1517 roku Wiktorynowi Sienieńskiemu, ten w 1540 roku Andrzejowi Górce, od którego syna Stanisława w 1579 roku nabył je Paweł Trojanowski. Jako właściciel połowy włości gorajskiej i pełnomocnik posiadaczy drugiej połowy należącej do braci Czarnkowskich, na mocy umowy z 1595 roku Trojanowski sprzedał dobra gorajskie Janowi Zamoyskiemu, który objął je w posiadanie w 1596 roku i wcielił do ordynacji. Odtąd też Goraj stale już pozostawał w Ordynacji Zamojskiej.

Wydaje się, że żaden z Gorajskich nie rezydował w Goraju włość bowiem dziedziczyli kolejni, liczni zresztą spadkobiercy wymienieni w aktach z 1428, 1445, 1468, 1480, 1501 roku. Tym bardziej nie mieszkali tu następujący po nich nabywcy obcy mający rezydencje w siedzibach swoich rodów. W Goraju rządzili dzierżawcy dbający przede wszystkim o swoje dochody i to też było przyczyną zupełnego upadku jednego z najstarszych na Zamojszczyźnie zamku. Z jego gruzów został zapewne wzniesiony dwór zarządcy klucza gorajskiego Ordynacji, który przetrwał do1615 roku, kiedy zbudowano nowy dom dworski[77]. Po zamku pozostały jedynie wspomnienia, że nad stawem, „nad którym stoi folw. Zagrody, z pod zabudowań tegoż wydobywają się szczątki kamienia i wapna w dość obfitej ilości i o znacznych rozmiarach” [78].

Z czasów posiadania miasta przez Stanisława Górkę należy wspomnieć założony

przez niego zbór kalwiński, który przetrwał być może do 1625 roku[79].

Parafia w Goraju została erygowana w 1379 roku i wtedy też Dymitr fundował kościół drewniany p.w. św. Bartłomieja przeznaczając na jego fundusz wieś Branewkę. W 1520 roku zbudowano nowy kościół. Była też wówczas w Goraju stara kaplica[80]. Kościół z 1520 roku został zniszczony wraz z kaplicą przez kalwinów w 1598 roku[81]. Trzeci z kolei kościół zniszczyli Szwedzi[82]. Ostatni kościół drewniany spłonął w 1780 roku. W latach 1779-1782 ówczesny proboszcz a zarazem profesor Akademii Zamojskiej ks. Baltazar Dulewski wzniósł obecny kościół murowany, który również uległ pożarowi w 1795 roku lecz wkrótce został odbudowany.

Zniszczona przez Niemców podczas okupacji murowana synagoga pochodziła zapewne z czasów po wojnach szwedzkich, z końca XVII wieku[83].

Goraj był miasteczkiem przede wszystkim rzemieślniczym. Już w 1566 roku powstał tu cech tkacki, w 1637 roku kuśnierski, w 1639 roku szewski[84]. Z czasem osiedlili się tu nawet sukiennicy Niemcy mając w 1861 roku 25 warsztatów[85]. Przemysł tkacki upadł w czasie pierwszej wojnyświatowej.

Zabudowa miasteczka była wyłącznie drewniana, murowany był tylko kościół i synagoga. Rynek otaczały domy podcieniowe ustawione szczytowo, jeden dom narożny, zapewne karczma, usytuowany był równolegle do pierzei rynku, miał on nadto nietypowy dach łamany. Domy gorajskie należały do najpiękniejszych jakie znamy z terenów południowej Lubelszczyzny. Większość z nich była pokryta wysokimi dachami naczółkowymi, ale właśnie w Goraju reprezentowane były niemal wszystkie typy dachów: najliczniej występujący naczółkowy, dalej łamany polski, krakowski, mansardowy, półszczytowy, czterospadowy i dwuspadowy. Podcienia przy rynku były wsparte na profilowanych słupach, większość domów miała drzwi zewnętrzne frontowe z półkolistymi zamknięciami nadproży. Zabudowa ta została spalona w czasie pierwszej wojny światowej, znana jest dzięki zachowanym fotografiom i dawniejszym opisom[87]. Jedynie nikłym wspomnieniem są przetrwałe dotąd dwa bardzo skromne domy z półkolistymi nadprożami: przy ulicy Kościelnej z 1795 roku i przy ulicy Nadrzecznej z tego samego okresu.

Zamek Goraj został założony na wzgórzu wznoszącym się nad przylegającym do niego od południa dużym stawem, przez który przepływa rzeczka Biała Łada. Od północnego zachodu rozciągały się bagniste łąki, od wschodu teren znacznie się wznosił. Warunki fizjograficzne wyznaczały miejsce na zaplecze gospodarcze zamku – podgrodzie – ulokowane na południu, łączące się z zamkiem drogą biegnącą brzegiem stawu. Ukształtowanie terenu wyraźnie wyznaczało obszar rozwijającego się miasteczka i możliwości jego rozbudowy.

Zakładając, iż lokacja miasta nastąpiła w 1373 roku wypada przyjąć, że wówczas wytyczono kwadratowy rynek zorientowany narożami do stron świata. Za narożem północnym, od strony zamku, wyznaczono miejsce na kościół, który stanął tu w 1379 roku. Względnie płaskie tereny za narożem południowym przeznaczono na zabudowę mieszczańską założoną na układzie szachownicowym. I to w zasadzie wyczerpywało możliwości rozwojowe właściwego organizmu miejskiego.

Przybywająca ludność musiała osiedlać się po wschodniej stronie rzeczki, za

łąkami, we wsi nazwanej Zastawie, oraz na południu w Wólce Gorajskiej nazwanej później Bononią.

Mimo całkowitego zniszczenia dawnej zabudowy, pierwotny układ urbanistyczny Goraja został zachowany do dziś.

Goraj został pozbawiony praw miejskich i zamieniony na osadę w 1869 roku.

W długiej historii Goraja znane są pieczęcie z herbami: z 1581 roku z herbem „Łodzia" Górków i trzy pieczęcie późniejsze z herbem Zamoyskich „Jelita". W posiadaniu Górków pozostawał Goraj bardzo krótko, był już zresztą miastem, podobnie jak był miastem za Zamoyskich. Prawa miejskie uzyskał Goraj za sprawą Dymitra z Goraja, wydaje się słusznym by za herb miasta uznać herb Dymitra „Korczak".

Zabytki: Kościół par. p.w. św. Bartłomieja, murowany 1779-82, dzwonnica-brama i mur ogrodzenia cmentarza kościelnego z 1782 roku, dwa domy drewniane: ul. Kościelna 7 z 1795 roku i ul. Janowska 26 z XIX wieku.

---

[67] KDM t. III, s. 310-311, nr 893.

[68] AGZ t. VII, s. 19, nr 12.

[69] S. Arnold, Dymitr z Goraja. Zamość 1921.

[70] SPPP II, s. 162, nr 1093.

[71] Ks. M. T. Zahajkiewicz, op. cit., s. 125. W 1395 roku wzmiankowany jest pleban gorajski (ZDM IV, nr 1118-40).

[72] Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej, t. II, s. 287.

[73] Rok 1398 jako datę nadania prawa miejskiego Gorajowi podają M. Baliński i T. Lipiński, op. cit., s. 317, a zapewne za nimi Sł. G. II: 1881 bez wskazania źródeł. Dokument z 1290 roku wymienia Krystyna z Goraja (KDM II, s. 287, nr 615) zaś z 1356 roku Janusza Gorajskiego (KDM III, s. 377, nr 96), obydwa jednak zostały uznane za falsyfikaty. Na nich też oraz na poemacie „Goraidos" Sebastiana Klonowicza (pisanym przed 1600 rokiem) oparł swój opis M. Stworzyński (op. cit., s. 22-25) podając nadto, że kościół w Goraju fundował Dymitr w 1379 roku (s. 19). Nie jest wreszcie jednoznacznie i do końca wyjaśniony zapis w I. L. II, s. 795 pod rokiem 1245: „Sam Daniło wojewa około Ljublina, a Wasilko po Izwoli i po Ładie około Biełoje". Wyrażenie „po Izwoli i po Ładie" sugeruje, że wyprawa odbywała się wzdłuż rzek, lecz Łada to mały strumyk wypływający ze wsi Łada koło Goraja, rzeki Izwoli w ogóle nie ma. Wypadałoby zatem przyjąć, że są to istniejące do dziś miejscowości Dzwola (Izwola) notowana w 1377 roku jako Zwola i Łada notowana w 1373 roku jako Lada oraz Biała koło Janowa Lubelskiego, która w 1325 roku jest notowana jako wieś parafialna.

[74] ZDM VI, s. 59, nr 1554.

[75] SPPP II, s. 109, nr 657 i s. 162, nr 1093.

[76] MRPS IV, vol. I, s. 17, nr 283.

[77] M. Stworzyński, op. cit., s. 18; A. Tarnowski, Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana w. kor. (1572-1605). Lwów 1935, s. 22.

[78] M. Stworzyński, op. cit., s. 18.

[79] Sł. G. II: 1881, s. 691 (Goraj).

[80] H. Merczyng, op. cit., s. 53.

[81] M. Stworzyński, op. cit., s. 17.

[82] F. Kiryk, Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej (w:) Rocznik naukowo-dydaktyczny WSP w Krakowie, z. 43 Prace historyczne VI. Kraków 1972, s. 131.

[83] Ks. M. T. Zahajkiewicz, op. cit., s. 125.

[84] M. Szyszko-Bohusz, Materiały do architektury bóżnic w Polsce (w:) Prace Komisji Historii Sztuki w Polsce, t. IV, z. 1. Kraków 1927, s. 24-25. Tam też fotografie.

[85] APL RGL Adm. 1672. Opis statystyczny miasta Goraja 1860 r. s. 47-73.

[86] A. Breyer, Deutsche Tuchmachereinwanderung in den ostmitteleuropäischen Raum von 1550 bis 1830. Leipzig 1941, s. 74, 215, 250.

[87] Z. Gloger, Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce, t. I. Warszawa 1907, s. 217, 218, 242, 293; H. Łopaciński, Okazy staropolskiego stylu budowlanego w Goraju i Wrzelowcu (w:) Wisła, t. XVI: 1902, s. 373-374; to samo (w:) Kronika Powiatu Zamojskiego R. 1: 1918, nr 23-24, s. 43-44; W. Kalinowski, Drewniane podcienia rynków południowej Lubelszczyzny (w:) Ochrona Zabytków R. 5: 1952, nr 2, s. 112-113.

GORZKÓW

Gorzków jest osadą bardzo starą, pochodzi być może z XIII wieku. Pierwszy raz w źródłach Gorzków wymieniony jest w 1359 roku w akcie granicznym chełmsko-lubelskim. Stanowił wówczas własność Andrzeja „de Goczkow” i przy ustalaniu granic znalazł się w Ziemi Chełmskiej[88]. Na przełomieXIV/XV wieku pozostawał nadal w posiadaniu Gorzkowskich, z których jedni pieczętowali się herbem „Trąby”, drudzy herbem „Tarnawa”. Przed 1404 rokiem Mikołaj herbu Trąby wówczas proboszcz kościoła św. Floriana w Krakowie, kanonik krakowski i gnieźnieński, później podkanclerzy koronny a następnie arcybiskup-prymas Polski fundował w Gorzkowie kościół i parafię a w 1406 roku uzyskał od Władysława Jagiełły potwierdzenie nadania i zezwolenie na przeniesienie wsi na prawo magdeburskie[89].

W następnych latach Gorzków jest w ręku Gorzkowskich Tarnawitów. W połowie XVI wieku biorą oni udział w ruchu reformacyjnym i zabierają kościół na zbór kalwiński. Zbór ten uległ zniszczeniu po 1604 roku. Stanisław Gorzkowski powraca do katolicyzmu i w 1623 roku funduje kościół murowany p.w. św. Stanisława, który po kilkakrotnych przeróbkach i powiększeniu przetrwał do dziś[90]. W 1644 roku właścicielem części Gorzkowa został Jakub Sobieski wówczas starosta krasnostawski, po nim syn Jan, który już jako król Jan III Sobieski nadał osadzie prawa miejskie w 1689 roku[91].

W drugiej połowie XVIII wieku Gorzków był w posiadaniu Weryha-Darowskich, po nich Błeszczyńskich, od początku XX wieku do likwidacji majątku Skawińskich.

Gorzków miał zawsze charakter niewielkiego miasteczka typowo rolniczego, liczba rzemieślników nigdy nie przekroczyła 15, handlem zajmowali się Żydzi stanowiący większość mieszkańców. Gorzków jako wieś rozbudowywał się wzdłuż dużego 48-morgowego owalnego stawu przy drodze z Krasnegostawu do Żółkiewki. Po drugiej, południowej, stronie stawu istniała sąsiednia wieś Chorupnik, w której był również kościół, który upadł w 1639 roku a parafia Chorupnik została inkorporowana do Gorzkowa.

Bliska odległość od Krasnegostawu nie sprzyjała rozwojowi miasteczka zwłaszcza, że dobra gorzkowskie były stosunkowo niewielkie a sąsiednie wsie w większości były kollokacjami stanowiącymi własność szlachty tzw. cząstkowej, niezależnej od właściciela miasta. Były to nobilia: Bobrowe, Borów, Orchowiec, Wielobycz[92].

Po nadaniu w 1689 roku prawa miejskiego założony został na wschód od kościoła niewielki kwadratowy rynek z ulicami wybiegającymi z jego naroży, będącymi w dalszym ciągu gościńcami do sąsiednich wsi. W środku rynku postawiono ratusz, wtedy też zapewne wzniesiono w Gorzkowie drewnianą synagogę[93].

Piękny na planie układ urbanistyczny nigdy nie doczekał się pełnej realizacji, do końca bowiem XIX wieku nie zdołano w pełni zabudować wszystkich pierzei rynkowych, co widać wyraźnie na planie miasta z 1867 roku.

Gorzków został pozbawiony praw miejskich i zaliczony do rzędu osad w 1869 roku.

M. Gumowski jako herb miasta podaje „Tarnawę” Gorzkowskich jako założycieli osady[94]. Kościół jak wiadomo fundował przed 1404 rokiem właściciel części Gorzkowa, późniejszy arcybiskup-prymas Mikołaj Trąba herbu „Trąby”, on też uzyskał w 1406 roku prawo magdeburskie dla wsi Gorzków. Jednakże prawa miejskie nadał Gorzkowowi w 1689 roku ówczesny właściciel król Jan III Sobieski, jego więc herb „Janina” byłby najwłaściwszy. Z zabytków należy wymienić kościół parafialny p.w. św. Stanisława, murowany 1623, rozbudowany 1885; dzwonnicę murowaną z 1801 roku oraz starą plebanię.

---

[88] MRPS V, vol. 1, nr 3368. Akt graniczny chełmsko-lubelski z 1359 roku.

[89] L. Bieńkowski, Działalność organizacyjna Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417-1452) w: Roczniki Humanistyczne KUL, t. VII, z. 2: 1958. Lublin 1960, s. 230-231.

[90] Ks. J. A. Wadowski, op. cit.

[91] Z. Góralski, Instrukcje ekonomiczne probostwa w Gorzkowie z 1800 i 1815 roku (w:) Kwartalnik Historii Kultury Materialnej R. XII: nr 1, s. 77 (według AKL Rep. 60, II-B, nr 713).

[92] A. Jabłonowski, op. cit., s. 193.

[93] APL RGL Adm. 643. Opis statystyczny miasta Gorzkowa 1860 r. s. 63.

[94] M. Gumowski, op. cit., s. 33.

GRABOWIEC

Grabowiec należy do najstarszych osad na Zamojszczyźnie już bowiem w 1268 roku był tu gród warowny przy szlaku idącym z Włodzimierza Wołyńskiego na Zawichost[105] a przy nim podgrodzie będące zapewne osadą miejską.

Jako miasto występuje Grabowiec w 1366 roku kiedy wraz z innymi miastami – Bełzem, Chełmem i Szczebrzeszynem – odstąpiony został przez Litwinów Kazimierzowi Wielkiemu[106]. W 1372 roku rządy na Rusi objął Władysław Opolczyk a Grabowiec już wtedy był stolicą powiatu i jako taki wymieniony jest w dokumencie z 1378 roku[107]. W dziesięć lat później, w 1388 roku, król Władysław Jagiełło nadał ziemię bełską, w skład której wchodził Grabowiec Ziemowitowi IV księciu mazowieckiemu, a w dokumencie z 1396 roku potwierdzającym to nadanie Grabowiec jest wymieniony jako oppidum[108]. Odtąd też aż do pierwszego rozbioru Polski Grabowiec pozostaje stolicą powiatu najpierw w księstwie bełskim a od 1462 roku w województwie bełskim wchodzącym w skład Korony.

Nie znamy daty powstania Grabowca, nie wiemy też kiedy został miastem. Po raz pierwszy już jako miasto jest wymieniony w 1366 roku i takim też został uznany przez króla Kazimierza Wielkiego. Władysław I książę mazowiecki i bełski w 1447 roku potwierdził nadanie prawa miejskiego przez Ziemowita IV, który „miasto na nowo lokował”[109]. Rok 1447 jest przyjmowany przez historyków jako data nadania miastu prawa magdeburskiego, wydaje się jednak, że prawo to uzyskał Grabowiec w 1388 roku od Ziemowita IV, w każdym razie przed erekcją parafii.

W 1394 roku Ziemowit IV utworzył w Grabowcu parafię rzym.-kat.[110], bardzo rozległą gdyż obejmującą 26 wsi[111].

Miasto wraz z istniejącym tu od dawna zamkiem zostało zniszczone przez Tatarów w 1500 roku. Palone zresztą było wiele razy[112].

Zamek w Grabowcu istniał już w XIII wieku; po zniszczeniu w 1500 roku został odbudowany, wspomina go A. Gwagnin[113]. Pierwszy opis zamku jest znany w 1617 roku, następny z 1624 roku kiedy drewniany wówczas zamek popadał w ruinę[114]. Odbudowany został przez starostę grabowieckiego Stanisława Sarbiewskiego w latach 1658-1662, otrzymał wtedy dwie murowane piwnice do przechowywania ksiąg ziemskich grodzkich[115]. Po pierwszym rozbiorze w 1772 roku zamek przestał pełnić funkcję siedziby starosty i przeznaczony został na więzienie. W 1807 roku dobra starostwa grabowieckiego zostały sprzedane Feliksowi Radziejowskiemu, który nie spłacił w pełni należności jeszcze w 1816 roku. Dozorca miast Badowski w 1819 roku notował: „Stary zamek grodowy w murach obszernych do prywatnego obywatela prawem narodu nie należący rozebrał niniejszy dziedzic W-ny Felix Radziejowski i na swoją prywatną obrócił potrzebę”[116]. Jeszcze w połowie XIX wieku na górze „sterczały szczątki zamczyska” i resztki bram wjazdowych. W czasie powstania styczniowego w 1863 roku postawiono na górze zamkowej trzy krzyże, ostatni z nich zawalił się w 1973 roku[117].

Pierwszy kościół grabowiecki zniszczony został przez Tatarów w 1500 roku. Następny spalony na początku XVI wieku, trzeci z kolei z 1630 roku zniszczony został przez Szwedów. Wizytacja z 1671 roku notuje kościół nowo wystawiony z muru, jednonawowy, z „babińcem” drewnianym [118]. Spalił się ten kościół w 1814 roku, nabożeństwa były odprawiane w cerkwi unickiej. Obecny kościół zbudowany został w latach 1820-1855 przez budowniczego Fryderyka Libenau z Krasnegostawu, po jego śmierci dokończony przez Ignacego Kaliniaka. Z tego też czasu pochodzi murowana dzwonnica[119].

Cerkiew w Grabowcu istniała już w 1394 roku. O kolejnych erekcjach cerkwi nie mamy wiadomości. Przedostatnia murowana cerkiew „upadła” i nabożeństwa odprawiały się w drewnianej kaplicy. Ostatnia cerkiew p.w. św. Kajetana, murowana, była wzniesiona w 1805 roku, po kasacie unii zamieniona na prawosławną, w okresie międzywojennym była znowu unicką. Została rozebrana w 1954 roku[120].

Pierwszy raz Żydzi notowani są w Grabowcu w 1570 roku[121], wkrótce też zapewne zbudowali tu synagogę. W 1881 roku były już w Grabowcu dwie synagogi.

Miasto miało charakter rolniczo-rzemieślniczy, handlem zajmowali się Żydzi. Istniały w Grabowcu dwa cechy: od 1604 roku cech ślusarski i od 1643 roku cech szewski.

Grabowiec był niszczony przez częste pożary, najazdy tatarskie, rekwizycje wojskowe. Oddalony nieco od głównych traktów skutecznie jednak konkurował z pobliskimi Uchaniami, Wojsławicami i Skierbieszowem, przede wszystkim przez pełnienie funkcji administracyjnych jako siedziba starostwa grodowego, stolica powiatu.

Zabudowa miasta była niemal całkowicie drewniana, jeszcze w 1860 roku na 310 domów tylko 2 były murowane[122]. Dawna zabudowa została zniszczona przez pożary, nie zachowały się też przekazy ikonograficzne sprzed pierwszej wojny światowej. Kilka domów z podcieniami wzdłużnymi istniejących jeszcze w pierwszych latach po wyzwoleniu pozwala przypuszczać, że w XIX wieku takimi domami były zabudowane pierzeje rynkowe, podobnie jak to było w sąsiednich Wojsławicach, gdzie dość dokładnie znamy zabudowę rynkową.

Pierwotny układ przestrzenny Grabowca nie jest znany. Najstarszy plan miasta pokazany jest na Mapie Kwatermistrzostwa z 1839 roku. Wynika z niego, iż na początku XIX wieku właściwe miasto stanowił obszerny rynek na rzucie prostokąta z usytuowanym na nim kościołem i cerkwią. Usytuowanie to odbiegało od powszechnie przyjętej zasady lokowania świątyń poza obszarem rynku. Poza rynkiem widać na planie zabudowania jedynie na dwóch uliczkach wybiegających z północnych naroży rynku. Z naroża południowo-wschodniego wybiegała droga prowadząca do zamku a w dalszym ciągu będąca traktem do Hrubieszowa.

W ciągu XIX wieku miasto rozbudowywało się poza północną pierzeję tworząc drugie zgrupowanie zabudowy w formie podkowy, zwane Dworzyskiem, będące dziś częścią osady a w przeszłości zapewne wójtostwem grabowieckim.

Herb miasta jest znany z pieczęci z 1564 roku i wyobraża fragment muru z trzema basztami[123].

Zabytki: kościół parafialny p.w. św. Mikołaja, murowany 1855 r. oraz murowana

dzwonnica; d. urząd gminy (ob. Gminny Ośrodek Kultury) drewniany z 1898 roku.

W druku jest obszerna monografia Grabowca opracowana przez Wacława Jaroszyńskiego[124].

---

[105] I. L., op. cit., s. 865.

[106] A. Czuczyński, „Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim w roku 1366 (w:) Kwartalnik Historyczny, t. IV: 1890, s. 514.

[107] AGZ III, s. 19, nr 13.

[108] KDKM, s. 118.

[109] MRPS IV, vol. 3, suppl., s. 395, nr 816: „Vladislaus I Masoviae dux civitati Grabowyecz, per Semovitum quondam ducem Masoviae et Russiae de novo locatae, ius maydburgense concedit...”. Ziemowit otrzymał Grabowiec w 1388 roku i wtedy już mógł nadać miasto prawo magdeburskie. Treść tego dokumentu jest inaczej podana w ZDM III, s. 210, nr 751 gdzie czytamy: „...de iure Polonico et Rutenico in ius Theutonicum, quod Maydbrogense dicitur...”. Jako miasto wymieniany jest Grabowiec w 1418 roku (APL RGL Adm. 471, s. 135) jest napisane, że miasto zostało założone przez Ziemowita ks. maz. w 1383 roku, być może mylnie została napisana cyfra 3, zamiast 8, z zaznaczeniem, że oryginalnego przywileju nie ma. Urzędnik wypełniający kwestionariusz RGL korzystał więc z jakiejś kopii nieznanego dziś dokumentu.

[110] L. Bieńkowski, op. cit., s. 231.

[111] ZDM IV, s. 274, nr 1110.

[112] M. Horn, Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600-1647 na tle stosunków gospodarczych. Ossolineum 1972, s. 17: W 1 poł. XVII wieku Grabowiec palił się 6 razy.

[113] A. Gwagnin, Kronika Sarmacyey Europeyskiey ... Kraków 1611.

[114] H. Gawarecki i M. Stankowa, Zamki nadbużańskie w Grabowcu, Horodle i Kryłowie (w:) Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego 16: 1978, nr 4, s. 11.

[115] S. Jaroszyński, Tędy szła historia – zamek Grabowiecki (w:) Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego 19: 1981, nr 3, s. 24-25.

[116] Ibid., s. 29.

[117] Ibid., s. 30.

[118] Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 274.

[119] Ks. M. T. Zahajkiewicz, op. cit., s. 363.

[120] Ibid., s. 363.

[121] M. Horn, Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w., Warszawa 1975, aneks I.

[122] APL RGL Adm. 471. Opis statystyczny miasta Grabowca 1860 r. s. 135-152.

[123] M. Gumowski, op. cit., s. 34.

[124] W. Jaroszyński, Grabowiec ... op. cit.

HORODŁO

Pierwsza wzmianka o Horodle pochodzi z roku 1287 kiedy to książę Włodzimierz Wasylkowicz w sporządzonym testamencie zapisał żonie „sieło swoje Horodel” wraz z ludźmi i mytem[125]. W 1366 roku Horodło jako stolicę włości, a więc już jako miasto, przejął Kazimierz Wielki. Horodło ustanowiono wówczas miejscem sądów pogranicznych polsko-litewskich a król przekazał je w lenno Jerzemu Narymuntowiczowi[126]. W 1376 roku Litwini na krótko opanowali ziemię bełską i chełmską, ale w 1377 roku odebrał ją Sędziwój z Szubina. Jan z Czarnkowa wymienia Horodło w 1382 roku wśród najznaczniejszych zamków na Rusi[127]. W 1388 roku Władysław Jagiełło nadał ziemię bełską Ziemowitowi IV mazowieckiemu jako posag swojej siostry Aleksandry, w 1396 roku nadanie to potwierdził[128], a w dokumencie tym Horodło nazwane jest miastem.

W 1394 roku Ziemowit nadaje bełskiemu konwentowi Dominikanów wieś Kościaszyn a w akcie nadania występuje wojewoda horodelski Stanisław[129], było więc już wtedy Horodło miastem, w którym często przebywał książę bełski.

W 1411 roku księżna Aleksandra, żona Ziemowita a siostra Władysława Jagiełły ufundowała w Horodle kościół i klasztor Dominikanów[130]. Kościół parafialny istniał tu już wcześniej, fundowany przez Ziemowita IV być może podczas jego pobytu w Horodle w 1394 roku. Można przypuszczać, że wtedy też nastąpiło nadanie prawa magdeburskiego, podawany bowiem we wszystkich publikacjach rok 1454, zapewne powtarzany za M. Balińskim i T. Lipińskim[131] nie ma potwierdzenia w źródłach, wielokrotnie natomiast Horodło jest wymieniane jako miasto przed 1454 rokiem[132]. Być może w 1454 roku nastąpiło jedynie potwierdzenie tych praw.

W krótkim okresie 1413-1430 Horodło należało do wielkiego księcia litewskiego Witolda przyznane mu przez króla Władysława Jagiełłę. Po śmierci Witolda w 1430 roku zwrócone zostało książętom mazowieckim na co zareagował książę litewski Swidrygiełło dokonując zaboru ziemi chełmskej i bełskiej. Władysław Jagiełło w 1431 roku w wyprawie przeciw Świdrygielle ziemie te wraz z Wołyniem przywrócił Polsce a zupełnie zniszczone Horodło przekazał w 1432 roku Kazimierzowi II księciu mazowieckiemu i bełskiemu.

Po śmierci Władysława II księcia bełskiego w 1462 roku księstwo bełskie weszło w skład Korony jako województwo bełskie zaś Horodło pozostało do końca pierwszej Rzeczpospolitej stolicą powiatu horodelskiego.

Horodło zapisało się w historii Polski przede wszystkim jako miasto, w którym została zawarta w 1413 roku unia polsko-litewska decydująca o dalszych losach obydwu narodów. W innym już czasie i w innych warunkach Horodło potwierdziło swój patriotyzm manifestacją w 1861 roku wzniesieniem pomnika unii horodelskiej, zburzonego przez wojsko carskie.

Od zarania dziejów Horodło było siedzibą parafii obydwu obrządków wyznaniowych.

Pierwszy kościół parafialny, zapewne z 1394 roku, został zniszczony podczas walk

w 1431 roku. Następny spalony przez Tatarów w 1500 roku. Trzeci zniszczony został przez Kozaków w 1648 roku[133]. Czwarty z kolei w 1714 roku był w ruinie, w tymże roku został wzniesiony ostatni drewniany kościół parafialny, remontowany w 1773 roku[134].

Była w Horodle również kaplica, notowana w 1726 roku.

W 1411 roku księżna Aleksandra fundowała w Horodle kościół i klasztor Dominikanów. Książę Władysław I nadał im w 1444 roku wieś Zadubce i Bereźnicę. Kościół domnikański, podobnie jak parafialny, był kilkakrotnie niszczony i odbudowywany. W latach 1739-1758 z fundacji Julianny i Ambrożego Strutyńskich został wzniesiony dominikański kościół murowany wraz z klasztorem. Po kasacie zakonu przez władze austriackie w 1783 roku kościół klasztorny został przeznaczony na parafialny, wtedy też rozebrano ostatni drewniany kościół parafialny w Horodle.

Można domniemywać, iż w 1287 roku w Horodle, które wkrótce miało zostać miastem, a które już wówczas odgrywało znaczną rolę, istniała już cerkiew. Pierwszą wzmiankę o dwóch cerkwiach znamy dopiero z 1472 roku. W 1510 roku istniały w Horodle trzy cerkwie (piatnicka, woskreseńska i mikulińska), w końcu XVIII wieku już tylko dwie[135], które wkrótce upadły, materiał z nich bowiem zakupił w 1807 roku ówczesny dziedzic Antoni Wieniawski[136]. Niewiele dłużej istniała trzecia cerkiew, gdyż w 1836 roku Antoni Wieniawski zbudował cerkiew nową[137]. Po kasacie unii cerkiew została zabrana na prawosławną, po odzyskaniu niepodległości wróciła do katolików obrządku wschodniego. W 1928 roku spłonęła i w jej miejsce wzniesiono nową cerkiew obrządku wschodniego p.w. św. Mikołaja istniejącą do dziś[138].

W 1920 roku prawosławni mieszkańcy Horodła zbudowali cerkiew w innym miejscu, poza miastem, rozebraną w 1938 roku.

W 1931 roku powstała w Horodle parafia polsko-katolicka (narodowa), dla której w 1933 roku zbudowano kościół drewniany p.w. Zmartwychwstania Pańskiego. Obok kościoła postawiono plebanię z rozebranej w 1956 roku cerkwi drewnianej z pobliskiego Matcza.

Żydzi notowani są w Horodle już w roku 1507, w 1565 roku dwaj Żydzi mieli tu „dworzyszcza pomierne”, jeden miał ogród. W 1628 roku wymieniona jest synagoga [139]. Ostatnia synagoga drewniana spaliła się w 1850 roku, wtedy też zbudowano nową murowaną[140], którą zniszczyli Niemcy podczas okupacji.

Horodło jako gród posiadało zamek, o którym pierwsza wzmianka pochodzi z 1382 roku[141]. A. Gwagnin wspomina w 1611 roku „zamek na górze nad rzeką Bugiem”[142]. Z opisu zamku z 1639 roku dowiadujemy się, że był on drewniany, stał na „kopcu” nad Bugiem, już wtedy był opuszczony „bez stróża żadnego, który przed tym był”. Lustracja z 1765 roku notuje już dwór starościński nowo wybudowany[143].

Zachowały się wały częściowo zniszczone przez rzekę, zwane Wałami Jagiellońskimi lub Zamczyskiem[144].

W 1804 roku dobra starościńskie drogą zamiany przeszły na Joachima Potockiego,

od którego nabył je Antoni Wieniawski lokując swoją rezydencję w założonej sąsiedniej Wieniawce.

Horodło pełniło niemal wszystkie funkcje znaczącego ośrodka miejskiego. Było stolicą powiatu, leżało na starym szlaku handlowym z Kijowa przez Lublin do Warszawy oraz nad spławną rzeką Bug, co stwarzało możliwości handlu na szeroką skalę. Rozwijało się rzemiosło, już bowiem w 1578 roku było w Horodle 56 rzemieślników w 15 zawodach[145]. W 1602 roku powstał cech krawiecki od 1605 roku poszerzony o kuśnierzy, w 1609 roku cech tkacki i płócienniczy. W 1569 roku działali w Horodle garncarze, w 1607 roku notowani są flisacy.

W roku 1446 książę Władysław I nadaje Jakubowi z Brzeszcza młyn wodny w Horodle[146] w 1565 roku są tu już dwa młyny, w 1645 roku trzy młyny wodne. W 1860 roku był w Horodle rzadko spotykany młyn pływający o l kamieniu[147]. Jako ważne źródło ikonograficzne należy wymienić rysunek młyna wodnego w Horodle wykonany przez Napoleona Ordę w 1881 roku[148]. Jest to rysunek szczególnie ważny przedstawia bowiem nadto widok kościoła, cerkwi oraz kilku domów dających wyobrażenie o ówczesnej całkowicie drewnianej zabudowie miasta, zniszczonej przez częste pożary, m.in. w 1850 i 1885 roku.

Najstarszy znany plan miasta przedstawia Mapa Kwatermistrzostwa. Podstawą układu przestrzennego jest kwadratowy rynek z zabudowanymi trzema pierzejami oraz czwartą, południową, otwartą na wzgórza z kościołem i cerkwią. W środku rynku stał niegdyś ratusz, na którego zbudowanie wyraził zgodę król Zygmunt August w 1565 roku. Ratusz ten został później zniszczony i już nie odbudowany.

Zamek był ulokowany nad zakolem Bugu na południowy wschód od kościoła. Od północnej pierzei rynku w kierunku północno-zachodnim biegły trzy równoległe do rzeki ulice z zabudową o charakterze wiejskim. Powstało również kilka uliczek przy pierzei zachodniej.

Przejrzysty na wspomnianej mapie układ urbanistyczny został w terenie zatarty przez nową zabudowę, lecz przebieg dzisiejszych ulic nie uległ zasadniczym zmianom i jest możliwy do pełnego odtworzenia w planie zagospodarowania przestrzennego miasta.

W 1869 roku Horodło zostało pozbawione praw miejskich i zaliczone do tzw. osad.

Horodło ma swój herb z wyobrażeniem szczytu muru z krenelażem i basztą w środku, znany z kilku pieczęci miejskich[149].

Mimo położenia nad samą granicą a więc ograniczonego obszaru oddziaływania Horodło pełni nadal rolę ośrodka ponadgminnego a wyrazem tego jest m.in. utworzenie tuż po wyzwoleniu liceum ogólnokształcącego.

Z zabytków zachował się kościół podominikański, obecnie parafialny, murowany 1739-1758, dzwonnica drewniana z 1860 roku, plebania i wikarówka d. pozostałości klasztoru dominikańskiego, cerkiew drewniana z 1928 roku.

---

[125] I. L., op. cit., s. 903.

[126] A. Czuczyński, op. cit., s. 514.

[127] Kronika Jana z Czarnkowa (w:) Pomniki dziejowe Polski, t. II. Warszawa 1961, s. 722.

[128] KDKM, s. 117, 118, nr 125.

[129] ZDM IV, s. 273, nr 1109.

[130] L. Bieńkowski, op. cit., s. 233.

[131] M. Baliński, T. Lipiński, op. cit., s. 350.

[132] Np: ZDM XIX, s. 324, nr 1766 – 1439 r.; ZDM III, s. 206 nr 747 – 1446 r.; AGZ XIX, s. 327, nr 1790 – 1448 r.; Wł. Ćwik i J. Reder, op. cit., s. 30 podają, że Horodło otrzymało prawa miejskie w 1431 roku, nie podają jednak źródła tej informacji.

[133] Ks. M. T. Zahajkiewicz, op. cit., s. 177.

[134] Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 258.

[135] L. Bieńkowski, Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce (w:) Kościół w Polsce, t. II, wieki XVI-XVIII. Kraków 1969, s. 813, 819, 990.

[136] APL RGL Adm. 449, k. 35.

[137] APL RGL Adm. 471. Opis statystyczny miasta Horodła 1860 r. s. 80.

[138] Nowa cerkiew unicka została zbudowana w 1932 roku (Ks. M. T. Zahajkiewicz, op. cit., s. 177 i KZSwP VIII/ s. 17). Spis kościołów i duchowieństwa diecezji lubelskiej 1966. Lublin 1966, s. 116 podaje roku budowy 1928.

[139] M. Horn, Żydzi..., op. cit., s. 122, 260, 286.

[140] APL RGL Adm. 471. Opis statystyczny miasta Horodła 1860 r. s. 153-170.

[141] Kronika Jana z Czarnkowa, op. cit., s. 722.

[142] A. Gwagnin, op. cit.

[143] H. Gawarecki i M. Stankowa, Zamki..., op. cit., s. 14.

[144] J. Górak, Materiały do historii parków zabytkowych w województwie zamojskim. Zamość 1980, s. 17.

[145] M. Horn, Rzemiosło miejskie województwa bełskiego w pierwszej połowie XVII wieku. Zagadnienie kryzysu gospodarczego Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII wieku. Ossolineum 1966, s. 65-67.

[146] ZDM III, s. 208, nr 749.

[147] APL RGL Adm. 471. Opis statystyczny miasta Horodła 1860 r. s. 153-170.

[148] N. Orda, Album widoków historycznych Polski. Seria 8. Warszawa 1881, nr 240 – podaję za: B. Baranowski, Polskie młynarstwo. Ossolineum 1977, ryc. 33.

[149] M. Gumowski, op. cit., s. 35.

HRUBIESZÓW

Po upadku grodu Wołynia najprawdopodobniej w 1240 roku[150] funkcje jego podgrodzia handlowo-rzemieślniczego przejął Hrubieszów mający wyjątkowo korzystne położenie zarówno pod względem obronnym – ulokowany był bowiem na wyspie otoczonej ramionami rzeki Huczwy a dalej bagnami, jak też handlowym – leżał na skrzyżowaniu ważnych szlaków Chełm – Bełz i Włodzimierz Wołyński – Zawichost.

Pierwsza wzmianka o Hrubieszowie pochodzi z 1255 roku gdy książę halicki Daniel Romanowicz upolował w tych okolicach sześć dzików i w podzięce Bogu poszedł pomodlić się do św. Mikołaja, można przypuszczać, że do istniejącej już tu cerkwi pod tym wezwaniem[151]. A. Poppe przyjmuje, że w Hrubieszowie istniał wówczas targ[152], można domniemywać, że było to niewielkie ruskie miasto, w owych czasach bowiem cerkwi we wsiach jeszcze nie budowano.

Akt nadania prawa magdeburskiego z 29 września 1400 roku[153] jest dokumentem regulującym stosunki prawne i ustanawiającym niektóre nadania, np. dla kościoła, który był tu fundowany zapewne w następnym roku. Akt ten nie mówi nic o lokacji, rozplanowaniu miasta, nie wspomina cerkwi, która musiała już mieć jakieś uposażenie nie znamy bowiem dla niej nadań z późniejszych czasów[154], a która z pewnością już wówczas w Hrubieszowie istniała.

Hrubieszów znany jest jednak przed rokiem 1400 z innych dokumentów. Władysław Opolczyk, w tym czasie książę Rusi, zezwala ruskim kupcom jeździć do Torunia starą drogą przez Hrubieszów[155]. Co ważniejsze, w Artykułach Mazowieckich w latach 1388-1389 Hrubieszów jest określony jako „oppidum Rubyesców”[156]. Akt z 1400 roku nazywa Hrubieszów wsią na prawie „polskim, ruskim lub jakimkolwiek innym”[157]. Pisarz nie wiedział jakie ta „wieś” posiadała prawo, nie mógł więc nawet przypuszczać, że mogło to być prawo polskie lub ruskie, a może też chciał podkreślić, że dopiero nadanie prawa magdeburskiego stwarza miejski status osiedla.

Hrubieszów wraz z ziemią bełską król Władysław Jagiełło nadał Ziemowitowi IV księciu mazowieckiemu w 1388 roku, w kilka lat później, około 1393 roku, wraz z niewielkim okręgiem Hrubieszów został przez króla zabrany i włączony do Ziemi Chełmskiej. W latach 1429-1465 stanowił w niej odrębny powiat sądowy hrubieszowski[158], później starostwo niegrodowe, z czasem będące enklawą Ziemi Chełmskiej w województwie bełskim i takim pozostał do końca pierwszej Rzeczypospolitej.

W świetle tych faktów można się pokusić o przypuszczenie, że Ziemowit IV po otrzymaniu Hrubieszowa w 1388 roku nadał mu prawo magdeburskie, po zaistniałych nieporozumieniach między królem i księciem oraz odebraniu Ziemowitowi Hrubieszowa miasto podupadło a król chcąc je z powrotem podźwignąć ponownie nadał mu prawo magdeburskie w roku 1400.

W 1772 roku Hrubieszów znalazł się w zaborze austriackim. W nowym podziale

administracyjnym stał się na krótko siedzibą dystryktu, przeniesioną w 1775 roku do Zamościa.

Za czasów Księstwa Warszawskiego utworzono w 1810 roku departament lubelski a w nim, wśród innych, powiat hrubieszowski, który po różnych mniej istotnych zmianach w okresie Królestwa Polskiego przetrwał do 1975 roku. Wypada zwrócić uwagę, że Hrubieszów mimo iż przez cały czas Polski przedrozbiorowej nie pełnił funkcji administracyjnych gdyż należał do powiatu chełmskiego a w pobliżu istniały dwa miasta powiatowe – Grabowiec i Horodło – to jednak w swoich dziejach przeżywał okresy rozwoju stawiające go na pierwszym miejscu wśród miast tej części kraju. Już w dziesięć lat po otrzymaniu prawa magdeburskiego, w 1410 roku mieszczanin hrubieszowski Kalisz osadza nową wieś Bodaczów[159]. Jan Długosz znajduje Hrubieszów „bardziej ruchliwym i ludniejszym od Chełma”[160]. W 1473 roku miano przenieść katedrę łacińską z Chełma do Hrubieszowa. W latach 1856-1880 Hrubieszów był najludniejszym poza Lublinem miastem w guberni lubelskiej.

Miasto było wielokrotnie niszczone przez Tatarów, Kozaków i Szwedów, zawsze się odbudowywało i dalej rozwijało[161]. Akt erekcyjny parafii nie zachował się[162], kościół parafialny mógł być wzniesiony w 1401 roku, był niszczony i odbudowywany po kolejnych napadach. Wizytacja z 1672 roku notuje kościół nowy a proboszczem hrubieszowskim był wtedy biskup sufragan chełmski Mikołaj Świrski[163]. Kościół miał wówczas dzwonnicę na froncie oraz murowaną kaplicę fundacji Katarzyny Łysakowskiej. Następny kościół wystawił ks. Kostyński w 1677 roku, przetrwał on do 1785 roku, plac po nim został sprzedany w 1811 roku. Kościół parafialny stał w miejscu gdzie dziś stoi cerkiew parafialna.

Istniał w Hrubieszowie również drugi kościół p.w. św. Ducha fundowany wraz ze szpitalem w 1547 roku. Po zniszczeniu był odbudowany w 1685 roku, został zniszczony przed 1750 rokiem i później już nie wzmiankowany.

W 1416 roku Jan z Opatowa, od 1417 roku biskup chełmski, fundował w Hrubieszowie konwent Dominikanów, uposażenie dla konwentu wyznaczył król Władysław Jagiełło. Klasztor początkowo znajdował się poza miastem, kościół spalił się w 1544 roku. W 1549 roku Dominikanie odstąpili zamkowi sąsiadujący z nim plac w zamian za plac położony bliżej rynku i tam wznieśli nowy kościół drewniany. W jego miejscu około 1751 roku zbudowali Dominikanie z pomocą Kurdwanowskich murowany klasztor i kościół „z dwiema wieżycami”[164], istniejący do dziś jako kościół parafialny choć już bez „wieżyc”.

Istnienie w Hrubieszowie w 1255 roku cerkwi jest wprawdzie tylko hipotezą nie mającą bezpośredniego potwierdzenia w źródłach, zważywszy jednak, że w 1223 roku książę halicki Daniel przeniósł z Uhruska do Chełma biskupstwo ruskie, że jeszcze bliżej, we Włodzimierzu Wołyńskim odległym od Hrubieszowa około 30 km od dawna istniało biskupstwo obrządku wschodniego, jedyna wzmianka św. Mikołaja w XIII wieku zdaje się nie budzić wątpliwości o istnieniu w tym czasie w Hrubieszowie cerkwi.

Pierwsza natomiast źródłowa informacja o cerkwi w Hrubieszowie pochodzi dopiero z 1510 roku. W 1531 roku były w Hrubieszowie już dwie cerkwie, w 1620 roku – trzy[165]. W dziesięć lat później, w 1630 roku, powstała w Hrubieszowie pierwsza budowla murowana – cerkiew Uspienia MB, wzniesiona nad fosą (obecna ulica

Szewska) fundacji Sofrona Kozuli[166], spalona w 1736 roku.

W latach 1795-1828 zbudowano według projektu architekta Losy de Losenau cerkiew p.w. św. Mikołaja[167], która po rekoncyliacji w 1918 roku pełni funkcję kościoła szkolnego p.w. św. Stanisława Kostki.

Cerkiew p.w. Podwyższenia Krzyża św. z XVI wieku, a po niej następna, była zlokalizowana po zachodniej stronie wąwozu oddzielającego wzgórze. Ostatnia została przeniesiona w 1827 roku do Bohorodycy.

Na miejscu dawnego kościoła parafialnego w 1873 roku rząd carski wzniósł istniejącą do dziś cerkiew prawosławną, murowaną, p.w. Wniebowzięcia NMP. W 1905 roku zbudowano na terenie koszar murowaną cerkiew garnizonową, w okresie międzywojennym przekształconą na kościół 2-go pułku strzelców konnych. Po kilkunastoletnim opuszczeniu znacznie zniszczony kościół został odrestaurowany w 1982 roku według projektu prof. W. Zina i jest obecnie kościołem parafialnym p.w. MB Nieustającej Pomocy[168]. Pierwsza wzmianka o Żydach w Hrubieszowie pochodzi z 1440 roku[169], o synagodze z 1578 roku. W miejscu dawnej synagogi zbudowano nową w 1874 roku, zdewastowaną przez Niemców, a stojące jeszcze mury rozebrał w 1958 roku i cegłę sprzedał jeden z ocalałych Żydów hrubieszowskich.

W kilku publikacjach są wzmianki o zamku hrubieszowskim[170], w innych twierdzi się, że zamku w Hrubieszowie nigdy nie było, istniał tu natomiast obszerny dwór starościański[171]. Sprawę tę należy uważać za otwartą zwłaszcza, że wiadomo o częstym tu przebywaniu króla Kazimierza Jagiellończyka a jeszcze wcześniej o odbywanych w Hrubieszowie zjazdach, m.in. w 1430 roku z udziałem króla Władysława Jagiełły i księcia bełskiego i mazowieckiego Kazimierza II[172]. W każdym razie zamek wspominany w 1611 roku[173] w 1661 roku już nie istniał[174]. W tym miejscu w 1791 roku postawiono dwór, który nabyła później rodzina Du Château.

Hrubieszów jest znany przede wszystkim z zabudowy drewnianej może dlatego, że przetrwała ona wyjątkowo długo. Trzeba jednak pamiętać, że już w roku 1827 na istniejących tu 660 domów aż 37 było murowanych nie licząc świątyń.

W Hrubieszowie wykształciły się trzy podstawowe typy charakterystycznych domów drewnianych. Pierwszy to duży zajazd z mieszkalnym poddaszem, ustawiony szczytem do ulicy, z długim biegnącym na przestrzał i szerokim przejazdem z małymi pomieszczeniami po jednej jego stronie. Z czasem, kiedy wydano zakaz wznoszenia przy rynku domów drewnianych identyczne rozplanowanie i architekturę zastosowano w stawianych zajazdach murowanych. Kilka takich zajazdów znanych jest z okresu międzywojennego. W czasie okupacji Niemcy dokonali przebudowy dwóch zajazdów przy południowej pierzei rynku nie zmieniając zresztą ich wyglądu od strony ulicy Staszica. Być może w dalszej przeszłości tego rodzaju domami lub zbliżonymi w typie i wyglądzie był otoczony rynek hrubieszowski.

Typ drugi to dworki drewniane przy ulicach pozarynkowych, ustawione kalenicowe do ulicy i nieco od niej odsunięte. Zawsze miały one niewielkie ganeczki zazwyczaj z dwoma słupami, najczęściej były przykryte dachami naczółkowymi, regułą zaś było stosowanie w nich zdobnictwa architektonicznego[175].

Jedynie brakiem ganków różniły się od nich domy mieszczańskie stawiane w

ulicach przyległych bezpośrednio do rynku, niekiedy mieszczące warsztaty rzemieślnicze.

Możnaby nawet powiedzieć, że dawne dworki drewniane były wzorem dla zabudowy uformowanej w XVIII wieku reprezentacyjnej ulicy Pańskiej (później 3 Maja, obecnie Dzierżyńskiego), przy której wznoszono niewielkie stylowe dwory murowane, zachowane do dziś: plebania rzym.-kat., dwór Du Château, Golachowskich, Kiesewetterów. Znikły natomiast z tej ulicy dworki drewniane: wikarówka i nieco dalej położona Resursa Obywatelska.

Za typ trzeci, jedyny tego rodzaju w Polsce, oryginalny i niepowtarzalny należy uznać dwa pasma jatek przecinających stary rynek, z wąziutką uliczką między nimi zwaną „sutki”. Ostatnią formę otrzymały jatki murowane przy odbudowie w 1864 roku, w miejsce poprzednich zniszczonych przez pożar. Jatki stwarzały specyficzną atmosferę miasta kresowego i nasuwały skojarzenia z bazarami miasteczek Bliskiego Wschodu.

Hrubieszów został ulokowany na owalnej wyspie otoczonej ramionami rzeki Huczwy, przeciętej dodatkowo we wschodniej części kanałem Motława. Do rzeki przylegały ze wszystkich stron bagniste łąki stanowiące dobre zabezpieczenie obronne. Stary szlak handlowy z Włodzimierza Wołyńskiego do Zawichostu przebiegał wzdłuż Huczwy na południe od wyspy, droga z Chełma i Grabowca do Bełza i Sokala przecinała wyspę przechodząc przez dwa mosty, nazwane później chełmskim i sokalskim. Miasto było ufortyfikowane wałami i bramami. Rynek powstał w południowo-wschodniej części miasta, założony został na planie zbliżonym do kwadratu o bokach około 110 X 130 m. Z naroży rynku wybiegały ulice, wjazd od południa przecinał prawie w połowie blok południowy zabudowy. Dokoła rynku powstała z czasem sieć nieregularnych uliczek rozwijających się na wolnym terenie w zachodniej części wyspy.

Za południowo-zachodnim narożem rynku usytuowano kościół parafialny, naprzeciw, w sto lat później przeniesiono z przedmieścia kościół i klasztor Dominikanów. Jeszcze dalej na zachód, nad stromym brzegiem Huczwy rozlanej w tym miejscu znacznie i tworzącej duży staw zwany „śluzą” stanął zamek.

Cerkiew została zlokalizowana na północ od rynku, również nad stromym brzegiem północnego ramienia rzeki Huczwy, druga cerkiew stanęła na zachód od niej, za wąwozem będącym w przeszłości zjazdem do brodu.

Bożnicę wzniesiono za północno-zachodnim narożem rynku umiejscawiając ją niemal w środku wyspy.

Obszar miasta jakby w sposób naturalny podzielił się na trzy sektory narodowościowe: południowo-zachodni polski, północny – ruski, i rozciągnięty między nimi żydowski, najbliższy rynku. Przedmieścia rozbudowywały się poza wyspą – na południu Pobereżany i Podgórze, od zachodu Sławęcin.

Miasto przybrało nieco inny kształt na początku bieżącego stulecia gdy władze carskie wybudowały na północ od miasta, za łąkami, rozległe koszary. Dalsze zmiany nastąpiły w czasie pierwszej wojny światowej po przeprowadzeniu do Hrubieszowa linii kolejowych w 1917 roku. Naprzeciw koszar, obok drogi do Grabowca, obudowano wówczas stację kolei wąskotorowej, na południu, niedaleko cmentarza stację kolei normalnotorowej. Zarysowany wyżej układ przestrzenny zachował się w zasadzie bez znaczniejszych zmian do dziś i w pełni zasługuje na utrzymanie w przyszłej rozbudowie miasta. Herbem miasta od 1550 roku jest głowa jelenia z dwoma

krzyżami umieszczonymi między rozgałęzionymi rogami. Ważniejsze zabytki: kościół parafialny p.w. św. Mikołaja, murowany 1751; dzwonnica; d. klasztor Dominikanów ob. Liceum im. St. Staszica; kościół szkolny p.w. św. Stanisława Kostki, murowany 1795–1828; dzwonnica; cerkiew prawosławna z 1873 r.; murowana; dwory przy ul. Dzierżyńskiego: plebania rzym.-kat., Du Chateau, Golachowskich, Kiesewetterów; kilkanaście zachowanych domów drewnianych przy ul. Jatkowej, Kilińskiego, 1-go Maja.

Omawiając Hrubieszów nie sposób pominąć doniosłego faktu w jego dziejach jakim była tzw. Fundacja Staszicowska. W roku 1800, a formalnie w 1811, ks. Stanisław Staszic nabył dobra b. starostwa hrubieszowskiego składające się z miasta z wójostwem i 8 wsi i przekazał je założonemu przez siebie w 1816 roku Towarzystwu Rolniczemu Hrubieszowskiemu, pierwszej tego rodzaju organizacji rolniczej w Europie. Towarzystwo po wielu zmianach w jego organizacji istniało do wybuchu wojny w 1939 roku. Pamięć o Stanisławie Staszicu jest wciąż żywa w Hrubieszowie, istnieją pomniki Staszica w Hrubieszowie, Dziekanowie, Jarosławcu i kolonii Staszic koło Uchań.

---

[150] A. Poppe, op. cit., s. 257.

[151] I. L., op. cit., s. 830.

[152] A. Poppe, op. cit., s. 257.

[153] AGZ X, s. 3, nr 32; ZDM VI, s. 173, nr 1635.

[154] A. Wiatrowski, op. cit., s. 21.

[155] H. Stamirski, Hrubieszów i okolice u schyłku średniowiecza. Hrubieszów 1976, s. 2.

[156] Articuli Vladislao regi Poloniae a ducibus Masoviae traditi Sandomiriae A. D. 1426 (w:) MPH, t. VI, s. 632.

[157] A. Wiatrowski, op. cit., s. 21.

[158] M. Stankowa, Powiat hrubieszowski w XV wieku (w:) Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego R. 5: 1965, nr 1-2, s. 6.

[159] M. Stworzyński, op. cit., s. 5.

[160] J. Długosz, op. cit., s. 172.

[161] A. Wiatrowski, op. cit., notuje napady Tatarów w latach 1498, 1500, 1502, 1506, 1519, 1526, 1640, 1672. Pożary w latach 1544, 1639.

[162] L. Bieńkowski, Działalność..., op. cit., s. 234.

[163] Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 238.

[164] Ibid., s. 241. Ks. M. T. Zahajkiewicz, op. cit., s. 179 datuje kościół i klasztor na lata 1736-50; KZSwP VIII/6, s. 20 na lata 1736-66.

[165] L. Bieńkowski, Organizacja..., op. cit., s. 819.

[166] AWAK, t. 23, nr 103.

[167] KZSwP VIII/6 s. 23 i Ks. M. T. Zahajkiewicz, op. cit., s. 180; A. Wiatrowski, op. cit.,

s. 71 podaje lata 1795-1810 zaś Sł. G. X:1889 – rok 1808.

[168] Ks. M. T. Zahajkiewicz, op. cit., s. 181.

[169] M. Horn, Żydzi..., op. cit., s. 286.

[170] B. Guerquin, Zamki w Polsce. Warszawa 1974, s. 146 i wyd. 2 1984, s. 162; Sł. G. X:1889, s. 179; KZSwP VIII/6.

[171] H. Gawarecki i M. Stankowa, Zamki..., op. cit., s. 15.

[172] M. Stworzyński, op. cit., s. 53.

[173] A. Gwagnin, op. cit.: „Hrubieszów miasteczko i zamek na górze leży”.

[174] Lustracja województwa ruskiego 1661-1665, cz. III. Ziemia halicka i chełmska (Wyd E. i K. Arłamowscy i W. Kaput), Ossolineum 1976, s. 270: „Zamek hrubieszowski. Zamku żadnego i dworu tu nie zastaliśmy, bo podczas nieprzyjaciela koronnego jako miasto, tak i zamek wszystko pogorzało, czego dotychczas nie budowano i nie restaurowano, tylko mieszkanie dla p. podstarościego postawiono i w nim teraz p. podstarości mieszka”. Z treści tego zapisu wynika, że zamek w Hrubieszowie istniał.

[175] W. Zin, Typy i formy w polskiej architekturze drewnianej. Kraków 1956, s. 87.

IZBICA

Po raz pierwszy Izbica wzmiankowana jest w źródłach w 1419 roku jako wieś włączona wówczas do parafii w Krasnymstawie[176]. Mimo erygowania w 1544 roku parafii w Tarnogórze i nadania jej plebanowi 1/4 łana pola w Izbicy, pozostaje ona nadal w parafii krasnostawskiej i dopiero wizytacja biskupa z 1729 roku notuje wieś Izbicę w parafii tarnogórskiej[177]. Wieś Izbicę dzieliła od miasta Tarnogóry rzeka Wieprz, są to więc dwa osiedla sprzężone.

W 1750 roku ówczesny starosta tarnogórski Antoni Granowski uzyskał przywilej króla Augusta III na lokację miasta Izbicy dla osiedlenia w nim Żydów wyrugowanych z Tarnogóry[178], w roku 1754 uzyskał też przywilej na jarmarki w Izbicy.

Izbica była w tym czasie najmniejszym miasteczkiem w naszym regionie mając zaledwie 25 domów wyłącznie żydowskich, w tym 5 zajezdnych oraz 3 browary.

Energiczna działalność handlowa i rzemieślnicza Żydów spowodowała szybki rozwój miasteczka, zwłaszcza po zbudowaniu w 1835 roku szosy z Lublina do Zamościa.

W 1860 roku Izbica liczyła 1450 mieszkańców, samych Żydów; miała 117 domów, w tym 80 murowanych oraz murowaną bożnicę[179].

Szybko też rozwinęło się rzemiosło a nawet przemysł. Zbudowano duży młyn drewniany o 6 kamieniach, tartak, fabrykę mebli giętych, garbarnię, wytwórnię grzebieni.

Nie zachowały się domy z pierwotnej zabudowy Izbicy. Istniejące jeszcze starsze domy murowane są gruntownie przerobione, ostatni dwurodzinny dom drewniany z 1-szej połowy XIX wieku został rozebrany w 1968 roku. Zachowały się w Izbicy do dziś dwa domy żydowskie z tzw. „kuczkami” – kultowymi pomieszczeniami do modlitw.

Najstarszy plan miasta pochodzi z 1839 roku i przedstawia układ przestrzenny jaki Izbica otrzymała w chwili lokacji. Podstawą założenia urbanistycznego był prostokątny rynek o bokach 140 X 100 m oparty o trakt zamojski i drogę do położonej za rzeką Wieprz Tamogóry. Sieć uliczna poza rynkiem nie rozwinęła się, nie było też takiej potrzeby, ani nie sprzyjały temu warunki terenowe, całkowity bowiem obszar gruntów miejskich wynosił zaledwie 16 morgów.

Istniały natomiast tendencje zabudowywania obszernego rynku, na którym Żydzi wznosili budynki mieszkalne a zwłaszcza handlowe, zapewne typowe żydowskie „budy”. Zabudowa ta w połowie XIX wieku została przez ówczesne władze zniesiona jako szpecąca miasteczko położone przy ważnym i ruchliwym trakcie[180].

Pierwotny układ urbanistyczny jest czytelny w terenie i z nieznacznymi korektami możliwy do utrzymania w warunkach dzisiejszych. Izbica utraciła prawa miejskie w 1869 roku. Wówczas też zlikwidowano istniejącą do tego czasu gminę a Izbicę już jako osadę włączono do gminy Tarnogóra.

Zmiany te nie zahamowały rozwoju Izbicy, która w okresie międzywojennym liczyła ponad 3 tysiące mieszkańców, w tym ponad 93% Żydów, miała 92 rzemieślników i kilka zakładów przemysłowych. Była tu również klinkiernia zbudowana w 1929 roku, czynna do dziś.

Izbica jest z jednym z nielicznych miasteczek, które w czasie okupacji zostało

całkowicie wyludnione po wymordowaniu przez Niemców i wywiezieniu do Bełżca ludności żydowskiej.

Nie jest znany herb Izbicy. Podany przez M. Gumowskiego i powtarzany później przez innych autorów herb miasta z godłem krzyża, z pieczęci z 1553 roku, jest po prostu pomyłką[181], w tym bowiem czasie Izbica była małą wioską liczącą zaledwie 13 kmieci. Nie do pomyślenia był też herb z krzyżem dla miasteczka lokowanego w 1750 roku wyłącznie dla Żydów. Jeśli Izbica miała kiedykolwiek swój herb, to mógł to być herb „Leliwa” Granowskich.

Izbica jest dziś wsią dzielącą się funkcjami administracyjnymi i gospodarczymi z Tarnogórą, od której dzieli ją tylko rzeka Wieprz. W Izbicy jest urząd gminy, poczta, dom towarowy, hotel, klinkiernia. W Tarnogórze mieści się parafia rzym.-kat. i pol.-kat, Liceum Ogólnokształcące, Gminny Ośrodek Kultury, Lecznica Weterynaryjna.

---

[176] L. Bieńkowski, Działalność..., op. cit., s. 256.

[177] Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 496.

[178] W. Trzebiński, op. cit., s. 12, 15.

[179] APL RGL Adm. 643. Opis statystyczny miasta Izbicy 1860 r., s. 59-61.

[180] K. Dumała, Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831-1869, Ossolineum 1974, s. 65.

[181] M. Gumowski, op. cit., s. 39.

JARCZÓW

Nazwa wsi Jarczów jest stosunkowo niedawna i pojawia się dopiero w początkach XVIII wieku. Dawniej wieś nosiła nazwę Konwica lub Konwicza notowaną już w 1487 roku[182], a należała wówczas do parafii w Uhnowie. W 1726 roku w wizytacji biskupiej zapisano ją Konwica alias Jarczów, w 1742 roku już tylko jako Jarczów[183]. Według Słownika Geograficznego wieś „powstała na obszarze wsi Korhinie al. Korczyn. Otrzymała miano od nazwiska dziedziców Korhinia, Jarczewskich”[184]. W połowie XVIII wieku Jarczów znalazł się w posiadaniu Maurycego Józefa Kurdwanowskiego rotmistrza królewskiego i starosty baranowskiego, który w 1755 roku otrzymał zezwolenie królewskie na lokację miasta Jarczowa[185].

Miasteczko od początku swego istnienia miało charakter wyłącznie handlowy o czym świadczy struktura ludności wykazująca, że np. w 1856 roku Jarczów liczył 185 mieszkańców, w tym 93% Żydów.

Jeszcze przed lokacją miejską istniała w Jarczowie filialna cerkiewka unicka, drewniana, notowana w 1720 roku jako potrzebująca reperacji. Zapewne Kurdwanowski zakładając miasto, jako jeden z pierwszych budynków mających go ozdobić i wyróżnić z okolicznych wsi, wzniósł tu cerkiew nową, również drewnianą, z dzwonnicą nad babińcem istniejącą do dziś[186].

W 1860 roku notowana jest w Jarczowie drewniana bożnica[187].

W końcu XVIII wieku Jarczów przeszedł w posiadanie hr. O’ Donellów, po nich do Makomaskich.

W 1869 roku Jarczów został pozbawiony praw miejskich i zamieniony na tzw. osadę, pozostał nadal siedzibą gminy.

Konwica, nazwana później Jarczowem, była małą wioską leżącą na zbiegających się tu lokalnych drogach z Przeorska do Jurowa i z Korhyń do Wierszczycy, w widłach biorącej tu początek rzeczki Szyszły. Nie było to jednak bezpośrednie przecięcie się tych dróg, przebieg ich bowiem wyznaczały warunki terenowe. Miasteczko zostało ulokowane w trójkącie powstałym przy zbiegu dróg z Przeorska i Korhyn. W nim wytyczono kwadratowy niewielki rynek, wokół zabudowany. Na rozbudowę pozarynkową wyznaczono uliczkę od zachodu łączącą wspomniane drogi oraz wschodni wierzchołek trójkąta, na którym ulokowano cerkiew będącą architektoniczną dominantą miasteczka. Dalsza rozbudowa rozwijała się w kierunku wschodnim do zbiegu dróg prowadzących do Wierszczycy i Jurowa.

Pierwotny układ urbanistyczny Jarczowa przetrwał do dziś i powinien stanowić podstawę planu zagospodarowania przestrzennego osady.

Jarczów jest siedzibą gminy i posiada wszystkie instytucje działające na tym szczeblu ośrodka administracyjnego. Od 1947 roku jest również siedzibą parafii rzym.-kat.

Jedynym zabytkiem Jarczowa jest drewniany kościół p.w. św. Stanisława bpa z około 1755 roku, jedyny na Zamojszczyźnie zachowany kościół z dzwonnicą nad kruchtą.

[182] AGZ XIX, nr 2058.

[183] Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 431.

[184] Sł. G. XV, cz. II:1902.

[185] W. Trzebiński, op. cit., s. 12.

[186] J. Górak, Dawne cerkwie drewniane w województwie zamojskim. Zamość 1984, s. 31.

[187] Sł. G. III:1882, s. 447 (Jarczów).

JÓZEFÓW (ORDYNACKI, BIŁGORAJSKI)

Józefów zwany dawniej Ordynackim, później Biłgorajskim, został lokowany w 1725 roku przez Tomasza Józefa Zamoyskiego na gruntach wsi Majdan Niepryski, założonej w 1718 roku[188].

Budowa miasta postępowała dość szybko, w 1728 roku stał już ratusz, szereg domów, 3 młyny. W 1729 roku miasto uzyskało przywilej królewski na jarmarki[189]. Wcześniej jeszcze, w 1723 roku Tomasz Zamoyski fundował kościół, którego erekcja dokonana była już w 1718 roku, jeszcze na terenie wsi Majdan Niepryski, między budynkami dworskimi, gdzie w późniejszym już Józefowie stała kaplica.

Wkrótce utworzono w Józefowie klucz Ordynacji Zamojskiej, do którego włączono 8 okolicznych wsi.

Miasto szybko się zaludniało, przybierając w pierwszej fazie rozwoju charakter ośrodka rzemieślniczego, zapewne ze względu na istniejące tu kamieniołomy, ale też już w 1732 roku notowani są sitarze[190].

Rzemiosło kamieniarskie rozwinęło się zwłaszcza w XIX wieku gdy rozpoczęto wyrabianie nagrobków. Warto zauważyć, że do Józefowa wożono nawet kamień wydobywany w Sanderkach, wsi założonej w 1765 roku, odległej od Józefowa około 7 km, a należącej do dóbr krasnobrodzkich hr. Tarnowskich. Wyrabiano też w Józefowie kamienie młyńskie.

Niemal od chwili powstania Józefowa napływali do nowego miasta Żydzi. W 1744 roku zbudowali szkołę (synagogę), w 1750 roku „... tylko jeden w mieście katolik mieszka ale wszyscy w zatyłkach, bo żydzi wszystkie katolickie pozakupywali grunta” [191]. Inwentarz z 1789 roku wymienia 70 domów żydowskich[192]. W latach 1824-1825 działała w Józefowie drukarnia hebrajska Waxa zaopatrująca się w papier z papierni ordynackiej w pobliskiej Hamerni[193].

Józefów posiadał charakterystyczną dla miasteczek Zamojszczyzny drewnianą zabudowę rynku. Podcieniowe domy były ustawiane szczytem do pierzei i z reguły miały szerokie sienie przejazdowe biegnące przez całą długość budynku. Niektóre z nich posiadały mieszkalne poddasza, a znany też jest jeden dom piętrowy. Domy te w większości były przykryte dachami naczółkowymi, nieliczne domy miały dachy półszczytowe zbliżone w kształcie do dymnikowych. Zabudowa ta uległa zupełnemu zniszczeniu i jest dziś znana jedynie z fotografii[194].

Obecny kościół parafialny p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP został fundowany przez Józefa Zamoyskiego w 1886 roku, a zbudowany jest z kamienia józefowskiego.

Podstawę założenia urbanistycznego stanowił kwadratowy rynek o bokach długości 173 m, usytuowany narożami do stron świata. Z trzech jego naroży wybiegały ulice, pierzeja południowa była zamknięta.

W pierwszej fazie rozwoju miasta zabudowa pozarynkowa powstawała wzdłuż ulicy wybiegającej z północno-zachodniego narożnika w kierunku zachodnim, nieco później uformowała się równoległa do niej uliczka wychodząca z narożnika południowo-zachodniego, w ostatniej fazie rozwoju wznoszono domy przy uliczce prowadzącej do założenia dworskiego.

W środku rynku w 1775 roku stanął ratusz z handlowymi podcieniami, niezwykle

obszerny, jedyny tego rodzaju obiekt w miasteczkach Zamojszczyzny. Ratusz spalił się w 1848 roku[195], spłonęła wtedy część rynku z pierzeją zachodnią, już nie odbudowaną. Rynek uległ deformacji przybierając dzisiejszy kształt prostokąta. Opisywana przez Kazimierza Moszyńskiego zabudowa Józefowa sprzed pierwszej wojny światowej[196] została zupełnie zniszczona podczas okupacji niemieckiej.

Józefów został pozbawiony praw miejskich w 1869 roku i włączony do gminy Aleksandrów, nie przestał jednak nigdy pełnić funkcji ośrodka handlowo-rzemieślniczego dla najbliższej okolicy i zawsze był traktowany przez mieszkańców jako miasto.

Na skutek usilnych starań wznowiono dla Józefowa prawa miejskie z dniem l stycznia 1988 roku. Znów więc Józefów po 120 latach jest miastem. Dotychczasowy urząd gminy przekształcono w urząd gminy i miasta. Fakt uzyskania statusu miejskiego wywołał w prasie dyskusję o herbie, wokół którego narosło sporo nieporozumień[197]. Nie wiadomo czy Józefów miał kiedykolwiek swój herb, gdyby jednak doszło do jego ustalenia może najwłaściwszy byłby herb całkowicie nowy lecz nawiązujący symbolicznie do tradycji – dwupolowy, w jednym polu św. Józef, w drugim trzy włócznie Zamoyskich[198].

Józefów jest obecnie miastem, ośrodkiem kulturalnym i gospodarczym o znaczeniu przekraczającym granice gminy. Jest siedzibą parafii, posiada Liceum Ogólnokształcące, nadleśnictwo, ośrodek wypoczynkowy. Działa tu kilka przedsiębiorstw m.in. Zakład Gospodarki Komunalnej, Zakład Metalowy, filia Szydłowieckich Zakładów Kamienia Budowlanego.

Z ważniejszych zabytków można wymienić kościół parafialny, murowany, z 1886 roku, dzwonnicę murowaną z XIX wieku, synagogę murowaną z przełomu XVIII/XIX wieku. Na terenie Nadleśnictwa zachowały się resztki pręgierza zapewne z XVIII wieku, zabytek niezwykle rzadki, godny wyeksponowania.

---

[188] M. Stworzyński, op. cit., s. 47.

[189] W. Trzebiński, op. cit., s. 13.

[190] M. Stworzyński, op. cit., s. 47.

[191] Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 514.

[192] APL AOZ 137. Inwentarz gruntowy miasta Józefowa 1789 roku, s. 4.

[193] Z. Spaczyński, Kartki z dziejów drukarstwa na Zamojszczyźnie, Lublin 1980, s. 105.

[194] W. Kalinowski, op. cit., s. 113-114.

[195] APL RGL Adm. 1672. Opis statystyczny miasta Józefowa 1860 r. s. 118-137.

[196] K. Ruski [K. Moszyński], Budownictwo ludowe w okolicy Zamościa (w:) Ziemia III:1912; nr 19, s. 300 i to samo (w:) Teka Zamojska III:1920, nr 3.

[197] Patrz przypis 9.

[198] Miejskie herby dwupolowe są znane podobnie jak przedstawiane na nich postacie

świętych i godła szlacheckie. Tomasz Józef Zamoyski założył miasto i nadał mu nazwę, Józef Zamoyski fundował obecny kościół, jest więc uzasadnienie i św. Józefa i trzech włóczni Zamoyskich.

KOMARÓW

Wieś Komarów stanowiąca własność dziedzica Wawrzyńca, w 1435 roku została włączona do erygowanej wówczas parafii w Łabuniach i jak dotąd jest to najstarsza wzmianka źródłowa o Komarowie. Wieś jednak powstała wcześniej i była lokowana na prawie magdeburskim, gdyż w 1435 roku „nie wyszła jeszcze kmieciom wolnizna” [199].

W 1531 roku był tu młyn, w 1578 roku Komarów zwany wówczas Komorowem był majętnością rozdrobnioną, należącą do siedmiu Komorowskich, Wołkowiskiego, Zamoischkiego i Melcherowiczów[200]. Właścicielem Komarowa w początkach XVIII wieku był hr. Michał Wielhorski, ale już w roku 1747 przechodził Komarów na własność hr. Jana Miera, który wówczas, w majętności formalnie należącej jeszcze do Wielhorskiego zbudował kościół w miejscu istniejącej już tu kaplicy.

Wizytacja biskupa chełmskiego J. E. Szembeka odbyta w 1750 roku stwierdza, że „w miasteczku Komarowie wybudowany został kościół filialny, ale niedokończony”[201], odtąd też we wszystkich następnych wizytacjach kościelnych Komarów jest nazywany miastem.

Należy przyjąć, że nabywszy Komarów w 1747 roku Jan Mier starosta tyszowiecki i kasztelan inflancki, w roku następnym – 1748 – uzyskał dla Komarowa prawa miejskie. Potwierdza to pośrednio wizytacja biskupa chełmskiego W. Skarszewskiego z 1817 roku wspominając o zbudowaniu kościoła przed 70-ciu laty w nowo założonym mieście Komarowie.

Obecny kościół parafialny murowany, 3-nawowy, p.w. św. Trójcy, został wzniesiony w latach 1908-1911 według projektu arch. K. Skórewicza, parafia została ponownie erygowana w 1905 roku.

W połowie XVIII wieku istniała w Komarowie cerkiew drewniana nieznanej erekcji. W jej miejsce rząd carski zbudował nową, murowaną cerkiew w 1868 roku. Była też mała cerkiewka drewniana na cmentarzu grzebalnym. Obydwie zostały rozebrane w 1922 roku.

Od początku XIX wieku większość mieszkańców Komarowa stanowili Żydzi trudniący się handlem i rzemiosłem, mieli też w Komarowie synagogę.

Miasteczko miało zawsze charakter rolniczy. Z przemysłu poza młynem, już w 1786 roku było to „hutą szklaną miasto sławne” [202], wspominaną jeszcze w 1845 roku.

Po Mierach Komarów przeszedł do Walentego Gołuchowskiego[203]. W 1872 roku nastąpiła parcelacja dóbr komarowskich, ziemię dworską wykupili przeważnie koloniści z Galicji[204].

Komarów został pozbawiony praw miejskich w 1868 roku.

Nie wiadomo jak wyglądała dawna zabudowa Komarowa. Kilka zachowanych domów drewnianych z XIX wieku nie wyróżnia się jakimiś cechami charakterystycznymi, są to domy parterowe, konstrukcji wieńcowej, dwutraktowe, z dachami naczółkowymi. Zwraca natomiast uwagę dość znaczna w porównaniu z innymi miasteczkami Zamojszczyzny liczba domów murowanych, np. w 1860 roku na 184 domy w Komarowie było aż 14 murowanych, w tym I piętrowy[205].

Wydaje się, że przekształcenie w 1748 roku wsi Komarów na miasto, poza nadaniem praw miejskich, polegało na wyznaczeniu przy trakcie z Zamościa do Tyszowiec kwadratowego rynku i zabudowaniu jego pierzei zapewne kramami handlowymi. Bez zmian pozostawiono przylegającą do miasta od zachodu wieś Komarów, oraz mającą już zabudowę ulicę a właściwie drogę na wschód od rynku, prowadzącą do Tyszowiec.

Kościół usytuowano na wzniesieniu za południowo-wschodnim narożem rynku, dalej za nim założono cmentarz grzebalny. Z porównania znanego najstarszego planu Komarowa przedstawionego na Mapie Kwatermistrzostwa z planem osady z 1897 roku oraz współczesnym planem Komarowa wynika, że układ urbanistyczny miasteczka nie uległ zasadniczym przeobrażeniom a zatem powinien być uwzględniony we współczesnym planie zagospodarowania przestrzennego.

Komarów zapisał się w najnowszej historii w 1920 roku. Pod Komarowem właśnie rozegrała się wówczas największa bitwa polskiej kawalerii, w wyniku której rozgromiona została i zmuszona do odwrotu słynna 1-sza Armia Konna Budionnego. Na polach bitwy miał stanąć pomnik chwały jazdy polskiej, może nowe czasy pozwolą na jego realizację[206].

Widok Komarowa przedstawiony na fotografii z 1936 roku wyraźnie wskazuje na jego miejski charakter.

Nie wiadomo czy Komarów miał swój herb. Wydaje się, że najwłaściwszy byłby herb „Mier II” założyciela miasta Jana Miera.

Z zabytków zasługuje na uwagę neogotycki kościół parafialny i trzy figury przydrożne.

Komarów jest obecnie siedzibą gminy oraz instytucji i zakładów typowych dla ośrodków gminnych, ma nadto zakład produkcyjny podległy WSK.

---

[199] L. Bieńkowski, Działalność..., op. cit., s. 239.

[200] A. Jabłonowski, op. cit., s. 239.

[201] Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 511-518.

[202] E. Kuropatnicki, Geographia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomerii. Przemyśl 1786.

[203] AGAD KRSW 218 d. Dane statystyczne miast Królestwa Polskiego (1863 r.).

[204] Sł. G. IV:1883, s. 305 (Komarów).

[205] APL RGL Adm. 471. Opis statystyczny miasta Komarowa 1860 r. 181-193.

[206] Gen. A. Pragłowski, Bitwa kawalerii pod Komarowem 31.VIII.1920 r., Londyn 1973. W bitwie stoczonej przez 1 dywizję jazdy pod dowództwem płk. J. Rómmla brały udział: 1 pułk ułanów krechowieckich, 12 pułk ułanów podolskich, 14 pułk ułanów jazłowieckich, 2 pułk szwoleżerów rokitniańskich, 8 pułk ułanów ks. J. Poniatowskiego, 9 pułk ułanów małopolskich, 1 dywizjon artylerii konnej, 3 bateria 6 dywizjonu artylerii konnej.

KRASNOBRÓD

Krasnobród został lokowany jako miasto w 1576 roku[207], zapewne przez Andrzeja Firleja i przypadł w posagu jego córce Annie, która w 1578 roku wyszła za mąż za Andrzeja Leszczyńskiego. W posiadaniu Leszczyńskich miasto pozostawało prawdopodobnie do 1631 roku. Wtedy nastąpił podział dóbr lipskich należących niegdyś do Gorajskich, z których Mikołaj otrzymawszy Lipsko po Iwonie z Klecia Gorajskim przybrał nazwisko Lipski. Potomek jego Adam Lipski mógł wówczas nabyć Krasnobród. Wcześniej, w 1625 roku Adam Lipski otrzymał starostwo bełskie. Jako właściciel miasta Krasnobrodu Adam Lipski występuje w źródłach w 1640 i 1648 roku.

W Krasnobrodzie istniał już w 1585 roku zbór kalwiński założony zapewne przez Andrzeja Leszczyńskiego[208]. Odbył się tu nawet synod kalwiński w 1647 roku pod dyrekcją wojewodzica bełskiego Władysława Leszczyńskiego[209].

W 1671 roku Krasnobród przeszedł w posiadanie Jana Stanisława Amora Tarnowskiego i jego żony Zofii Barbary z Dąbrowicy, którzy w 1673 roku znieśli kalwinizm a zbór jako dawny kościół przekazali Dominikanom[210]. W rodzinie Tarnowskich Krasnobród pozostawał do 1874 roku, krótko był w posiadaniu Nostitz-Jackowskich, w 1880 roku dobra zakupił Kazimierz Fudakowski a po nim przejął syn, również Kazimierz, senator RP.

Tuż za miastem przebiegała granica posiadłości Leszczyńskich a za nią rozciągały się lasy Ordynacji Zamojskiej. Tam. w 1640 roku miało miejsce objawienie się Matki Boskiej mieszkańcowi wsi Szarowoli Jakubowi Ruszczykowi, który tu postawił figurę, zniszczoną w 1648 roku przez Kozaków. W jej miejsce wzniesiono drewnianą kaplicę, spaloną następnie przez Tatarów. W 1664 roku z fundacji Jana Zamoyskiego stanęła nowa kaplica, którą przekazano Dominikanom z Janowa. Została ona spalona przez Tatarów i Kozaków Doroszenki w 1672 roku[211]. W 1673 roku Jan Stanisław Amor i Zofia Barbara Tarnowscy przekazali Dominikanom istniejący w mieście zbór kalwiński, wkrótce zresztą zniszczony[212].

W 1690 roku z fundacji Marii Kazimiery Sobieskiej rozpoczęto budowę kościoła murowanego, konsekrowanego w 1699 roku, a niedługo potem klasztoru Dominikanów.

Tak powstała obok Krasnobrodu nowa wieś nazwana później Podklasztorem.

Zespół dworski rozwijał się na zachód od miasta, nad stawem utworzonym z rozlewiska rzeki Wieprz, w miejscu zwanym Podzamek. Obecnie są to dwa dwory zespolone ćwierćkolistym łącznikiem-galerią otwartą od frontu arkadami. Dwór pierwszy datowany jest na XVI wiek. Biorąc pod uwagę stosunkowo krótkie posiadanie Krasnobrodu przez Leszczyńskich i Lipskich można przypuszczać, że dwór został zbudowany przez Tarnowskich, a więc po 1671 roku. W XVIII wieku był przebudowywany i wtedy też wzniesiono dwór drugi i zespolono go łącznikiem z dworem pierwszym. We dworze była kaplica. Jako ciekawostkę można przytoczyć, że na folwarku stał „gąsior” jako narzędzie kary dla chłopów[213].

Zakładane w 1576 roku miasteczko miało być zapewne ośrodkiem

handlowo-rzemieślmczym rozległych włości składających się z kilkunastu wsi i takim też było w pierwszej fazie swego istnienia.

Po kilkudziesięciu latach cudowne zjawienia zaczęły ściągać pątników, obrazek Matki Boskiej przeniesiony do Zamościa w czasie oblężenia twierdzy nabrał rozgłosu, upadek zboru kalwińskiego i sprowadzenie Dominikanów rozsławiły Krasnobród jako ośrodek pielgrzymkowy i stały się bodźcem jego rozwoju.

Sława Krasnobrodu rosła również dzięki cudownej wodzie wytryskującej ze zbocza wzgórza, w miejscu objawienia się Matki Boskiej, gdzie wzniesiono nad źródłami kaplicę, przed kilku laty pięknie opisaną przez prof. W. Zina[214]. W końcu XIX wieku stwierdzono lecznicze właściwości wody w źródle na wzgórzu św. Rocha w pobliskim lesie zwanym Zagóra[215]. Od XIX wieku Krasnobród stał się ponadlokalnym centrum kultu maryjnego obok Leżajska, Sokala i Chełma.

Krasnobród miał zabudowę niemal całkowicie drewnianą; w 1860 roku na 133 domów jedynie 8 było murowanych i zapewne były to domy dworskie[216]. Zabudowę tę znamy, niestety, tylko z fotografii. Domy przy pierzejach rynkowych ustawiane były szczytowo, takie też miały podcienia wsparte na pięciu zazwyczaj profilowanych słupach. Przykryte były dachami naczółkowymi z mocno wysuniętymi daszkami okapowymi, co nadawało im niezwykle malowniczą sylwetkę. Do wyjątków należały domy z dachami dwuspadowymi z mieszkalnymi poddaszami. Ta wyjątkowo piękna zabudowa żywo przypominająca zabudowę rynku w Goraju, uległa zniszczeniu w czasie pierwszej wojny światowej. Odbudowujący się po odzyskaniu niepodległości rynek krasnobrodzki nawiązywał częściowo do tradycji, były to już jednak inne czasy i warunki. Stawiano wprawdzie nadal domy z podcieniami, lecz już w układzie kalenicowym a nie szczytowym, domy sytuowano ścianą dłuższą, tą właśnie podcieniową do pierzei. Zaczęły przeważać dachy dwuspadowe, pojawiły się mieszkalne facjatki, niekiedy z gankami umieszczonymi nad dolną częścią połaci dachowej.

Nawet tak uproszczona zabudowa była wyjątkowo piękna i nadawała rynkowi krasnobrodzkiemu swoisty charakter różniąc go od rynków sąsiednich miasteczek. Lecz i ta pełna uroku zabudowa została zniszczona w czasie ostatniej wojny całkowicie i ostatecznie, nie zostawiając choćby śladów dawnego piękna miasteczka.

Zapewne od czasu powstania miasta osiedlali się w nim Żydzi stanowiąc w 1860 roku 55% ogółu mieszkańców. Mieli tu też murowaną synagogę, prawdopodobnie z XVII wieku[217] oraz prowadzili dwa domy zajezdne.

Ludność Krasnobrodu składała się w zasadzie jedynie z Polaków i Żydów. Rusini stanowili niewielki odsetek, np. w 1883 roku było tu tylko 5 Rusinów, w 1910 roku w całej gminie Krasnobród naliczono zaledwie l% ludności prawosławnej, w 1921 roku nie było tu w ogóle prawosławnych. Mimo to cerkiew istniała już w 1750 roku, a w 1870 roku władze carskie zbudowały w Krasnobrodzie dużą cerkiew murowaną[218], zapewne jako próbę przeciwdziałania wpływom rozwijającego się ośrodka pątniczego.

Oprócz wielokrotnych zniszczeń wojennych i pożarów Krasnobród i okolice nawiedziła jeszcze jedna klęska, a był nią nalot szarańczy w 1859 roku, jedyny tego rodzaju wypadek odnotowany na Zamojszczyźnie[219].

Krasnobród jest miasteczkiem o sprzężonym układzie urbanistycznym złożonym z powiązanych ze sotoą trzech zespołów: l) właściwego miasteczka składającego się z rynku i zabudowy przyrynkowej, 2) zespołu dworskiego zwanego Podzamek złożonego z ośrodka pałacowego z parkiem i obszernego folwarku, oraz 3) zespołu klasztornego wraz z aleją do kaplicy „na wodzie”.

Zapewne najstarszym z tych zespołów jest ośrodek dworski, oddalony od miasta, złożony z dworu z parkiem, stawu z młynem wodnym nad nim oraz rozległego folwarku. Być może powstał on w miejscu pierwotnego dworu Firlejów, może jeszcze z czasów przed lokacją miasteczka. Tradycyjna nazwa tego zespołu „Podzamek” może sugerować istnienie tu w dalszej przeszłości jakiegoś zameczku, po którym nie zachowały się do dziś nawet ślady.

Następnym z kolei zespołem jest miasteczko z rynkiem na planie kwadratu i samorzutnie rozwijającymi się uliczkami poza rynkiem.

W niemal sto lat po lokacji miasta rozwinął się zespół klasztorny Dominikanów wraz ze wspaniałą aleją z czterema rzędami drzew i trzema kaplicami, prowadzącą do złączonych ze sobą dwóch kaplic „na wodzie”. Wokół tego zespołu rozwijała się wieś Podklasztor, do ostatnich czasów formalnie niezależna od miasta, dziś tworząca z nim jeden organizm osadniczy.

Wskutek całkowitego zniszczenia w obydwóch wojnach światowych i bezplanowej po nich odbudowy rynek nie tylko utracił swoje oblicze architektoniczne, lecz i zatarł się jego układ przestrzenny dający się odczytać z Mapy Kwatermistrzostwa.

Mimo zaszłych zmian wszystkie trzy podstawowe człony układu dwór-miasto-zespół klasztorny, oraz przebieg głównych dróg nie zostały w sposób nieodwracalny naruszone i są możliwe do rekonstrukcji w planie zagospodarowania przestrzennego.

Krasnobród jest ośrodkiem o szczególnym znaczeniu. Miasteczko jest położone wśród sosnowych lasów, nad nieskażoną dotąd rzeką Wieprz i utworzonym tu rozległym zalewem, ma czyste wydmy piaszczyste, łagodny mikroklimat, źródła mineralne i wspaniałe walory krajobrazowe. Jest ośrodkiem wypoczynkowo-turystycznym, będzie z pewnością w przyszłości ośrodkiem uzdrowiskowym. Uznany był też za taki już w okresie międzywojennym[220], rozpoczęto bowiem w Krasnobrodzie budowę sanatorium przeciwgruźlicznego, zniszczonego w czasie działań wojennych i podczas okupacji.

Po wyzwoleniu w pałacu na Podzamczu urządzono sanatorium rehabilitacyjne dla dzieci reumatycznych. Nie doczekał się, niestety, realizacji projekt budowy filii Centrum Zdrowia Dziecka.

Właściwa ocena walorów Krasnobrodu jest zagadnieniem wykraczającym poza lokalne sprawy miasteczka, ma ważkie znaczenie dla całego regionu a nawet w skali znacznie szerszej.

W Krasnobrodzie zachowało się wyjątkowo dużo cennych zabytków: zespół klasztorny składający się z barokowego kościoła p.w. Nawiedzenia NMP, klasztoru Dominikanów, cmentarza kościelnego z murem ogrodzenia, kaplicą, dzwonnicą i figurą kamienną z 1646 roku, spichlerz modrzewiowy z 1795 roku, aleja z trzema kaplicami i kaplicą Matki Boskiej „na wodzie”, kaplica św. Rocha na Zagórze: zespół pałacowo - parkowy, cmentarz grzebalny z pomnikiem poległych powstańców z 1863 roku.

Krasnobród został pozbawiony praw miejskich w 1868 roku. W akcie odnowienia zaginionego prawa magdeburskiego król August III w 1761 roku ustanawia znak dla pieczęci miasta – dużą literę „K”. Wydaje się, że za herb miasta Krasnobrodu można przyjąć herb „Lewart” Firlejów jako założycieli miasta a pod nim wstawić dużą literę „K” dla zachowania XVIII-wiecznej tradycji odnowienia praw miejskich[221].

---

[207] W. Rymut, Nazwy miast Polski, wyd. II. Ossolineum 1987, s. 119: „Krasnobród, oppidum, noviter locatum Krasny Bród 1576”. St. Tworek podaje bez przytoczenia źródła, że Krasnobród został lokowany na przełomie 1584 roku (w:) Dzieje Lubelszczyzny, t. I. Warszawa 1974, s. 263. B. Czopek, Nazwy miejscowe dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej (w granicach dzisiejszego Państwa Polskiego). Ossolineum 1988, s. 174: „Krasnobród, z: Krasny Bród 1576 AGR XV 762” wg: rkps w Centralnym Historycznym Archiwum Państwowym USRR we Lwowie.

[208] Akta synodów różnowierczych w Polsce, t. III. Małopolska 1571-1632. Opr. M. Sipayłło. Warszawa 1983, s. 89. Na synodzie odbytym w 1585 roku w Kryłowie, do Krasnobrodu wyznaczony został m.in. Balcer.

[209] H. Merczyng, op. cit., s. 59.

[210] Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 447.

[211] J. Peter, op. cit., s. 34.

[212] Ibid.: M. Stworzyński, op. cit., s. 33, 38, 67, 87; Ks. M. T. Zahajkiewicz, op. cit., s. 397; KZSwP VIII/17, op. cit., s. 4-6 oraz inne jeszcze publikacje różnią się w szczegółach, wymagają krytycznej interpretacji a przede wszystkim uzupełnienia źródłami.

[213] APL KGK 41/19760, k. 449. Inwentarz dóbr miasta Krasnobrodu, k. 449.

[214] W. Zin, Piórkiem i węglem. Piękno utracone. Warszawa 1974, s. 58-68, rys. 8.

[215] Gazeta Polska (Warszawa) 1888, s. 1888; Gazeta Lubelska nr 113, 13.VIII. 1888.

[216] APL RGL Adm. 1672. Opis statystyczny miasta Krasnobrodu 1860 r., s. 132-137.

[217] A. Szyszko-Bohusz, op. cit. s. 24; K. Moszyński, Bud. lud..., op. cit.: „Szczególnie piękny jest dach facyatowy bożnicy hasydów w Krasnobrodzie”.

[218] J. L. de Verdmon, Krótka monografia wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim. Warszawa 1902, s. 163.

[219] W Zwierzyńcu w parku znajduje się swego rodzaju pomnik nalotu szarańczy przeniesiony tam z Hamerni. Jest to graniasty kamień, na którym wyryto napis: „Na pamiątkę wytępienia szarańczy wędrownej przybyłej w te okolice dnia 27 sierpnia 1859 r. Wólka–Ulan–Krasnobród–Zielone–Łabunie–Szarowola–Czołomyje–Przeworsk” a po bokach: „Bóg pogroził ludowi ale z wiarą praca rozbraja jego gniew i klęskę odwraca” oraz „Wyniszczono szarańczy żywej korcy 656, wykopano jaj tego owadu 555 ½ Użyto do tego robocizny pieszej dni 14000”. [220] Z. Klukowski, Zakład kumysowy i uzdrowisko leśne w Krasnobrodzie przed 70 laty (w:) Zdrowie publiczne, 1958, nr 3, s. 252-253; Gazeta Lubelska i Gazeta Polska z 1888 r., op. cit.

[221] AGAD KRSW 3195 b. Kopie przywilejów miast guberni lubelskiej, 1821 r. Miasto

Krasnobród, nr 11, k. 147-149.

KRYŁÓW

Położenie nad Bugiem, zwłaszcza zaś istniejąca tu wyspa o charakterze wybitnie obronnym, pozwala zaliczyć Kryłów do osad najstarszych. Jednakże dotychczasowe badania pozwoliły -na ustalenie najdawniejszej wzmianki miejscowości dopiero w roku 1473 kiedy Kryłów należał już do Jędrzeja Tęczyńskiego[222]. Być może jeszcze wcześniej, w 1458 roku, otrzymał Kryłów Jan Tęczyński, któremu król Kazimierz Jagiellończyk nadawał w tych okolicach skonfiskowane dobra opornych feudałów[223].

W 1512 roku do włości kryłowskiej zostały przyłączone trzy wsie położone za Bugiem: Poromowo, Michał i Leżnica, należące przedtem do zamku włodzimierskiego [224]. Był więc już wówczas Kryłów ośrodkiem znaczącym, może nawet o charakterze miejskim. W 1520 roku Kryłów nazwany jest „castrum” [225], przy podziale spadku w 1523 roku „castrum et oppidum Krilow” został przyznany Janowi Tęczyńskiemu [226]. Można zatem przyjąć, że prawa miejskie otrzymała dotychczasowa wieś i podgrodzie zamku kryłowskiego w 1520 roku.

Po zmarłym w 1541 roku Janie Tęczyńskim włość kryłowską odziedziczyła jego córka Zofia. W 1544 roku wyszła ona za mąż za Stanisława Ostroroga kasztelana międzyrzeckiego i odtąd Kryłów pozostawał do 1685 roku w rodzinie Ostrorogów.

Położony na wyspie otoczonej ramionami Bugu zamek w Kryłowie mógł od wczesnego średniowiecza pełnić funkcje niewielkiego grodu obronnego. Tęczyńscy otrzymali Kryłów już jako dużą włość złożoną z 14 wsi, 9 z nich leżało po wschodniej stronie Bugu. W ośrodku włości w miejsce zamku drewnianego Tęczyńscy wznieśli zamek murowany. Stanisław Sarnicki widział zamek kryłowski przed 1585 rokiem jako „fortecę murowaną w miejscu niezwykle dogodnym przeciwko najazdom scytów, uzbrojoną na wzór miast niemieckich”[227].

Zamek kryłowski zdobyli Szwedzi w 1656 roku, w następnym roku spalili go Kozacy i wojska moskiewskie. Zamek nie został odbudowany a jako już niemal całkowicie zdewastowany został opisany w 1753 roku[228]. Do dziś zachowały się potężne i malownicze ruiny. W 1987 roku wyspa została połączona z osadą zbudowanym na Bugu mostem oraz groblą po odcięciu lewej odnogi rzeki.

Przypuszcza się, że parafia w Kryłowie istniała już w XV wieku[229], prawdopodobnie jednak została erygowana wraz z lokacją miasta w 1520 roku. Pierwszy kościół zabrano na zbór kalwiński, następny fundował w 1635 roku Mikołaj Ostroróg Po zniszczeniach, kolejne kościoły drewniane wznoszono w 1684 i 1758 roku[230]. Obecny kościół parafialny p.w. Narodzenia NMP, murowany, zbudowano w latach 1852-1859 z fundacji Anieli Chrzanowskiej[231].

W 1754 roku ówczesny właściciel Kryłowa Józef Jeżewski fundował tu klasztor Reformatów. Pierwszy ich kościół z 1757 roku spalił się, w 1761 roku zbudowano kaplicę drewnianą, w 1763 roku kościół klasztorny murowany. Po kasacie klasztoru w 1808 roku i wywiezieniu pozostałych zakonników do klasztoru reformackiego w Rawie Ruskiej, opuszczony kościół i klasztor zdewastowany, przeszedł w stan ruiny i z czasem resztki murów zostały rozebrane. Z rozległego niegdyś założenia

klasztornego pozostała część murów ogrodzenia, figura barokowa św. Jana Nepomucena, zawalona kamienna studnia oraz resztki piwnic.

Najdawniejsza wiadomość o cerkwi w Kryłowie pochodzi z 1667 roku, w 1777 roku cerkiew przebudowywano. W 1911 roku władze rosyjskie zbudowały okazałą cerkiew murowaną, którą rozebrano w 1938 roku.

Przed 1570 rokiem Ostrorogowie założyli w Kryłowie zbiór kalwiński, w 1593 roku zorganizowali 5-klasowe gimnazjum istniejące przez 20 lat. Zbór zniósł Mikołaj Ostroróg w 1635 roku[232].

Najstarsza wzmianka o Żydach pochodzi z 1550 roku[233]. Ponieważ w połowie XIX wieku na 1240 mieszkańców Kryłowa było 575 Żydów musieli oni mieć tu już znacznie wcześniej synagogę. W 1893 roku zatwierdzony został projekt budowy synagogi murowanej i drewnianego domu modlitwy, obydwa budynki zostały rozebrane przez Niemców.

Kryłów został niemal całkowicie zniszczony podczas wojny i w pierwszych latach po wyzwoleniu. Nie wiadomo jak wyglądała drewniana zabudowa miasta w XIX wieku. W 1860 roku było w Kryłowie 114 domów drewnianych i 2 murowane oraz dworski młyn pływający na rzece Bug[234]. Z dawniejszych budynków drewnianych zachował się tylko dawny urząd gminy z końca XIX wieku i drewniany areszt, oraz plebania z początku XX wieku.

Całkowitemu zniszczeniu uległ dawny dwór usytuowany na południe od miasta, nieopodal rzeki Bug, przy rozwidleniu dróg wylotowych z miasta do Mircza i Prehoryłego. Dwór zbudowany był w końcu XVIII lub na początku XIX wieku jako parterowy. W drugiej połowie XIX wieku dwór podwyższono o piętro i dostawiono wieżę. Uszkodzony w czasie 1-szej wojny światowej, spalony w 1939 roku, przeszedł w stan ruiny, resztki murów rozebrano w latach pięćdziesiątych. Pozostały resztki parku, neogotycka brama wjazdowa z domkiem odźwiernego, murowana oficyna oraz ruiny oranżerii.

Kolejnym właścicielem Kryłowa po Ostrorogach był kardynał-prymas Michał Radziejowski, od 1704 roku Krzysztof Towiański, w XVIII wieku Prażmowscy, po nich Leszczyńscy a następnie Jeżewscy, po 1781 roku Chrzanowscy, od 1878 roku Horodyscy. Nie zachowały się historyczne plany Kryłowa a najstarszy kształt miasta przedstawia Mapa Kwatermistrzostwa.

Powstanie i rozwój zawdzięcza Kryłów zamkowi na wyspie utworzonej przez rzekę Bug. Po wzniesieniu, najpewniej w 1520 roku zamku murowanego w miejsce istniejącego od dawna zamku drewnianego Jan Tęczyński lokował na zachodnim brzegu rzeki miasto. Podstawą układu urbanistycznego był oddalony nieco od rzeki kwadratowy rynek z ratuszem w środku i zabudowanymi trzema pierzejami. Pierzeja południowo-wschodnia była otwarta na kościół, który stanął blisko rzeki, naprzeciw stojącego tuż nad jej brzegiem, na wyspie, zamku. Na południowy wschód od kościoła, w kierunku drogi do Prehoryłego, przebiegał wzdłuż rzeki wąski podłużny plac a w połowie jego długości był wylot gościńca do Mircza i przy nim ulokowano zespół dworski.

Drugi plac o nieregularnym kształcie uformował się między rzeką a północno-wschodnim blokiem rynkowym. Stąd dalej biegła droga do Hrubieszowa otrzymując stopniowo zabudowę i wykształcając uliczki poprzeczne.

Układ przestrzenny miasta uległ rozbudowie w połowie XVIII wieku. Ówczesny

właściciel Kryłowa Józef Jeżewski w 1754 roku sprowadził tu Reformatów a na kościół, klasztor i gospodarstwo przyklasztorne przeznaczył obszerny teren położony przy wlocie do miasta drogi z Mircza. Po kasacie klasztoru i wywiezieniu zakonników zespół klasztorny uległ z czasem zupełnemu zniszczeniu. Do dziś zachowały się tylko części murów ogrodzenia oraz resztki piwnic i figura św. Jana Nepomucena, jedyne w Kryłowie wraz z głównymi drogami ślady dawnego układu przestrzennego.

Kryłów został pozbawiony praw miejskich w 1868 roku, pozostał jednak do 1939 roku ośrodkiem handlowym dla szerszej okolicy. Zupełnemu zniszczeniu uległ w czasie ostatniej wojny i pierwszych latach po jej zakończeniu, a ponieważ dawne miasteczko jest położone nad samą obecną granicą a więc peryferyjnie, przestał nawet pełnić funkcję gminy.

Nie wiadomo czy Kryłów miał herb miejski. Najwłaściwszy byłby herb „Topór" Tęczyńskich, założycieli miasta.

Warto przypomnieć fragment opisu Kryłowa z 1786 roku: „To miasto z siebie nędzne, tym było osobliwe, że zamek oblany rzeką Bugiem należał do wojew. wołyńskiego, miasto samo do województwa ruskiego a ziemi chełmskiej, przedmieście Prehoryłe zwane do województwa bełskiego"[235].

Zabytki: ruiny zamku na wyspie na rzece Bug, kościół murowany 1852-1859, pozostałości założenia klasztornego Reformatów, pozostałości zespołu dworskiego. W pobliskiej kolonii Kryłów stoi duża figura kamienna św. Mikołaja z wilkiem.

---

[222] AGZ XIX, s. 450, nr 2516.

[223] H. Stamirski, Powiat horodelski w roku 1472. Hrubieszów 1958, s. 25.

[224] N. I. Teodorowicz, op. cit., s. 225.

[225] MRPS IV, vol. I, s. 233, nr 12696.

[226] MRPS IV, vol. I, s. 242, nr 4199.

[227] St. Sarnicki, Descriptio veteris et novae Poloniae. Kraków 1585.

[228] H. Gawarecki i M. Stankowa, op. cit., s. 11-18. Podane tam są źródła, na których oparto opracowanie: APL KGCh nr 2, k. 299 (rok 1662) i APL KGCh 55/20382 (rok 1753).

[229] Ks. M. T. Zahajkiewicz, op. cit., s. 181.

[230] Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 267.

[231] Ks. J. Dębowski, Kryłów... (w:) Monografia ilustrowana kościołów rzymsko-katolickich w Królestwie Polskim. Warszawa 1899, s. 36.

[232] H. Merczyng, op. cit., s. 59. Jako ciekawostkę można podać, że w 1601 roku kalwiński synod lubelski rzucił klątwę na K. Seretyna ministra zboru w Kryłowie „za ekscesy et enormia" (A. Kossowski, Protestantyzm w Lublinie i w Lubelskiem w XVI-XVII w., Lublin 1913, s. 115).

[233] M. Horn, Żydzi..., op. cit., s. 286.

[234] APL RGL Adm. 471. Opis statystyczny miasta Kryłowa 1860 r. s. 3-11.

[235] E. Kuropatnicki, op. cit.

LUBYCZA KRÓLEWSKA

Lubycza Królewska została założona przez Ziemowita IV księcia mazowieckiego i bełskiego w 1420 roku[236]. W 1422 roku Wołosi bracia Jakub i Miczko otrzymali od Ziemowita kniaziostwo w Lubyczy[237]. W 1759 roku Lubycza otrzymała prawa miejskie [238] i odtąd miastem pozostała aż do zniszczenia w czasie ostatniej wojny.

Lubycza kilkakrotnie zmieniała przynależność parafialną a stąd też w ówczesnych czasach również administracyjną. W 1531 roku należała do parafii łacińskiej w Potyliczu, w 1578 roku do parafii w Bełzie[239], w 1772 roku i 1776 wymieniają ją jako miasto wizytacje biskupie w parafii Chodywańce[240]. W rejestrze z 1764 roku Lubycza figuruje jako „miasto ... domów ośm zajezdnych mające i domków małych żydowskich kilka”[241].

W 1787 roku rząd austriacki zamienił Lubyczę z Edwardem Romanowskim za warzelnię soli w Kossowie, w 1830 roku nabył miasteczko na licytacji baron H. A. Zeubitz, po nim przejęli je Woronieccy a od nich L. Zieliński[242].

Ludwik Zieliński założył w Lubyczy w 1855 roku fabrykę fajansu i wyrobów kamionkowych, która była czynna do 1911 roku kiedy została zniszczona przez pożar [243]. Po Zielińskim Lubycza należała do Kempfów, po nich do Mariana Horowitza.

Na przełomie XIX/XX wieku poza istniejącą już fabryką fajansu powstała w Lubyczy fabryka zapałek, tartak, gorzelnia z rektyfikacją, fabryka konserw jarzynowych, dwa młyny. Lubycza przybrała charakter wyraźnie przemysłowy. Dzięki zapewne dziedzicom Żydom miasteczko było opanowane przez Żydów, którzy w okresie międzywojennym stanowili 92% mieszkańców. Ludność Lubyczy nigdy nie przekroczyła jednego tysiąca, było to więc jedno z najmniejszych miasteczek w regionie.

Po pierwszym rozbiorze Lubycza Królewska znalazła się w zaborze austriackim, przeszła też do parafii rzym.-kat. w Rawie Ruskiej. W 1884 roku była w Lubyczy kaplica, w jej miejsce w 1904 roku zbudowano nową murowaną kaplicę p.w. Aniołów Stróżów, rozbudowaną i przekształconą na kościół w 1982 roku.

Jako miasteczko zamieszkałe niemal wyłącznie przez Żydów nie miała Lubycza Królewska charakterystycznej dla regionu zabudowy podcieniowej. Miasteczko zostało całkowicie zniszczone w czasie walk z UPA w 1946 roku. Na zachowanej pocztówce z 1907 roku widać fragment ulicy Rawskiej z drewnianym domem ustawionym szczytem do ulicy, przykrytym dachem dwuspadowym. Z obu jego stron stoją nędzne budyneczki gospodarcze. Drewniana była również szkoła ludowa z ganeczkiem na dwóch słupkach. Nieco bardziej okazały był parterowy dwór, w miejsce którego M. Horowitz wzniósł później okazały pałac secesyjny, spalony w 1946 roku i rozebrany w 1964 roku, znany z fotografii. Istniejące fabryki były budowlami murowanymi, piętrowymi, bez określonego wyrazu architektonicznego.

Dawny układ przestrzenny Lubyczy Królewskiej jest znany z mapy katastralnej z 1854 roku. Miasteczko zostało ulokowane w zakolu rzeczki Łukawicy, dopływu Sołokii, przy drodze do Rawy Ruskiej. Przy lekkim zakręcie tej drogi powstał kwadratowy rynek z handlową zabudową w środku i nieznaczną chaotyczną

zabudową pozarynkową. Nie wykształcił się układ uliczny, powstała bowiem jedynie niewielka uliczka na północ od rynku, za osadą młyńską oraz druga na południe od zespołu dworskiego, z kilkoma budynkami będącymi zapewne domami pracowników folwarcznych.

Układ ten został nieznacznie zmieniony po zbudowaniu w 1884 roku linii kolejowej Jarosław–Bełżec. Wówczas powstała nowa uliczka prowadzącą do stacji kolejowej Lubycza Królewska położonej w pobliżu miasteczka.

Lubycza Królewska była miasteczkiem dość specyficznym, była swego rodzaju częścią wielkiego zespołu osadniczego składającego się z małego miasteczka i łączących się z nim bardzo dużych wsi: Lubyczy Kameralnej zwanej też Lubyczą Wsią mającą 270 domów i 1483 mieszkańców w 1921 roku oraz Lubyczy–Kniazie z 398 domami i 2076 mieszkańcami. W obydwu wsiach istniały cerkwie, w obydwu też greko-katolicy stanowili 97% ogółu mieszkańców. Stąd też w Lubyczy Królewskiej jako miasteczku nie było cerkwi ani kościoła.

Cechą charakterystyczną tego zespołu osadniczego, w swoich początkach wołoskiego, są liczne części wsi, może dawniejsze dworzyszcza, mające swoje własne nazwy, np. w Lubyczy Królewskiej: Przedlubycza, Sołtysy, Łużek. W Lubyczy Kameralnej jest takich części 12, w Lubyczy–Kniaziach 14.

Przy stopniowej odbudowie Lubyczy Królewskiej po całkowitym jej zniszczeniu w 1946 roku zachowano jedynie pierwotny układ dróg. W miejscu dawnego zespołu dworskiego powstał kompleks szkół mechanizacji rolnictwa przeniesiony tu z Lublina oraz nowoczesne osiedle mieszkaniowe. Lubycza Królewska przybrała znowu kształt miasteczka różniąc się wyraźnie zabudową od okolicznych wsi. Poza szkołami jest tu urząd gminy, parafia rzym.-kat., POM, Lecznica Weterynaryjna, dom towarowy.

Za jedyny obiekt zabytkowy można uznać kaplicę z 1904 roku rozbudowaną w 1982 roku na kościółek parafialny. Dobre jeszcze mury spalonego pałacu secesyjnego M. Horowitza rozebrano w 1964 roku.

Lubycza Królewska miała swój herb tak opisany przez dra Kazimierza kniazia Lubeckiego: „Herb kniaztwa, dotychczas używany na pieczęciach Gminy, przedstawia na tarczy pałac, nad którym rosną trzy wysmukłe drzewiny; tarczę tę podtrzymują dwaj rycerze, a ponad nią książęca korona”[244].

---

[236] A. Stadnicki, O wsiach tzw. wołoskich na północnym stoku Karpat. Lwów 1848.

[237] ZDM II, s. 13, nr 353; K. L. [Dr Kazimierz kniaź Lubecki], op. Cit.

[238] J. T. L. [ubomirski], Północno-wschodnie wołoskie osady (w:) Biblioteka Warszawska, t. IV:1855, s. 13.

[239] A. Jabłonowski, op. cit., s. 204, 249.

[240] Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 338.

[241] W. Trzebiński, op. cit., s. 13.

[242] Sł. G. V:1884; s. 457 (Lubycza Królewska).

[243] M. Starzewska, M. Jeżewska, Polski fajans. Ossolineum 1978, s. 76.

[244] K. L., Z historyi…, op. cit., s. 17.

ŁASZCZÓW

Król Zygmunt August w 1549 roku zezwolił Aleksandrowi Łaszczowi z Tuczap podkomorzemu chełmskiemu, na zamianę jego wsi Domaniż na miasto Prawda. Nazwa pochodziła od herbu Łaszcza „Prawdzic”. Miasto powstało na gruntach tejże wsi, lecz położony obok Domaniż nadal pozostał jako wieś oddzielna istniejąca do dziś. Nazwa Prawda nie przyjęła się a nowe miasto nazywane było stale Łaszczowem i takim pozostało[245]. Warto zwrócić uwagę, że Domaniż jest wsią bardzo starą, wzmiankowaną już w 1397 roku, podobnie jak sąsiednia wieś Małoniż.

W 1581 roku Łaszczów był w posiadaniu Jana Gorajskiego, który założył tu zbór ariański a następnie przy nim drukarnię. Zbór upadł około 1638 [246].

Miasto ponownie przeszło do rodziny Łaszczów, a ostatni jej potomek Józef Antoni Łaszcz biskup-koadiutor kijowski a w latach 1738-1748 sufragan chełmski, w 1736 roku sprowadził do Łaszczowa Jezuitów i fundował im tu kościół i kolegium. Początkowo mieli Jezuici kaplicę drewnianą, od 1746 roku rozpoczęli budowę kościoła i klasztoru murowanego. Kościół jednak do kasaty konwentu przez zaborcze władze austriackie w 1773 roku nie został dokończony, mury jego później rozebrano a klasztor przerobiono na pałac.

W spadku po Józefie Łaszczu dobra oddziedziczyła w 1748 roku jego siostrzenica Anna z mężem Franciszkiem Salezym Potockim. W latach 1749-1754 wystawili oni kościół parafialny murowany, rozbudowany następnie w latach 1890-1905, istniejący do dziś.

Potoccy krótko posiadali Łaszczów, w 1786 roku właścicielem był już Paweł Gębarzewski[247], po nim Józefa z Gębarzewskich i Franciszek Łukawscy, od połowy XIX wieku Szeptyccy.

Dawny klasztor przekształcony na pałac, następnie gruntownie przebudowany w latach 1902-03 przez Aleksandra Szeptyckiego[248] został spalony podczas pierwszej wojny światowej. Odbudowany w okresie międzywojennym uległ ponownemu zniszczeniu w czasie okupacji i nie remontowany przeszedł w stan ruiny.

W Łaszczowie była również cerkiew unicka erygowana przez biskupa Józefa Łaszcza w 1743 roku[249]. Następną po niej, również drewnianą, zbudowały władze rosyjskie w 1878 roku, została ona rozebrana w 1938 roku.

Pierwsza wzmianka o Żydach w Łaszczowie pochodzi z 1629 roku[250], o synagodze z 1750 roku. Po zniszczeniu zamku przez Szwedów w 1702 roku pozostały dwa budynki, które w 1770 roku wykupili Żydzi, przeznaczając je na synagogę i szkołę[251]. Szkoła została gruntownie przebudowana na kino. Synagoga mieszcząca się w budynku zwanym „arsenał” lub „sala rycerska” została częściowo zniszczona przez Niemców, przetrwała jednak okres okupacji, nie remontowana i pozbawiona opieki przechodzi w stan ruiny. Przez pewien czas w XIX wieku działała w Łaszczowie drukarnia żydowska.

Łaszczów posiadał zabudowę w znacznej części murowaną, na 97 domów w 1860 roku było 15 murowanych i 82 drewnianych, przy czym prawie wszystkie były żydowskie. Wynikało to zresztą ze struktury ludności, na 963 mieszkańców – 911

stanowili Żydzi[252].

Zabudowa ta została w czasie ostatniej wojny zniszczona w 90%. Zachowały się jednak dwa opisy domów łaszczowskich oraz fotografia z 1937 roku. Według opisu Bronisława Koskowskiego z 1897 roku typowy dom w Łaszczowie, oczywiście żydowski, stał frontem do rynku lub ulicy, oddzielony jeden od drugiego tzw „sutkami” o szerokości 1,5 m. Przez środek domu biegła sień, po jednej stronie było mieszkanie, po drugiej komórka lub chlewiki[253]. Opis ten uzupełnia w 1909 roku A. Brydziński pisząc, że domy „w śródmieściu odznaczają się oryginalną architekturą: mają dachy od frontu nadmiernie wysunięte poza zrąb i wsparte na filarkach” [254]. Była to więc podcieniowa zabudowa rynku, ze zdobnictwem architektonicznym, na które zwrócił uwagę J. Sas-Zubrzycki[255].

Na najstarszym schematycznym planie Łaszczowa z Mapy Kwatermistrzostwa miasteczko ma zabudowę nieregularną, wyraźnie ustępując pod względem wielkości i rozplanowania zabudowie przylegających do niego wsi Czerkasy, Podhajce i Domaniż. Szczególnie charakterystyczne jest usytuowanie dużego stawu na wschód od miasta, oddzielającego Łaszczów od Podhajec.

Pomiędzy rokiem 1845 a 1868 miała miejsce regulacja miasta. Na planie z 1868 roku widzimy Łaszczów w wyraźnie określonych granicach, z kwadratowym rynkiem i wybiegającymi z jego naroży uliczkami o przebiegu dostosowanym do ukształtowania terenu. Uliczki w dalszym ciągu są gościńcami do Tomaszowa, Hrubieszowa i Podhajec[256].

W środku rynku stanął ratusz, za narożnikiem zachodnim kościół i cerkiew, za narożnikiem północnym na terenie zniszczonego zamku synagoga. Istniały tam wówczas wały zamkowe wyraźnie oznaczone na planie. Od wschodu w pobliżu rynku z dawych czasów zachowała się brama miejska hrubieszowska, rozebrana przez Niemców. Brama tomaszowska została zniszczona wcześniej.

W początkach obecnego stulecia dawny staw od Podhajec był stopniowo przekształcany w łąki, natomiast powstawały duże stawy po stronic przeciwnej, oddzielające Łaszczów od folwarku Nadolce. Stan taki utrzymał się do dziś.

W dniu 21 czerwca 1944 roku bandy UPA spaliły Łaszczów.

Zupełnie wyludniona osada powoli odbudowywała się w warunkach ciągłych zagrożeń miały tu bowiem miejsce walki jeszcze w pierwszych latach po wyzwoleniu. Stąd też dawny układ przestrzenny uległ niemal zupełnemu zatarciu.

Łaszczów został pozbawiony praw miejskich w 1869 roku.

Nie jest znany herb miasta, jego założyciel Aleksander Łaszcz miał herb „Prawdzic”, do niego też należy wrócić.

Z zachowanych zabytków należy wymienić zespół kościoła parafialnego, mocno zniszczony „arsenał”, ruiny pałacu oraz trzy charakterystyczne kolumny z figurami świętych.

Łaszczów jest dziś dużą wsią gminną i parafialną. Jest tu duża Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska i Państwowy Ośrodek Maszynowy.

---

[245] A. Świeżawski, Z pradziejów Łaszczowa (w:) Rocznik Tomaszowski 1/1981. Lublin 1983, s. 17.

[246] H. Merczyng, op. cit., s. 63; Akta synodów..., op. cit., s. 664. Podawana przez niektórych autorów data założenia drukarni w Łaszczowie w 1561 roku nie jest pewna. W tym czasie nie istniał tu jeszcze zbór kalwiński. W 1575 roku Aleksander Łaszcz starosta chełmski i jego syn Jan Łaszcz podkomorzy bełski i starosta tyszowiecki prezentują na proboszcza w Łaszczowie ks. Mikołaja Piotrowskiego. W 1621 roku ówczesny proboszcz czyni starania o odzyskanie uposażenia zabranego przez kalwinów. Kalwini mogli być w Łaszczowie pomiędzy rokiem 1581 (H. Merczyng) a 1638. W 1628 roku kościół uprzednio zabrany na zbór („sinagoga haereticae pavitatis”) był w ruinie, nie służył więc kalwinom. Jan Gorajski wspominany w 1638 jako patron (W. Krasiński, Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce, t. II, cz. II. Warszawa 1905, s. 187) zmarł w 1623 roku.

[247] E. Kuropatnicki, op. cit.

[248] „Czasopismo Techniczne” XX:1902, nr 14.

[249] APL KGCh 139/20224, k. 1171-73 (Rok 1743).

[250] M. Horn, Żydzi..., op. cit., s. 290.

[251] Sł. G. V:1884, s. 606.

[252] APL RGL Adm. 471. Opis statystyczny miasta Łaszczowa 1860 r. s. 122-134.

[253] Br. Koskowski, O mieszkaniach i żywieniu się Żydów małomiasteczkowym w Królestwie Polskim (w:) Lud, t. III, z. 4. Lwów 1897, s. 314-329.

[254] A. Brydziński, Łaszczów (w:) Ziarno, nr 9, 2.III.1906, s. 166.

[255] J. Sas Zubrzycki, Polskie budownictwo drewniane. Kraków 1916, rys. 5, 120, 134, 135.

[256] Odrys planu został wykonany przez łaszczowianina arch. Gracjana Budzanowskiego, który w okresie okupacji opracował projekt zagospodarowania przestrzennego Łaszczowa.

RACHANIE

Ziemowit IV książę mazowiecki i bełski w 1425 roku nadał Michałowi alias Motyczce mieszczaninowi szczebrzeskiemu wójtostwo i powierzył osadzenie na prawie magdeburskim miasta Rachanie, nadając mu nadto wsie Zwiartów, Zwiartówek, Podhorce i niezidentyfikowaną wieś Proste[270]. W 1436 roku od Michała kupił wójtostwo Mikołaj Lach z Brzewina. Według Słownika Geograficznego Rachanie często zmieniały właścicieli. W 1509 roku jest tu Trajan Rachański, który pierwszy stał się właścicielem prywatnym miasta. Po nim objęli Rachanie Cetnerowie, oni też wznieśli zamek, założyli ogród, fundowali kaplicę. W 1726 roku są tu już Czarnowscy, dalej Rostkowscy, Rzeczyccy, Fredrowie, w 1888 roku hrabina Starzyńska[271]. Wydaje się, że szczegółowsze prześledzenie dziejów Rachań wydłużyłoby listę właścicieli o Kaszowskich (1626) i Kickich (1791-1816). W końcu XIX wieku przechodzą Rachanie do Bełdowskich, w 1931 roku są w posiadaniu Mieczysława Bełdowskiego i Emila Redycha.

Rachanie mają też swoje dzieje legendarne. Podobno w starych aktach konsystorskich pod rokiem 1252 jest wzmianka o zaginięciu erekcji kościoła parafialnego. W 1341 roku miano tu wznieść kościół drewniany spalony następnie przez Tatarów[272]. Pierwsza źródłowa wiadomość o kościele w Rachaniach pochodzi dopiero z 1435 roku, notowany jest wtedy „Marcin rector eclesiae in Rachanie” [273]. Kościół zapewne zbudowany a także erygowana parafia równocześnie z lokacją miasta w 1425 roku. W 1701 roku Michał Czarnowski zbudował nowy kościół, który był usytuowany w późniejszym ogrodzie dworskim, w miejscu gdzie dziś stoi figura Matki Boskiej. W 1744 roku Anna z Bełżeckich I-voto Puzynina, 2-voto Rostkowska, żona Adama Rostkowskiego starosty tyszowieckiego, fundowała następny kościół drewniany p.w. św. Trójcy, w 1749 roku sprowadziła do Rachań Księży Komunistów zwanych Bartoszkami, wystawiła obszerną rezydencję dla superiora i dwóch mansjonarzy i powierzyła im parafię, w skład której wchodziło tylko miasto Rachanie i wieś królewska Wierzchrachanie. W pałacu urządziła kaplicę prywatną.

W 1769 roku z fundacji Adama Rostkowskiego rozpoczęto budowę kościoła murowanego, zakończoną przez Adrianę z Krasickich Rzeczycką dopiero w 1797 roku. Kościół drewniany został przeniesiony do Grodysławic na cerkiew unicką.

Istniała również w Rachaniach drewniana cerkiew unicka.

Pierwsza wzmianka o Żydach pochodzi z 1550 roku[274], nigdy jednakże nie stanowili oni znaczącej grupy narodowościowej. W 1582 roku było ich zaledwie pięciu, w 1862 roku – dwudziestu dwu, dopiero w 1921 roku siedemdziesięciu ośmiu na 1074 mieszkańców Rachań.

Miasteczko miało charakter wybitnie rolniczy, handlem zajmowali się Żydzi. Rzemiosło nie odgrywało znaczniejszej roli, liczba rzemieślników spadła zresztą gdy Rachanie utraciły prawa miejskie po pierwszym rozbiorze Polski znalazłszy się w zaborze austriackim.

Nie wiadomo jak wyglądała zabudowa Rachań w czasach gdy były one jeszcze miastem. W końcu XIX wieku nie różniły się już niczym od sąsiednich wsi.

Na najstarszym schematycznym planie miasta z Mapy Kwatermistrzostwa trudno doszukać się śladów założenia miejskiego. Można się jedynie domyślać, że owalny

plac na wschód od kościoła mógł być pierwotnie dość rozległym rynkiem. Zespół dworski został założony na zachodnim krańcu miasta. Początkowo był to zamek, którego resztki przetrwały do dziś, wzniesiony przez Cetnerów. Później obok powstał pałac, spalony w czasie wojny a następnie odbudowany[275].

Obecnie Rachanie są wsią gminną i parafialną. Jedynym większym zakładem produkcyjnym jest SKR.

Nie wiadomo czy Rachanie miały swój herb. Wydaje się, że można przyjąć za herb miasta herb książąt mazowieckich – białego orła bez korony.

Zabytki: kościół barokowy murowany 1769-1797, pozostałości zamku z podziemiami i 2 studniami, przebudowany dwór.

---

[270] MRPS IV, vol. 3 suppl., s. 381; nr 604; ZDM V, s. 295, nr 1361.

[271] Sł. G. IX:1888, s. 350 (Rachanie).

[272] Ks. E. Majewski, Wizyta Pasterska Jego Excellencyi Ks. Franciszka Jaczewskiego Biskupa Lubelskiego odbyta 1906 roku od 1 Maja do 11 Czerwca. Warszawa 1906.

[273] L. Bieńkowski, Działalność..., op. cit., s. 245.

[274] M. Horn, Żydzi..., op. cit., s. 286.

[275] Według KZSwP VIII/17, s. 49.

SKIERBIESZÓW

Król Władysław Jagiełło w 1426 roku nadał biskupowi chełmskiemu Janowi z Opatowca Zborowskiemu, zwanemu Biskupcem, wieś Skierbieszów. W tym samym roku biskup Jan fundował tu kościół p.w. Opieki Bożej i Wniebowzięcia NMP[276], a w roku 1436 erygował w Skierbieszowie i uposażył parafię[277].

Następny biskup chełmski Jan Kraska herbu Belina lokował w 1453 roku za pozwoleniem króla Kazimierza Jagiellończyka w miejsce wsi miasto Skierbieszów[278].

Skierbieszów został rezydencją biskupów chełmskich, drugą po Kumowie. Zamek na wzgórzu otoczonym bagnami, na wschód od miasta, na miejscu zwanym dziś Zamczysko, zbudował prawdopodobnie biskup chełmski Jerzy Zamoyski[279]. Zamek ten uległ zniszczeniu podczas jednego z częstych napadów nieprzyjacielskich, mogło to stać się w 1659 roku kiedy miasto zostało ,,zdezelowane” [280] i nie został już odbudowany. Biskupi natomiast wznieśli w innym już miejscu, na północ od miasta, za rzeką Wolicą okazały dwór, który przetrwał do pierwszej wojny światowej.

Po 1783 roku, za rządów austriackich, dobra biskupie zostały skonfiskowane i sprzedane hr. Józefowi Ostrorogowi. Po Ostrorogach przeszły do Dunin-Borkowskich i za nich w 1822 roku Skierbieszów utracił prawa miejskie[281]. Z kolei właścicielem Skierbieszowa byli Mościccy, Borzuchowscy, Wydżgowie, ostatnią właścicielką Skierbieszowa była Maria z Wydżgów Niklewiczowa autorka wielu powieści, m.in. legend o Skierbieszowie, debiutowała w 1912 roku, ostatnią powieść wydała w 1980 roku. W miejsce zniszczonego w 1915 roku dawnego pałacu biskupiego Wydżgowie wznieśli okazały dwór murowany, rozebrany po 1950 roku.

Istniejący do dziś kościół murowany wystawił około 1610 roku biskup chełmski Jerzy Zamoyski[282], gruntownie remontowali go Ostrorogowie w 1802 roku, ponownie był remontowany w 1939 roku. Po wysiedleniu ludności Skierbieszowa w 1942 roku Niemcy urządzili w kościele magazyn zbożowy.

W Skierbieszowie istniał również drugi kościół p.w. św. Ducha przy szpitalu. Wzmiankowany jest już w 1591 roku. Po zniszczeniu w 1719 roku biskup K. J. Szembek zbudował nowy, w 1773 roku notowany jako walący się, wtedy też zapewne został rozebrany.

W 1817 roku w pałacu hr. J. Ostroroga była kaplica prywatna.

Do odzyskania niepodległości istniała w Skierbieszowie cerkiew, notowana już w 1564 roku.

Żydzi po raz pierwszy są wzmiankowani w 1548 roku[283]. W przeciwieństwie do innych miasteczek Zamojszczyzny stanowili oni znikomy odsetek ogółu mieszkańców, np. w 1899 roku – 4%, w 1921 roku – 9%, zajmowali się handlem i nie odgrywali znaczniejszej roli w życiu miasteczka.

Skierbieszów od początków swego istnienia miał charakter miasteczka rolniczego, stał się też formalnie wsią o pół wieku wcześniej od pozostałych miasteczek Zamojszczyzny, wkrótce po przejściu na własność prywatną. Można powiedzieć, że

swój status miejski zawdzięczał wyłącz nie rezydencji biskupów chełmskich.

Nie wiemy jaką zabudowę miał Skierbieszów jako miasteczko. Najstarsze znane domy pochodziły z końca XIX wieku i nie wiele różniły się od okazalszych chałup z okolicznych wsi. Istniejący do niedawna budynek urzędu gminnego miał wygląd typowy dla tego rodzaju obiektów urzędowych wznoszonych przez władze rosyjskie w końcu XIX wieku po ustanowionej nowej administracji terenowej.

Skierbieszów powstał przy gościńcu z Grabowca do Krasnegostawu wzdłuż drogi biegnącej równolegle do rzeki Wolicy jako wieś ulicówka, z kościołem usytuowanym na jej wschodnim krańcu.

Po lokacji miasta wytyczono przy kościele kwadratowy rynek, z którego zachodnich naroży wybiegały dwie ulice oraz jedna ulica z naroża południowo-wschodniego. Z czasem miasteczko rozwinęło się w stronę zachodnią, tylko tam był bowiem teren nadający się do zabudowy. Nieco później powstał zamek biskupi na wzgórzu za miasteczkiem, za rzeką Wolicą, otoczony wokół bagnami. Po zniszczeniu zamku biskupi wznieśli rezydencję z parkiem na północ od miasta, za Wolicą, łącząc ją z miastem nową drogą i mostem na rzece. Układ taki przetrwał do okresu międzywojennego, później został częściowo zatarty bezplanową zabudową rynku. Z obydwu stron założenia dworskiego powstały dwie wsie: od zachodu Zawoda, od wschodu Sady, tworząc wraz z miastem swoistego rodzaju ośrodek urbanistyczny.

Herbem miasta jest ,,Ostoja”, herb wyobrażany na pieczęciach z XVI i XVII wieku, pochodzenie herbu nie jest znane[284].

Z zabytków zachował się tylko kościół parafialny. Warto zwrócić uwagę na nie w pełni zbadane dotąd ,,Zamczysko”.

---

[276] Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 53.

[277] L. Bieńkowski, Działalność..., op. cit., s. 247; ZDM IV, s. 365, nr 1416.

[278] L. Bieńkowski, Kraska Jan h. Belina, biskup chełmski (w:) Polski Słownik Biograficzny XV/2, z. 65, s. 204.

[279] Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 56.

[280] A. Prochaska, op. cit., s. 48.

[281] H. Wiercieński, Opis statystyczny Guberni Lubelskiej. Warszawa 1901, s. 95.

[282] Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 56.

[283] M. Horn, Żydzi..., op. cit., s. 286.

[284] M. Gumowski, op. cit.

SZCZEBRZESZYN

Szczebrzeszyn po raz pierwszy jest wzmiankowany, i to już jako miasto, w 1352 roku, w akcie króla Kazimierza Wielkiego wystawionym „prope Szczebreszyno opido ruthenicali...”[285]. Szczebrzeszyn był zatem miastem już przed wyprawą Kazimierza Wielkiego na Ruś w 1340 roku.

W 1366 roku zajął Szczebrzeszyn Kazimierz Wielki oddając go w lenno Jerzemu Narymuntowiczowi. Po śmierci króla miasto znalazło się we władaniu Władysława Opolczyka[286], zaś po jego ustąpieniu z Rusi w 1378 roku zostało nadane przez Ludwika Węgierskiego Dymitrowi z Goraja. Nadanie potwierdził następnie król Władysław Jagiełło w 1398 roku[287].

Nie ustalono dotąd pewnej daty nadania Szczebrzeszynowi prawa magdeburskiego. Większość historyków przyjmuje rok 1388 nie podając jednak źródeł. Wydaje się, że Szczebrzeszyn mógł otrzymać prawo magdeburskie od Władysława Opolczyka przed rokiem 1378.

W 1387 roku dokonano podziału dóbr z testamentu Dymitra i – pomijając szczegóły – Szczebrzeszyn znalazł się w posiadaniu jego bratanka Prokopa [288], przeszedł następnie na jego syna Zygmunta a po nim na córkę tegoż Zygmuntę, która wyszła za mąż w 1471 roku za Jana Amora Tarnowskiego. W 1516 roku nastąpił nowy podział dóbr między spadkobiercami Tarnowskich Elżbietą za Dobiesławem z Kurozwęk a Piotrem i Stanisławem Kmitami. Po ich śmierci Szczebrzeszyn objęli w 1555 roku bracia Górkowie. Dwóch z nich zrzekło się w 1557 roku współwłasności na rzecz najstarszego Andrzeja Górki, po którym objął Szczebrzeszyn jego syn Stanisław. W 1593 roku Szczebrzeszyn przeszedł do Czarnowskich z długami na rzecz Marcina Leśniowolskiego. Z okazji zadłużenia dóbr skorzystał Jan Zamoyski i pozaprawnymi działaniami wszedł w tym samym roku w posiadanie włości szczebrzeskiej. Po dwuletnim procesowaniu się, w 1595 roku stał się ostatecznie właścicielem Szczebrzeszyna i od razu włączył go do ordynacji[289].

Dymitr z Goraja otrzymał powiat szczebrzeski z prawem władzy sądowej i administracyjnej. Początkowo był to jeden z powiatów urzędowych Ziemi Chełmskiej, w drugiej połowie XV wieku stał się prywatnym powiatem feudalnym wyłączonym spod jurysdykcji państwowej i tylko formalnie wchodził w skład powiatu krasnostawskiego. Takim też pozostał do pierwszego rozbioru Polski.

Na wzgórzu, na południe od miasta, stał od niepamiętnych czasów zamek murowany, spalony w 1583 roku. W inwentarzu z 1593 roku wspomniane są pozostałe po nim dwie piwnice, dwie studnie z murowaną cembrowiną oraz legenda o lochach[290].

Kościół w Szczebrzeszynie fundował Dymitr z Goraja być może tuż po otrzymaniu miasta. W 1394 roku występuje już ksiądz Jan rektor kościoła[291]. Pierwszy kościół parafialny p.w. św. Mikołaja był drewniany, nie wiadomo jak długo przetrwał. W 1570 roku Andrzej Górka przejął go na zbór kalwiński[292], który upadł zapewne po śmierci jego syna Stanisława w 1593 roku. Następny kościół, również drewniany, miał już

murowaną zakrystię.

W 1610 roku ks. Mikołaj Kiślicki rozpoczął budowę kościoła murowanego, zakończoną w 1620 roku ale jeszcze bez wieży, którą do pół wysokości wymurował w 1622 roku ks. Starnigiel[293]. Kościół palił się w 1754 roku z ognia zaprószonego przez Żydów, remontowany był w latach 1897-98, przetrwał do dziś.

Drugim kościołem w Szczebrzeszynie jest kościół Franciszkanów p.w. św. Trójcy, wraz z klasztorem, fundowany prawdopodobnie przez Dymitra z Goraja w 1398 roku, gdy przebywał tu arcybiskup halicki Jakub Strepa, franciszkanin, wraz z generalnym wikariuszem Braci Mniejszych Leonardem[294]. W 1470 roku ówczesny dziedzic Prokop, bratanek Dymitra, nadał Franciszkanom szczebrzeszyńskim wieś Herze (obecnie Hyża). W latach 1620-1638 z fundacji Tomasza i Katarzyny Zamoyskich wzniesiono kościół murowany a przy nim klasztor. W 1783 roku umieszczono w klasztorze koszary, w 1812 roku konwent franciszkański uległ kasacie, klasztor przekazano siostrom Szarytkom i urządzono w nim szpital. W 1883 roku kościół zamieniono na cerkiew prawosławną, usunięto Szarytki a w ich miejsce sprowadzono prawosławne mniszki Krzyżanki[295]. W 1917 roku kościół rekoncyliowano p.w. św. Katarzyny, w klasztorze rozbudowanym w 1843 roku pozostał nadal szpital, kierowany w latach międzywojennych przez znanego lekarza, działacza społecznego i historyka dra Zygmunta Klukowskiego.

W Szczebrzeszynie były nadto dwie kaplice. Kaplica p.w. św. Ducha przy szpitalu dla ubogich stała przy bramie zamojskiej, pochodziła z 1411 roku. W 1777 roku była już zrujnowana i wizytator parafii zaleca przerobienie jej na rezydencję wikariuszy.

Druga kaplica p.w. św. Leonarda była za miastem, notowana w 1630 roku, restaurowana w 1747 roku. W 1812 roku wzniesiono w jej miejsce nową kaplicę[296], zapewne po założeniu tu cmentarza grzebalnego. Obecna kaplica została zbudowana w latach 1908-09.

Można przypuszczać, że pierwsza cerkiew w Szczebrzeszynie istniała już w 1352 roku, był bowiem już wówczas Szczebrzeszyn ,,miastem ruskim”, jednakże brak źródeł nie pozwala na prześledzenie jej dziejów. Wiadomo natomiast o fundacji cerkwi w 1560 roku przez Stanisława Górkę. Była ona przekształcana i odnawiana w latach 1868 i 1876 i przetrwała do dziś.

Pierwsza wzmianka o Żydach w Szczebrzeszynie pochodzi z 1507 roku[297]. Ostatnia synagoga została zbudowana w drugiej połowie XVII wieku, w 1940 roku spalona, w latach 1957-1963 odbudowana i przeznaczona na Miejski Ośrodek Kultury.

Najdawniejsza zabudowa Szczebrzeszyna była drewniana. Jedynymi budowlami murowanymi w XVII wieku były: zamek a właściwie dom wzniesiony na jego miejscu, dwa kościoły, kaplica, cerkiew i synagoga. W 1860 roku na 466 domów było tylko 31 murowanych czyli niecałe 7% co, zważywszy że Szczebrzeszyn jest najstarszym miastem na Zamojszczyźnie, świadczy o bardzo wolnym rozwoju miasta.

Budynki murowane powstawały dopiero na początku XIX wieku. Do jednego z nich, przy rynku, przeniesiono w 1811 roku szkołę wojewódzką z Zamościa. W latach 1819-1822 wzniesiono gmach główny szkoły oraz cztery budynki dla profesorów i na bursę.

Domy murowane powstawały przy wschodniej pierzei rynku czyli wzdłuż drogi z

Zamościa do. Zwierzyńca.

Budownictwo drewniane przeważało tu aż do naszych czasów. Pod względem architektonicznym drewniane domy Szczebrzeszyna nie były wprawdzie na miarę domów w Goraju, Krasnobrodzie czy Józefowie, lecz jeszcze w okresie międzywojennym przy trzech pierzejach rynku stały drewniane domy podcieniowe usytuowane szczytami lub ścianami dłuższymi do pierzei.

Zabudowa drewniana przy ulicach poza rynkiem nie różniła się w zasadzie od bogatszych chałup wiejskich, Szczebrzeszyn bowiem od początku poza funkcją ośrodka administracyjnego miał charakter rolniczo-handlowy. W 1860 roku było tu 230 rolników a do miasta należało 3604 morgów gruntu[298].

Początki Szczebrzyszyna nie są znane. Mógł tu powstać niewielki gród nad Wieprzem po upadku w połowie XIII wieku sąsiedniego grodu Sąsiadki, później już nie odbudowanego[299]. Miejsce było dogodne, przy starym szlaku handlowym, u przeprawy przez Wieprz (Brody), na wzgórzu obronnym. Tradycja traktu przez Szczebrzeszyn utrzymała się długo, w 1492 roku król Jan Olbracht wyznaczył tędy drogę do Wielkopolski, używanie gościńca z południowych miast województwa ruskiego do. Lublina z opłacaniem cła drogowego w Szczebrzeszynie nakazał w roku 1505 król Aleksander Jagiellończyk. Sprzyjało to rozwojowi miasta, które powstało na północ od wzgórza zamkowego. Ośrodkiem stał się prostokątny, dość duży (150 x 100 m) rynek usytuowany narożami do stron świata, z gościńcem przebiegającym wzdłuż pierzei południowo-wschodniej. Przy tym gościńcu, na północ od rynku usytuowano kościół parafialny, na południu kościół i klasztor Franciszkanów. Cerkiew znalazła się za narożem zachodnim, niżej zaś synagoga. W środku rynku stanął okazały ratusz. Warunki terenowe pozwoliły na powstanie uliczek o charakterze wiejskim jedynie na północnych obrzeżach za rynkiem. Tradycyjny układ miasta utrzymał się bez zmian, natomiast rozbudowa od początku XIX wieku przebiegała wzdłuż gościńca do Zamościa, w kierunku północno-wschodnim. Początek dał jej zbudowany w latach 1819-1822 zespół szkół z tzw. ,,okręgiem rekreacyjnym”. Oryginalne i nowatorskie założenie przestrzenne zostało później zlikwidowane przez przecięcie okręgu wyprostowaniem ulicy Zamojskiej.

Miasto było otoczone wałami dziś już nieczytelnymi i posiadało dwie bramy. Przy jednej z nich nazwanej później „zamojską” stała kaplica p.w. św. Ducha i szpital.

Szczebrzeszyn jest jedynym nie powiatowym miastem na Zamojszczyźnie nie pozbawionym praw miejskich w latach 1868-1869, od XIV wieku do dziś będącym bez przerwy miastem. Od półtora wieku w życiu Szczebrzeszyna szczególnie ważną rolę odgrywały szkoły[300], tradycja utrzymała się dotąd, działa bowiem w Szczebrzeszynie Studium Nauczycielskie, szkoła muzyczna i zawodowa. Jest tu szereg przedsiębiorstw o znaczeniu ponadgminnym, istnieje znany szpital rejonowy.

Herbem miasta znanym z pieczęci z 1636 roku jest ,,Korczak” Dymitra z Goraja.

Wypada wspomnieć, że ze Szczebrzeszyna wywodzi się znany w XVI wieku lekarz Piotr autor dzieł medycznych, Wojciech Basaj wykładowca Akademii Krakowskiej a później administrator generalny zakonu kanoników regularnych św. Ducha, Józef

Brandt znany malarz. W Szczebrzeszynie uczył się inny malarz Rafał Hadziewicz. Tu przez wiele lat działał lekarz, historyk i społecznik dr Zygmunt Klukowski dyrektor szpitala.

Zabytki: zespół kościoła parafialnego p.w. św. Mikołaja, zespół klasztorny pofranciszkański, cerkiew unicka z 1560 roku, synagoga, zespół szkolny, szereg domów drewnianych i murowanych.

---

[285]AGZ V, s. 3, nr 3.

[286]M. Baliński i T. Lipiński, op. cit., s. 969.

[287]ZDM IV, s. 307, nr 1136.

[288]MRPS IV, vol. I suppl., s. 363, nr 1387 i s. 368.

[289]Szczegółowe omówienie dziejów Szczebrzeszyna opracowała M. Stankowa: Dawny powiat szczebrzeski XIV-XVIII w., Warszawa 1975.

[290]Opisy Szczebrzeszyna w poszczególnych okresach i jego historię podał M. Stworzyński, op. cit.

[291]L. Bieńkowski, Działalność..., op. cit., s. 248.

[292]H. Merczyng, op. cit., s. 76 oraz W. Krasiński, op. cit., s. 200.

[293]Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 483.

[294]L. Bieńkowski, Działalność..., op. cit., s. 248.

[295]Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 478: „z kościoła zrobiono cerkiew i biją dzwony od których ciągłego rozgłosu nietylko chorym ale i zdrowym łby puchną”.

[296]Ks. M. T. Zahajkiewicz, op. cit., s. 302.

[297]M. Horn, Żydzi..., op. cit., s. 286.

[298]APL RGL Adm. 1672. Opis statystyczny miasta Szczebrzeszyna 1860 r., s. 166-185.

[299]J. Gurba, Od epoki..., op. cit., s. 19.

[300]Zakłady kształcenia nauczycieli w Szczebrzeszynie i ich wychowankowie. Studium historyczno-socjologiczne pod red. [300]St. Kosińskiego. Lublin 1975; Z. Klukowski, Szkoły im. Zamojskich w Szczebrzeszynie 1811-1826. Szczebrzeszyn 1927.

TARNOGÓRA

W 1544 roku za zgodą króla Zygmunta I kasztelan krakowski Jan Tarnowski założył wieś Tarnogórę na gruntach wsi królewskiej Ostrzyca wchodzącej w skład starostwa krasnostawskiego[301] i równocześnie fundował tu kościół i erygował parafię[302].

W 1548 roku uzyskał zezwolenie królewskie na lokację miasta Tamogóra i nadanie mu prawa magdeburskiego[303]. Wtedy też Tarnogóra staje się oddzielną dzierżawą oddzieloną od właściwego starostwa krasnostawskiego pasem wsi szlacheckich[304], z czasem zaś stanowi oddzielne starostwo tarnogórskie. W 1552 roku starostwo tarnogórskie przechodzi do Jana Ocieskiego kanclerza w.k. i wtedy następuje inkorporacja sąsiedniej parafii Ostrzyca do parafii tarnogórskiej[305].

W 1748 roku starostą tarnogórskim był Antoni Granowski. W 1750 roku otrzymał on przywilej królewski na lokację miasta Izbica dla osadzenia w nim Żydów wyrugowanych z Tarnogóry[306]. Izbica oddzielona od Tarnogóry rzeką Wieprz i będąca właściwie jej przedmieściem, odtąd staje się oddzielnym miastem, jednakże bez władz miejskich, podległym bezpośrednio staroście tarnogórskiemu.

W 1773 roku starostwo tarnogórskie obejmuje Michał Granowski, nie na długo jednak, gdyż w 1796 roku Tarnogórę otrzymują Czartoryscy w drodze zamiany z rządem za Siedlce. W 1808 roku sprzedali oni dobra tarnogórskie Ignacemu Horodyskiemu.

W 1823 roku właścicielem Tarnogóry zostaje generał Józef Czyżewski. Na miejscu dawnego dworu starościńskiego wznosi on w latach 1830-1840 okazały pałac i zakłada rozległy park[307].

W 1910 roku Tarnogóra przeszła do Smorczewskich, którzy byli właścicielami majątku aż do reformy rolnej w 1945 roku.

Żydzi notowani są w Tarnogórze już w 1563 roku. Na uwagę zasługuje fakt, że w 1565 roku w Tarnogórze miał Żyd ćwierć łana ziemi, miał ziemię również Żyd z Ostrzycy, co się nie zdarza w innych miasteczkach Zamojszczyzny. Mimo przywileju „de non tolerandis Judaeis” z 1569 roku, w Tarnogórze była w 1616 roku synagoga[308]. Założenie więc w 1750 roku Izbicy dla osiedlenia w niej Żydów z Tarnogóry musiało mieć jakieś głębsze przyczyny, na razie nie znane.

Tarnogóra była miastem rolniczo-rzemieślniczym. W 1860 roku do miasta należało 80 włók i 15 morgów ziemi, było tu 45 rzemieślników, w tym 10 szewców, 11 cieśli i 20 drelicharzy[309]. Handel opanowali całkowicie Żydzi z sąsiedniej Izbicy.

Zabudowa miasteczka była niemal całkowicie drewniana. W 1860 roku na 140 domów tylko 5 było murowanych, był to zapewne pałac z dwoma oficynami, ratusz i organistówka.

Nie wiadomo jak wyglądała zabudowa rynku. Domy przy poszczególnych ulicach wchodzące w skład zagród rolniczych nie różniły się od chałup wiejskich. Znany jest tylko jeden z nich, dom z 1773 roku przy ulicy Krakowskie Przedmieście 70, dość obszerny, półtoratraktowy, przykryty wysokim dachem czterospadowym poszytym słomą.

Tarnogóra była założona „na surowym korzeniu” a więc już w chwili lokacji musiała mieć jakąś wizję rozplanowania. Na planie miasta z 1822 roku widzimy prostokątny rynek utworzony z poszerzonego odcinka starego traktu z Zamościa do Krasnegostawu, z zabudowanymi pierzejami północną i południową. Z pierzei wschodniej i zachodniej wychodziły po dwie ulice będące w dalszym ciągu drogami do sąsiednich wsi. W środku rynku stanął ratusz i odwach. Zabudowa pozarynkowa powstawała na szachownicowym układzie ulic na północny wschód od rynku. Poza obrębem właściwego miasteczka, w pobliżu rzeki Wieprz, ulokowano kościół, po przeciwnej stronie gościńca zespół dworski. Dawny układ przestrzenny przetrwał bez większych zmian do dziś.

Miasto ulokowane w zakolu rzeki Wieprz, otoczone dokoła podmokłymi łąkami miało ograniczone możliwości rozwoju terytorialnego, stąd też zapewne łatwość lokowania Izbicy na wschodnim brzegu Wieprza.

Izbica też, położona przy głównym i ożywionym trakcie z Lublina do Zamościa powstałym już w XIX wieku, miała większe szansę rozwoju zwłaszcza, że jej niemal wyłącznymi mieszkańcami byli ruchliwi Żydzi skupiający w swych rękach handel i rzemiosło.

W 1869 roku pozbawiono Tarnogórę praw miejskich i zamieniono na tzw. osadę z siedzibą urzędu gminy.

Herb Tarnogóry – dwie ryby pod koroną – jest wyobrażony na pieczęci miejskiej z 1782 roku[310].

Tarnogóra jest dziś wsią parafialną w gminie Izbica o tyle nietypową, że jedyną znaczącą instytucją jaką posiada jest Liceum Ogólnokształcące, gdy wszystkie inne mieszczą się w sąsiedniej Izbicy będącej obecnie siedzibą gminy.

Zabytki: kościół parafialny, zespół pałacowy z parkiem.

---

[301] MRPS IV, vol. 3, s. 209, nr 21, 339.

[302] Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 495.

[303] K. Rymut, op. cit., s. 244.

[304] A. Jabłonowski, Pisma, t. IV. Wołyń, Polesie i Ruś Czerwona. Warszawa 1911, s. 478.

[305] Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 500. Kościół w Ostrzycy w 1636 roku był już opustoszały i wkrótce zapewne został rozebrany.

[306] W. Trzebiński, op. cit., s. 11, 37, 38, 39.

[307] KZSwP VIII/8, s. 62.

[308] M. Horn, Żydzi..., op. cit., s. 122, 260.

[309] APL RGL Adm. 643. Opis statystyczny miasta Tarnogóry 1860 r. s. 55-58.

[310] M. Gumowski, op. cit., s. 82.

TARNOGRÓD W 1567 roku król Zygmunt August uwzględniając prośbę Stanisława Tarnowskiego wojewody sandomierskiego i starosty krzeszowskiego zezwala na założenie na terenie starostwa krzeszowskiego miasta Tarnogrodu, na miejscu nieuprawnym zwanym Trocheingród. Lokacji dokonał Florian Słonka podstarości krzeszowski W 1569 roku miasto otrzymało nowe przywileje, zbudowano też wówczas kościół p.w. św. Ducha i szpital[311]. W 1576 roku starostwo krzeszowskie przyznane zostało Marcinowi Ossolińskiemu[312], w 1580 roku król Stefan Batory zezwolił Janowi Zamoyskiemu wykupić je od Ossolińskich, zaś w 1588 roku nadał je Janowi Zamoyskiemu na własność wraz ze starostwem zamechskim. Ponieważ Zamość został założony w 1580 roku, Tarnogród był pierwszym miastem utworzonej w 1589 roku Ordynacji Zamojskiej. Tarnogród lokowany przy ważnym trakcie z Lublina do Przemyśla zyskiwał wyjątkowo dobre warunki rozwoju, nie miał bowiem w pobliżu miast konkurencyjnych. Od strony Lublina najbliższy był Goraj, od strony Przemyśla Jarosław, obydwa miasta odległe od Tarnogrodu o około 50 km. Szczególnie ważną rolę w rozwoju miasta odegrały liczne przywileje. Już w 1591 roku Tarnogród był znaczącym miastem miał bowiem w rynku 57 domów, przy ulicach i na przedmieściach 316. Działało tu wtedy ponad 100 rzemieślników, a byli wśród nich rzadko spotykani w innych miastach miecznicy, pancernicy, haftnicy, iglarze i złotnicy[313]. Istniało też w szczytowym okresie rozwoju miasta 9 cechów. Tarnogród był w XVI wieku jedynym miastem dzisiejszej Zamojszczyzny powstałym w Ziemi Przemyskiej. Drugim był Józefów założony dopiero w 1725 roku. Podczas pierwszego rozbioru Polski w 1772 roku Tarnogród został zagarnięty przez Austrię i włączony do zorganizowanego wówczas cyrkułu zamojskiego. Za Księstwa Warszawskiego utworzono w 1810 roku departament lubelski a w jego składzie powiat tarnogrodzki. Po upadku Księstwa Warszawskiego Tarnogród znalazł się w zaborze rosyjskim, w tzw. Królestwie Polskim i administracyjnie należał do obwodu zamojskiego. W 1842 roku przemianowano obwody na powiaty i w ten sposób uległ likwidacji powiat tarnogrodzki, miasto zaś pozostało w powiecie zamojskim. Po powstaniu styczniowym nastąpiła reorganizacja podziału administracyjnego, w 1867 roku utworzono powiat biłgorajski i włączono do niego Tarnogród. W 1870 roku pozbawiono Tarnogród praw miejskich i przemianowano na tzw. osadę. Na skutek starań mieszkańców w 1987 roku przywrócono prawa miejskie i po 117 latach Tarnogród znowu jest miastem. Wypada wspomnieć o odbytej w Tarnogrodzie w 1715 roku konfederacji generalnej pod przewodnictwem Stanisława Ledóchowskiego przeciwko Augustowi II. Tarnogród jest jedynym z dawnych miasteczek Zamojszczyzny – poza miastami, które nie utraciły praw miejskich w latach 1868-1870 – posiadającym własną monografię oraz kilka prac specjalistycznych a zawdzięcza je wieloletniemu proboszczowi ks. drowi Wincentemu Depczyńskiemu[314], za nim też podaję poniższe dane o kościołach. Uposażenie kościoła i cerkwi wyznaczone zostało w akcie lokacyjnym z 1567 roku. Formalna erekcja parafii nastąpiła w 1598 roku, lecz już w 1591 roku istniał kościół pełniący funkcję kościoła parafialnego. Najwcześniej jednak, w 1569 roku zbudowano w Tarnogrodzie kościół szpitalny p.w. św. Ducha. Kościół parafialny spalił się w 1629 roku, następny drewniany wzniósł ks. Andrzej Kłopocki w latach 1632-34. Kościół ten został rozebrany w 1764 roku. W 1750 roku rozpoczęto budowę kościoła murowanego według projektu architekta B. Meretyna. Budowę dokończył ks. Baltazar Dulewski w latach 1771-1777. Do kościoła tego przeniesiony został w 1783 roku ołtarz główny z

kolegiaty zamojskiej, w którym zachowały się dwa obrazy Domenica Tintoretta z Wenecji: św. Jan Chrzciciel i św. Jan Ewangelista. W Tarnogrodzie istnieje najstarszy na Zamojszczyźnie kościół drewniany p.w. św. Rocha zbudowany około 1600 roku[315]. Wspomniany wyżej kościół p.w. św. Ducha został rozebrany na początku XIX wieku a w jego miejscu wzniesiono drewnianą cerkiew unicką, rozebraną w 1928 roku. Dzieje cerkwi w Tarnogrodzie nie są dotąd zbadane. Uposażenie dla cerkwi zostało wyznaczone w akcie z 1567 roku, wkrótce też zapewne powstała pierwsza cerkiew. Być może spłonęła ona wraz z kościołem w 1629 roku, została odbudowana w 1645 roku, restaurowana w 1773 roku[316]. Istniała ona do początku XIX wieku kiedy zbudowano nową drewnianą. Obecną murowaną cerkiew prawosławną wzniesiono w latach 1871-72 na wzgórku naprzeciw dawnej drewnianej, przy drodze do Bukowiny. Żydzi notowani są w Tarnogrodzie w roku 1567[317], w 1627 roku mają już rabina, była więc wówczas synagoga drewniana. Obecna synagoga murowana została wzniesiona w 1686 roku. Żydów od początku istnienia miasta było dość dużo, w 1860 roku stanowili oni 40% mieszkańców miasta, zajmowali się rzemiosłem a przede wszystkim handlem. W latach międzywojennych Żydzi mieli w Tarnogrodzie nawet małą drukarnię. Tarnogród był miastem o charakterze rolniczo-przemysłowym, miał 60 łanów gruntów. Do wójtostwa należało 6 łanów, po wykupieniu go w 1701 roku nadawane było w użytkowanie majorom twierdzy zamojskiej i stąd od tego czasu zwane „majorostwem”. Zabudowa Tarnogrodu była drewniana, dopiero w roku 1860 notuje się 13 domów murowanych na 485 drewnianych[318]. Pierzeje rynkowe miały znaczną liczbę domów podcieniowych, ustawianych zarówno szczytami jak i ścianami dłuższymi do pierzei. Większość z nich przykrywały gontowe dachy naczółkowe, niektóre miały mieszkalne poddasza, zdarzały się też szczytowe domy podcieniowe z boczną szeroką sienią przejazdową. Drewniany był również ratusz z końca XVI wieku, z podcieniami, zniszczony w 1829 roku[319]. Zabudowa ulic pozarynkowych nie różniła się od zabudowy okolicznych wsi należy wszakże podkreślić, że zachowało się tu kilka chałup z drugiej połowy XVIII wieku, co nie jest zjawiskiem częstym na Zamojszczyźnie. Miasto zostało założone ,,na surowym korzeniu”, realizacja nastąpiła po wydaniu aktu lokacyjnego a więc zgodnie z jego ustaleniami. Ogólny zarys miasta wyznaczyły naturalne warunki terenowe i im został podporządkowany układ przestrzenny. Ma on wyraźne cechy regularnego rozplanowania renesansowego, z prostokątnym rynkiem o wymiarach 160 x 140 m w północnej części założenia miejskiego oraz siecią ulic w układzie szachownicowym od północy i od południa rynku. Nie można wykluczyć, że rynek lokacyjny miał formę zbliżoną do kwadratu i dopiero w późniejszych czasach nastąpiło przesunięcie w dół pierzei północnej a tym samym znaczne zmniejszenie rynku. Przez środek rynku przebiegała główna droga z Lublina do Przemyśla, przy niej znalazł się kościół parafialny a także w drugim końcu miasta kościół p.w. św. Rocha. Cerkiew ulokowano z dala od rynku, przy drodze do Bukowiny. Synagogę wzniesiono poza pierzeją wschodnią, tuż przy rzeczce. W ten sposób z każdej strony miało miasto świątynie. Wokół rynku skupiona była zabudowa handlowa i rzemieślnicza, gospodarstwa rolne były lokowane przede wszystkim na przedmieściach przylegających z czterech stron świata do miasta: Płuskim, Rożanieckim, Błoniu i Bukowskim. Tarnogród miał swój herb wyobrażający „Gryfa”. Pieczęć wójta-osadźcy Tarnogrodu z „Gryfem” i napisem: „Sigil. Advocat. Civit. Tarnogród” odnalazł ks. dr W. Depczyński na dokumencie z

1669 roku[320]. Tarnogród uległ znacznym zniszczeniom w czasie ostatniej wojny. Z rynku całkowicie znikła dawna zabudowa drewniana, jednak niemal bez zmian zachował się tradycyjny układ przestrzenny odpowiadający dzisiejszym wymogom planistycznym. Od 1987 roku Tarnogród znowu jest miastem, ma rozwinięty przemysł terenowy i usługi. Jest tu Technikum Ekonomiczne, szpital rejonowy, lecznica weterynaryjna. Działa też w Tarnogrodzie znany z licznych inicjatyw Gminny Ośrodek Kultury. Zabytki: zespół kościoła parafialnego, kościół drewniany p.w. św. Rocha z ok. 1600 roku, cerkiew prawosławna, synagoga.

TERATYN

Pierwsza wzmianka o Teratynie pochodzie z 1428 roku. Notowany jest wtedy „Stasthkone voyevoda de Teratyn” [321], już więc wówczas Teratyn był miastem, zapewne na prawie magdeburskim. Jako miasto królewskie „oppidum Teratyn” jest wymieniony w dokumencie z 1439 roku[322]. W 1462 roku król Kazimierz Jagiellończyk nadał miasto Teratyn wraz z 7 wsiami Jakubowi i Mikołajowi Koniecpolskim za ich zasługi w wojnie pruskiej[323]. Dalsze dzieje miasta nie są znane. Ostatni raz Teratyn jako miasto jest wspomniany w 1629 roku[324].

Zapewne wkrótce po lokacji miasta erygowano w Teratynie parafię. W wizytacji z 1603 roku zanotowano, że kościół został zdewastowany przed pięćdziesięciu laty, a zatem około 1553 roku. Dziesięcinę z Teratyna pobierał wtedy probszcz z Trzeszczan. Od 1714 roku Teratyn już jako wieś wchodził w skład parafii uchańskiej. Nie można wykluczyć, że przyczyną upadku kościoła i parafii był ruch reformatorski, w którym uczestniczyli zarówno Koniecpolscy, jak też Skotniccy następni właściciele Teratyna. Jeszcze w 1750 roku Skotnicki dziedzic Teratyna zapisany jest w wizytacji biskupiej parafii uchańskiej jako ekskomunikowany.

Cerkiew w Teratynie istniała już w 1564 roku. Ostatnia cerkiew drewniana pochodziła z XVIII wieku, w 1845 roku była odnawiana przez ówczesnego dziedzica Tadeusza Turkułła. W jej miejsce w 1880 roku władze rosyjskie zbudowały cerkiew murowaną p.w. św. Mikołaja, rekoncyliowaną w 1947 roku jako kościół p.w. św. Stanisława biskupa, od 1948 roku jest to kościół parafialny.

Żydzi notowani są w Teratynie po raz pierwszy w 1601 r.[325], dalszych wiadomości o Żydach nie mamy, zapewne wraz z upadkiem miasta przenieśli się do miast sąsiednich.

Teratyn był jednym z najstarszych miast w dzisiejszej Zamojszczyźnie, a krótkie jego dzieje jako miasta oraz przyczyny upadku nie były dotąd przedmiotem zainteresowania historyków.

Można przypuszczać, że na losy Teratyna wpłynęły przede wszystkim sąsiednie Uchanie, które uzyskały w 1484 roku prawa miejskie. Tam też powstał kościół parafialny administrowany wówczas przez Paulinów prowadzących zapewne szerszą działalność niż proboszcz teratyński. Równocześnie Paweł Jasieński właściciel Uchań rozpoczął budowę zamku, który stał się jego rezydencją, przejętą po nim przez Uchańskich. Koniecpolscy w Teratynie nie przebywali, kluczem dóbr teratyńskich zarządzali dzierżawcy, którym losy miasta były obojętne. Do upadku kościoła mogła doprowadzić reformacja. Miasto było niszczone przez Tatarów pustoszących Ziemię Chełmską w latach 1621-1624 i już nie podźwignęło się z upadku.

Teratyn. stał się niewielką wsią liczącą w 1827 roku 59 domów i 376 mieszkańców. Zabudowa wsi była wyłącznie drewniana, składająca się z typowych zagród gospodarskich.

Można przypuszczać, że Teratyn był zakładany jako miasto „na surowym korzeniu” i od razu otrzymał miejskie rozplanowanie. Jest rzeczą interesującą, że po niemal czterech wiekach pozostały ślady pierwotnego założenia przestrzennego z kwadratowym rynkiem i czterema ulicami wybiegającymi ukośnie z jego naroży.

Miasto powstało przy niezwykle ważnej ówcześnie drodze z Chełma do Bełza, o pół kilometra niżej od jej skrzyżowania z równie ważnym szlakiem z Włodzimierza Wołyńskiego, przez Krasnystaw do Lublina. Po latach odcinek tego szlaku z Teratyna do Horodła stracił znaczenie i stał się drogą lokalną.

Dziś Teratyn jest niewielką wsią parafialną w gminie Uchanie.

Za jedyny zabytek można uznać dawną cerkiew murowaną (obecnie kościół) z 1880 roku.

---

[321] AWAK, t. XIX, s. 1, nr 1.

[322] MRPS I, suppl., s. 121, nr 66.

[323] AGZ V, s. 205-208; MRPS IV, vol. 3 suppl., s. 325, nr 21826.

[324] Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 247.

[325] M. Horn, Żydzi..., op. cit., s. 286.

TOMASZÓW LUBELSKI

Tomaszów Lubelski zwany też dawniej Tomaszowem Ordynackim jest miastem, któremu poświęcono kilka opracowań. Wśród nich szczególnie cenne są prace Kazimierza Sochaniewicza i Janusza Petera[326]. Miasto zostało założone na gruntach wsi Rogóżno notowanej w 1422 roku[327], będącej w rękach Zamoyskich od 1579 roku. Początkowo nosiło nazwę Jelitowo, zamienioną wkrótce na Tomaszów.

Data lokacji Jelitowa nie jest jednoznacznie ustalona, wydaje się, że był to rok 1595, przyjęty przez J. Petera[328]. Przywilej lokacyjny Tomasza Zamoyskiego z 1621 roku jest jedynie formalnym potwierdzeniem stanu istniejącego, już bowiem w 1618 roku powstały tu cechy: stolarski, stelmarski, kołodziejski i bednarski. Istniały też wtedy obwałowania miejskie a domów było więcej niż w Zamościu[329]. Dalsze cechy powstały w latach 1635 i 1642.

Wraz z powstaniem miasta zmienia swój przebieg dawny szlak handlowy ze Lwowa przez Bełz do Lublina, prowadzi on teraz przez Tomaszów i Zamość. Jeszcze raz zmienia się ta droga na małym odcinku w latach 1834-1845 gdy ją wytyczono przez Jeziernię i Bełżec.

Miasto rozwijało się wyjątkowo szybko stając się po Zamościu w krótkim czasie drugim co do znaczenia miastem. Ordynacji Zamojskiej i walnie przyczyniając się do upadku sąsiednich miasteczek – Łaszczówki i Bełżca.

Rzeczą niezmiernie charakterystyczną jest, że Tomaszów nie posiadał nigdy ratusza. Na środku rynku wzniesiono w 1705 roku zespoły kramów poprzedzielanych wąskimi uliczkami, część z nich istniała w 1939 roku.

Przemysł tomaszowski reprezentowało pięć młynów wodnych. Dopiero w 1794 roku z inicjatywy Aleksandra Augusta Zamoyskiego powstała w Tomaszowie fabryka fajansu i porcelany, założona przez Franciszka Maznera. Brak na miejscu odpowiedniej glinki, którą sprowadzano z Kamionki Wołoskiej i Potylicza spowodował upadek farfurni w 1827 roku. Próba wznowienia wytwórni podjęta w 1842 roku przez J. K. R. Wendlera skończyła się niepowodzeniem i w roku 1845 ostatecznie zaprzestano produkcji[330].

Do pierwszego rozbioru Polski należał Tomaszów do powiatu i województwa bełskiego. Po zagarnięciu przez Austrię stał się Tomaszów w 1782 roku siedzibą cyrkułu, w 1783 roku został włączony do cyrkułu zamojskiego. Za Księstwa Warszawskiego powstał w 1810 roku powiat tomaszowski. Po utworzeniu Królestwa Polskiego dokonano w 1816 roku nowego podziału terytorialnego i Tomaszów znalazł się w obwodzie zamojskim. Po powstaniu styczniowym jeszcze raz zmieniono podziały i w 1866 roku utworzony został powiat tomaszowski. Przetrwał on do 1940 roku, kiedy okupanci niemieccy wcielili Tomaszów do powiatu zamojskiego. Ponownie stał się Tomaszów stolicą powiatu w 1944 roku i był nią aż do ostatniej reformy administracji terenowej w 1975 roku likwidującej powiaty.

Parafia rzym.-kat. w Tomaszowie została erygowano w 1627 roku. Pierwszy kościół powstał jednak nieco wcześniej, być może równocześnie z założeniem Jelitowa i był kościołem filialnym parafii chodywanieckiej. Kościół ten istniał do 1774 roku.

Kościół parafialny wystawił Tomasz Zamoyski w 1627 roku. Nowy kościół,

istniejący do dziś, fundował Michał Zdzisław Zamoyski w 1727 roku[331].

W 1652 roku mieszczanin tomaszowski Jan Domański wystawił na dawnym cmentarzu epidemicznym „na Piaskach” kapliczkę, w której umieszczono obraz Matki Boskiej ofiarowany przez Olewińskich dziedziców Podhorzec. Po zniszczeniu kapliczki przez Szwedów, nową większą kaplicę zbudowano w 1664 roku, w 1677 roku wzniesiono przy niej kościół drewniany. Wkrótce Józef Potocki kasztelan kijowski wystawił kościół murowany, którego budowę wraz z klasztorem dla OO Trynitarzy zakończono w 1726 roku. Po kasacie zakonu w 1783 roku kościół i klasztor zakupiła Ordynacja Zamojska, sprzedając następnie mury jako materiał budowlany. Resztki murów istniały jeszcze w 1817 roku.

W Tomaszowie był nadto kościółek drewniany p.w. św. Agaty, nie znanej erekcji, sprzedany na licytacji przed 1796 rokiem[332].

Cerkwie w Tomaszowie notowane są już w 1623 roku. Były wówczas dwie cerkwie: p.w. św. Mikołaja na Przedmieściu Lwowskim i Matki Bożej na Przedmieściu Szczebrzeszyńskim. W 1690 roku przybyła trzecia cerkiew p.w. Wniebowzięcia NMP. Dwie pierwsze zostały sprzedane na licytacji w 1817 roku. W miejsce dawnej drewnianej cerkwi miejskiej p.w. św. Jerzego władze rosyjskie zbudowały w 1889 roku cerkiew murowaną istniejącą do dziś. Na cmentarzu grzebalnym istniała mała cerkiewka drewniana z końca XIX wieku, została rozebrana w okresie międzywojennym.

Żydzi w Tomaszowie znani są z przywileju wydanego im w 1621 roku. Pierwsza bóżnica została spalona w 1648 roku przez wojska Chmielnickiego[333]. Pochodząca z XVII wieku bóżnica murowana spłonęła w 1939 roku, mury jej rozebrano w 1941 roku.

Żydzi odgrywali w Tomaszowie znaczną rolę stanowiąc ponad połowę mieszkańców miasta i skupiając w swym ręku niemal cały handel.

Dawna zabudowa miasta była wyłącznie drewniana. Domy murowane poza klasztorem OO Trynitarzy i bóżnicą zaczęto wznosić dopiero w połowie XIX wieku. Jeszcze w 1860 roku na 449 domów tylko 44 były murowane[334].

Rynek otaczały drewniane domy podcieniowe sytuowane zarówno szczytem jak i ścianą wzdłużną do pierzei. Uwagę zwracała rozmaitość kształtów dachów poczynając od czterospadowych, poprzez naczółkowe, półszczytowe do rzadko w miasteczkach spotykanych polskich dachów łamanych. Wszystkie dachy były kryte gontami. Ostatnie podcieniowe domy w rynku rozebrano dopiero w latach 1935-36. W środku rynku wzniesiono pięć rzędów kramów żydowskich poprzedzielanych wąskimi przejściami, wybitnie szpecących rozległy plac. Ostatnie z nich zlikwidowano dopiero w 1939 roku.

Domy w ulicach pozarynkowych stawiano w stylu dworkowym, z gankami, bądź jako typowe domy rzemieślnicze.

Rozwój budownictwa w Tomaszowie wyraźnie dał się zaobserwować dopiero w okresie międzywojennym, przy czy jest rzeczą ogromnie interesującą, że zarówno powstające gmachy publiczne, jak i prywatne wille odznaczają się dużymi walorami architektonicznymi. W wyglądzie wielu z nich widać próby poszukiwania stylu narodowego w budownictwie, modne w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości. Szczególnie charakterystyczny jest duży gmach nowego gimnazjum i

bursy wzniesionych według projektu prof. W. Minkiewicza. Uwagę zwracają estetyczne wille piętrowe przy ulicy l Maja wzniesione w latach 1925-1934: Sejmiku Powiatowego, Związku Ziemian, dra S. Cybulskiego i dra J. Petera.

Jak chyba w żadnym z miast Zamojszczyzny zachowały się w Tomaszowie domy reprezentujące całkowicie odmienne typy, niezależnie od materiału z jakiego są zbudowane i czasu ich powstania. Najstarszy z nich to obszerny dom L. Gieleckiego przy ul. l Maja, z gankiem obecnie zaszalowanym, przykryty dachem czterospadowym, według tradycji pamiętającym czasy Jana III Sobieskiego[335]. Jest kilka dworków z gankami, z połowy XIX wieku. W rynku władze rosyjskie zbudowały dom w stylu „rosyjskim" o cechach wybitnie wschodnich, ,,poświęcony" 18.V.1895 roku w dniu koronacji cara Mikołaja II, zwany czajnaja swego rodzaju osobliwość w budownictwie Zamojszczyzny.

Są dwa domy z wnęką centralną – przy ul. Sobieskiego 3 z 1931 roku i przy ul. l Maja 90 z 1933 roku. Dom drewniany z wieżyczką narożną przy ul. Żwirki i Wigury 4 oraz również drewniany dom przy ul. Kościuszki 55 z „portykiem" o czterech drewnianych kolumnach sięgających pułapu facjaty w dachu mansardowym, obydwa odbiegające od przyjętych miejscowych rozwiązań schematycznych.

W latach 1925-1928 wzniesiono przy zachodniej pierzei rynku dwie identyczne hale targowe, każda założona na rzucie litery „L", oddzielone od siebie ulicą przecinającą tę pierzeję. Były to duże budynki parterowe z obiegającymi dokoła podcieniami arkadowymi, przykryte wysokimi dachami krakowskimi, z nadbudówkami na narożach. Nadawały one specyficzny wygląd zachodniej części rynku tworząc coś w rodzaju „sukiennic", jedyną tego rodzaju oryginalną zabudową rynkową. Hale zostały rozebrane w 1971 roku.

Dokument lokacyjny Tomaszowa z 1621 roku odnosi się do miasta już istniejącego. Gdyby dosłownie wziąć zapis M. Stworzyńskiego, że „osada tego miasta była około roku 1618 zaczęta" oraz, że w 1623 roku było w rynku miasta 32 domów a w mieście i na przedmieściach około 650 placów, na których stała już zapewne znaczna liczba domów, należałoby uznać, że plan miasta został sporządzony co najmniej kilka lat wcześniej[336]. To z kolei sugeruje, że plan był dziełem B. Moranda zwłaszcza, że zawiera wiele analogii do planu Zamościa[337].

Podstawę układu przestrzennego stanowił obszerny rynek na rzucie kwadratu o bokach 150 m, a więc znacznie większy od rynku zamojskiego. Na środku rynku miał stanąć ratusz, zamiast niego zbudowano pięć rzędów kramów. Pierzeje rynku przecinały ulice będące w przedłużeniu gościńcami do miast sąsiednich, ulice o znaczeniu lokalnym wybiegały z naroży rynku. Obszar miasta poza rynkiem miał układ szachownicowy a całość tworzyła formę nieregularną, zbliżoną do nieumiarowego sześcioboku ograniczonego warunkami terenowymi[338].

Kościół i cerkiew usytuowano na wschód od układu szachownicowego, jednakże w obrębie wałów miejskich. Na południe od rynku, w obrębie zachodniego bloku mieszkalnego stanęła synagoga.

Historyczny plan Tomaszowa utrzymał się do dziś i stanowi podstawę do współczesnego planu zagospodarowania przestrzennego.

Według M. Gumowskiego najstarszy herb miasta widoczny na pieczęci z 1636 roku przedstawia trzy kopie na tarczy z labrami po bokach i figurą św. Tomasza u góry[339].

Z dawnych zabytków zachował się w Tomaszowie kościół drewniany z 1727 roku o ogromnej wartości architektonicznej i historycznej oraz stojąca obok dzwonnica drewniana typu „obronnego” z XVIII wieku, a także plebania i wikarówka. Za zabytkowe należy uznać wiele obiektów drewnianych i murowanych z okresu międzywojennego o charakterystycznych sylwetkach, reprezentujących dobre formy architektoniczne. Na uwagę zasługuje zwłaszcza zespół obecnego liceum ogólnokształcącego.

---

[326] K. Sochaniewicz, Tomaszów Ordynacki (monografia historyczna). Zamość 1921; tenże: Przywileje miasta Tomaszowa (w:) Teka Zamojska 1920, nr 9-10, 21 nr 7-8; J. Peter, op. cit.; Ostatnim wydawnictwem tomaszowskim jest „Rocznik Tomaszowski 1/1981”, Lublin 1983 zawierający kilka artykułów, materiałów i wspomnień.

[327] M. Stworzyński, op. cit., s. 52.

[328] J. Peter, op. cit., s. 16, przypis 32, K. Sochaniewicz podaje rok 1590, Sł. G. – 1595, M. Baliński i T. Lipiński – 1615, M. Stworzyński – 1618.

[329] J. Peter, op. cit., s. 37.

[330] J. Peter, op. cit., s. 352-270; M. Starzewska i M. Jeżewska, op. cit. s. 44-46; H. Łopaciński, Fabryki ceramiczne w Tomaszowie i Lubartowie dziś nie istniejące (w:) Sprawozdania Komisji Historii Sztuki VIII: 1907.

[331] J. Górak, Kościoły..., op. cit., s. 31-36.

[332] J. Peter, op. cit., s. 57.

[333] Ibid., s. 47.

[334] APL RGL Adm. 1672. Opis statystyczny miasta Tomaszowa 1860 r., s. 197-228.

[335] J. Peter, op. cit., s. 43: „W pobliżu Piasków dom, będący własnością p. Leona Gieleckiego, pamięta czasy Sobieskiego. Według Ludwika Kobierzyckiego, dyrektora tutejszego gimnazjum (1921-1935), w domu tym miał istnieć na jednej z belek pułapu napis, podający datę przebywania w nim Jana III”.

[336] M. Stworzyński, op. cit., s. 68, k. 133, 134.

[337] W. Kalinowski, Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku (w:) Kwartalnik Architektury i Urbanistyki VIII: 1963, z. 3-4, s. 196.

[338] M Łodyńska-Kosińska, Czyżby renesansowa „Citta’ Ideale”? (w:) Kwartalnik Architektury i Urbanistyki XVI: 1971, z. 2-3, s. 205.

[339] M. Gumowski, op. cit., s. 84.

TUROBIN

Turobin jako wieś królewska został nadany przez króla Władysława Jagiełłę w 1389 roku Dymitrowi z Goraja[340], który w 1399 roku powierzył Pawłowi Filipowiczowi z Radzięcina przenieść ją na prawo magdeburskie[341]. Po śmierci Dymitra w 1400 roku nastąpił podział dóbr. Turobin przypadł żonie Dymitra Beacie z Bożego Daru, a podczas następnego podziału w 1405 roku przeszedł do córki Dymitra Elżbiety zamężnej za Dobrogostem z Szamotuł herbu „Nałęcz”, kasztelanem poznańskim[342].

Dobrogost i Elżbieta za zezwoleniem króla Władysława Jagiełły w 1420 roku dokonali lokacji Turobina jako miasta na prawie magdeburskim[343]. Po nich oddziedziczyła Turobin Katarzyna zamężna za Łukaszem z Górki wojewodą poznańskim. W posiadaniu Górków, a później również Świdów z Szamotuł, pozostawał Turobin do śmierci Stanisława Górki w 1592 roku, przeszedł następnie do braci Czarnowskich, od nich kupił włość turobińską Jan Zamoyski w 1596 roku i włączył do Ordynacji Zamojskiej[344]. Miastem ordynackim pozostawał Turobin do 1866 roku czyli do zniesienia stosunków dominialnych w miastach. W 1869 roku władze carskie pozbawiły Turobin praw miejskich i zamieniły na tzw. osadę.

Turobn należał początkowo do parafii czernięcińskiej. Rozwój miasta spowodował potrzebę posiadania kościoła na miejscu, zbudowany też został w 1430 roku zapewne przez Dobrogosta. W sto lat później, w 1530 roku, nastąpiło połączenie obu parafii, zaś kościół w Czernięcinie stał się odtąd kościołem filialnym[345]. Kościół istniejący obecnie został wzniesiony w 1623 roku.

Drugim kościołem w Turobinie był kościół p.w. św. Ducha zbudowany przez wójta turobińskiego Nikiela w 1461 roku przed bramą szczebrzeską. W 1717 roku w miejsce drewnianego kościoła ks. Ignacy Gryglicius wzniósł kościół murowany, który w 1803 roku był już w zupełnej ruinie i zapewne wtedy został rozebrany.

W 1660 roku za miastem, na obecnym cmentarzu grzebalnym, zbudowano kaplicę drewnianą p.w. św. Elżbiety. Kaplica ta spaliła się w 1747 roku i w 1750 roku ks. A. Górski wystawił nową. Obecna kaplica pochodzi z 1832 roku.

W 1570 roku Andrzej Górka założył w Turobinie zbór kalwiński umieszczony w 1574 roku w zabranym katolickim kościele parafialnym i utworzył przy nim szkołę. Zbór upadł w 1595 roku a kościół został przywrócony katolikom.

Przez pewien czas istniała w Turobinie cerkiew wspominana w inwentarzu z 1598 roku. Stała naprzeciw kościoła p.w. św. Ducha i w 1750 roku była już w ruinie. Nową okazałą cerkiew murowaną w rynku zbudował rząd carski w 1882 roku, została ona rozebrana w 1929 roku.

Żydzi wzmiankowani są w Turobinie już w 1420 roku[346], wcześnie też zbudowali tu synagogę murowaną, która w 1750 roku notowana jest jako stara.

Zapewne równocześnie z lokacją miasta Dobrogost zbudował na zachód od miasta, na kopcu nad stawem, zamek drewniany. Zamek ten został zniszczony być może podczas napadu Tatarów w 1500 roku. Nowy zamek, również drewniany,

postawiono na drugim kopcu. Jest on notowany w 1559 roku[347]. Nowy zamek stał nad stawem, utworzonym na rzece Por, był otoczony fosą, miał most zwodzony. Zamek był drewniany, posadowiony na murowanych piwnicach, miał też czteropiętrową wieżę. Pod zamkiem stał młyn o 6 kamieniach. Zamek został w części spalony w 1612 roku, całkowicie zniszczony przez Kozaków i Moskwę w 1656 roku i już nie odbudowany. W jego miejscu powstał folwark klucza turobińskiego Ordynacji Zamojskiej.

Częste pożary i zniszczenia miasta w czasie licznych na tych terenach wojen nie pozwalały na stały rozwój, co pewien czas miasto musiało odbudowywać się od nowa. Świadczy o tym m.in. liczba domów. W 1569 roku było w Turobinie 245 domów, w 1788 roku – 286, w 1820 roku – 335, przed pożarem miasta w 1859 roku – 363, w 1860 roku – 260, w 1921 roku – 224. Uwagę zwraca dość znaczna w porównaniu z innymi miastami liczba domów murowanych, których było np. w 1859 roku aż 15, w większości skupionych przy rynku.

Pierzeje rynkowe miały zabudowę podcieniową, domy były ustawiane szczytem do pierzei, co jest wyraźnie oznaczone na zachowanych planach Turobina z początku XIX wieku. Z braku przekazów ikonograficznych nie znamy ich wyglądu, można przypuszczać, że zabudowa rynku była podobna do zabudowy rynków w sąsiednim Goraju i Szczebrzeszynie. Podcieniowe niewielkie domy a raczej chaty stały również przy ulicy Zamkowej. Jeden z nich, z 1739 roku, już nie istniejący, jest niemal podręcznikowym przykładem chaty z podcieniem szczytowym[348].

Zabudowa ulic pozarynkowych miała częściowo charakter dworkowy, częściowo nie odbiegający od wiejskich zagród gospodarczych, przy czym widok zamożnej rolniczej osady mieszczańskiej z połowy XIX wieku jest znany z rysunku[349]. Do niedawna istniał w pobliżu rynku charakterystyczny dom żydowski, murowany, z mieszkalnym poddaszem i balkonikiem w szczycie przykrytym daszkiem dwuspadowym wspartym na dwóch słupkach, służący celom kultowym, tzw. „kuczki”[350].

Przedmieścia miały typową zabudowę wiejską. Zachowała się jedna z najstarszych chałup, z 1823 roku, przy ul. Dekerta 50, z drzwiami na biegunach i łukowo zamkniętym nadprożem.

Regularny układ przestrzenny Turobina znany z planu z 1825 roku nawiązuje do założeń średniowiecznych lecz ma już wyraźne cechy miasta renesansowego. Podstawą założenia jest kwadratowy rynek z ulicami wybiegającymi z jego naroży. Rynek otaczają szachownicowe bloki przecięte ulicami, rozbudowane w części południowej i wschodniej, nieco zredukowane warunkami terenowymi od zachodu i północy. Kościół usytuowany został za blokiem południowo-zachodnim lecz jeszcze w obrębie wałów miejskich. Z czasem uformował się nowy rynek na zachód od starego, oddzielony od niego jedynie blokiem pierzei zachodniej.

W środku rynku stanął obszerny ratusz, ostatni budowany w latach 1768-69, obecnie nie istniejący.

Turobin jest jednym z nielicznych miast posiadających opis sięgający niemal jego początków, inwentarz z 1598 roku, którego fragment godzi się przytoczyć: ,,Miasto Turobin było z drzewa budowane, oparkanione i przekopem otoczone, do którego

bram wjezdnych było trzy. Rozkład zabudowań miasta taki: Domy rynkowe-pierzeje z zamku idąc po lewej stronie, druga pierzeja na północy, trzecia pierzeja wschodnia, czwarta pierzeja południowa". Dalej wymienione są ulice: Zamkowa, Żydowska, Ruska, Szczebrzeska, Kościelna, Nowa ku łaźni, Parkannicy jurysdykcji zamkowej podlegli i Nowy Rynek za parkanem przeciwko zamkowi[351]. Istnieje nadto opis Turobina z roku 1650[352].

Historyczny układ przestrzenny Turobina zachował się bez większych zmian do dziś i nie odbiega od współczesnych wymogów urbanistycznych.

Turobin miał swój herb, dwukrotnie zresztą zmieniany. W XVII wieku była to „Łódź" Górków, w XVIII wieku ,,Jelita" Zamoyskiego. Ani jeden, ani drugi nie zasługuje na wznowienie. Najwłaściwszy byłby herb „Nałęcz" Dobrogosta z Szamotuł, założyciela miasta.

Warto przypomnieć, że z Turobina pochodził Jan syn Stanisława (1511-1575) rektor Akademii Krakowskiej, Michał kanonik łowicki i archidiakon kurzelowski. W Turobinie był proboszczem w latach 1788-1790 ks. Stanisław Staszic. Wreszcie swego rodzaju ciekawostką jest, że Jakubowi Tkaczykowi z Turobina wymierzono w Krakowie srogą karę w 1559 roku[353].

Obecnie Turobin jest dużym ośrodkiem gminnym i posiada liceum ogólnokształcące.

Zabytki: zespół kościoła parafialnego p.w. św. Dominika, kaplica cmentarna p.w. św. Elżbiety z 1832 roku, kaplica drewniana w mieście p.w. św. Marka z 1822 roku, kilka domów drewnianych z XIX wieku.

---

[340] M. Baliński, T. Lipiński, op. cit., s. 972.

[341] ZDM IV, s. 313, nr 1140.

[342] ZDM VI, s. 236, nr 1678.

[343] ZDM VII, s. 43, nr 1890.

[344] M. Stworzyński, op. cit., s. 70.

[345] Ks. J. A. Wadowski, op. cit., s. 519.

[346] M. Horn, Żydzi..., op. cit., s. 286.

[347] M. Stworzyński, op. cit., k.139.

[348] Fotografia chaty z 1739 roku zamieszczona jest w kilku pracach, m.in. K. Piwocki, O historycznej genezie polskiej sztuki ludowej, Wrocław 1953, rys. 67; A. Fischer, Zarys etnograficzny województwa lubelskiego (w:) Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego, t. I. Lublin 1932, s. 336.

[349] Encyklopedia Rolnictwa, t. II. Warszawa 1874, s. 1031.

[350] W. Kalinowski, Drewniane podcienia rynków południowej Lubelszczyzny (w:) Ochrona Zabytków 5: 1952, nr 2, ryc. 111.

[351] M. Stworzyński, op. cit., k. 140.

[352] Ks. L. Zalewski, Z epoki renesansu i baroku na Lubelszczyźnie. Lublin 1949, s. 230, przypis 130: „Estreicher, t. 14, str. 563 mówi, że Czechowic Jan Chrzciciel w panegiryku p.w. Fama perenic seu ode... Benedicto Żelechowski, Zamość 1650: „podaje topografię Turobina i przechodzi historię jego kościoła, jak szczególnym zdarzeniem będąc katolickim, oddany był w dzień św. Bartłomieja różnowiercom i znowu w dzień św. Bartłomieja odebrany i poświęcony został” itd. ciekawe wiadomości z Turobinem związane”.

[353] M. Wawrzeniecki, Narzędzia tortur w domu Matejki w Krakowie (w:) Ziemia III: 1912, nr 47, s. 760: „Pod 1559 Jakub Tkaczik rodem z Turobina sin iana kapotki – i smagano u pręgi [pręgierza] ucho prawie urzniono, kazano od miasta procz” (z ksiąg arch. m. Krakowa nr 3133 „Sądownictwo krakowskie 1554-1625”).

TYSZOWCE

Tyszowce są jedną z najstarszych osad na Zamojszczyźnie pochodzącą według tradycji z czasów księstwa czerwieńskiego. Wczesnośredniowieczną metrykę przypisują Tyszowcom również niektórzy historycy[354].

Czerwień ostatni raz jest wspomniany w 1289 roku[355]. Po zniszczeniu grodu, może właśnie w 1289 roku podczas wyprawy wojsk ruskich na Sandomierz i Kraków, ośrodek handlowo-rzemieślniczy Czerwienia został przeniesiony nieco na południe, na równie obronne miejsce na wyspie otoczonej ramionami Huczwy i nazwany Tyszowcami.

Prawo magdeburskie nadał Tyszowcom Ziemowit IV książę mazowiecki i bełski przed 1419 rokiem[356]. W 1424 roku występuje na zjeździe w Grabowcu rektor kościoła w Tyszowcach[357], a więc parafia musiała tu powstać wcześniej. Jeszcze raz potwierdza prawa miejskie zniszczonym – „desertatae” Tyszowcom książę bełski Władysław I w 1453 roku[358].

Tyszowce były miastem książęcym, od 1462 roku własnością królewską jako starostwo niegrodowe w województwie bełskim. W 1767 roku starosta tyszowiecki Kazimierz Poniatowski ustąpił starostwo Janowi Mierowi a ten w 1768 roku zamienił je z rządem za Hermanówkę i w ten sposób stał się właścicielem miasta. Po Mierach krótko posiadał Tyszowce hr. Parys, po nim Schwartz-Sperk, następnie od pierwszej połowy XIX wieku do 1944 roku Głogowscy.

Po zniesieniu stosunków dominalnych w miastach w 1866 roku Tyszowce przez krótki czas były miastem samoistnym, w roku 1869 pozbawione zostały praw miejskich i zamienione na tzw. osadę z siedzibą urzędu gminy.

W dziejach Polski Tyszowce zapisały się głośną konfederacją przeciw Szwedom w 1655 roku[359], przypominana do dziś czterema ogromnymi świecami noszonymi w uroczystych procesjach kościelnych.

Tyszowce od najdawniejszych czasów były miastem rzemieślniczym, już bowiem w 1578 roku działało tu 53 rzemieślników pracujących w 18 rodzajach rzemiosła. Od dawna też istniały cechy, od 1563 roku szewski, od 1578 roku kuśnierski, od 1610 roku kowalski i tkacki.

Za południowo-wschodnim narożnikiem rynku istniał niegdyś zamek na nasypie zwanym dziś „Zamczysko” nad stawem. Zamek był zapewne drewniany a jego dzieje nie są znane. Zamek ten jest wspomniany w 1611 roku[360].

Pierwszy kościół w Tyszowcach powstał przed 1424 rokiem, spalili go Tatarzy w 1500 roku. Kolejne kościoły drewniane ulegały częstym pożarom. Wiadomo o wystawieniu nowego kościoła w roku 1637 w miejsce spalonego w 1635 roku, następnego w 1726 roku. Ostatni kościół drewniany spalił się w 1803 roku. Wszystkie te kościoły stały na jurydyce zwanej Ostrowem, tam też zaprzysiężono konfederację tyszowiecką. Obecny kościół murowany według projektu Henryka Marconiego został wzniesiony w latach 1856-1869 na innym już miejscu, na przedmieściu Majdan.

Najstarsza wzmianka o trzech istniejących w Tyszowcach cerkwiach pochodzi z 1578 roku[361]. Cerkwie paliły się często, podobnie jak kościoły, i były odbudowywane,

m.in. wszystkie trzy zostały spalone w 1661 roku. Ostatnie drewniane cerkwie pochodziły z drugiej połowy XVIII wieku. Istnieje wzmianka o erekcji cerkwi w 1760 roku. Drewniana cerkiew miejska p.w. św. Praksedy została rozebrana w 1891 roku po wzniesieniu cerkwi murowanej, rozebranej po 1945 roku. Cerkiew drewnianą na przedmieściu Dębina rozebrano po 1920 roku, cerkiew drewnianą na przedmieściu Zamłynie w 1938 roku.

Żydzi notowani są w Tyszowcach w 1528 roku, w 1567 roku uzyskali nawet przywileje zachęcające ich do osiedlania się w wyludnionym mieście[362], jednakże liczba ich w zasadzie nie przekroczyła nigdy połowy ogólnej liczby mieszkańców miasta. Zajmowali się handlem i rzemiosłem, choć w 1606 roku Żyd Majer kupił 1/2 łana ziemi na Dębinie od Katarzyny Jasińskiej, co się rzadko zdarzało w innych miastach. Mieli też w Tyszowcach synagogę, spaloną w 1939 roku.

Zabudowa miasta była wyłącznie drewniana, dopiero w 1827 roku notowanych jest 6 domów murowanych na ogólną liczbę 391 domów w mieście. Wyjątkowo częste pożary nawiedzały miasto, które ciągle się odbudowywało od nowa. W XVII wieku miasto paliło się sześć razy, niszczone było przez pożary w latach 1803, 1904, 1907, 1920, 1939.

Rynek w Tyszowcach jak w większości miasteczek Zamojszczyzny miał drewnianą zabudowę podcieniową. Domy parterowe usytuowane szczytami lub też ścianami wzdłużnymi do pierzei były przykryte dachami dwuspadowymi z mieszkalnymi poddaszami, stąd wiele z nich miało szerokie facjaty z gankami nakrytymi dwuspadowymi daszkami. W rynku było też kilka domów piętrowych oraz kilka parterowych wyjątkowo szerokich, z sieniami przejazdowymi w środku i podcieniami szczytowymi wspartymi na sześciu drewnianych kolumnach lub słupach. Były to domy zajezdne.

Przylegająca do rynku od północy osada-jurydyka zwana Ostrów miała domy rzemieślnicze ustawiane szczytem do ulicy, usytuowane na wąskich działkach. Ulica Kościelna powstała dopiero w końcu XIX wieku przy drodze do Łaszczowa. Była ona zabudowana domami odsuniętymi od ulicy, typu dworkowego, z reguły z gankami czasami czterosłupowymi lub kolumnowymi.

Przedmieścia Zamłynie, Dębina i Majdan miały zabudowę typowo wiejską, z obejściami gospodarskimi.

Tyszowce powstały w XIV wieku po upadku Czerwienia i przejęły jego funkcje gospodarcze i handlowe. Założone zostały na wyspie otoczonej ramionami Huczwy, nad rozległym stawem, a dalej bagnistymi łąkami. Samo więc położenie geograficzne stwarzało dla miasta naturalne warunki obronne i zapewniało zaopatrzenie w wodę, jednocześnie jednak ograniczało możliwości rozwoju terytorialnego. Stąd też samo miasto zajęło stosunkowo niewielką przestrzeń wyspy, na której zmieścił się jedynie rynek i jurydyka Ostrów. Przedmieścia Zamłynie i Dębina, położone już za rzeką, przytykały wylotami swych ulic do miasta i od innych wsi różniły się jedynie tym, że leżały bezpośrednio przy mieście.

Podstawą układu przestrzennego był kwadratowy rynek z ulicami wybiegającymi z jego naroży i przyległą od północy jurydyka Ostrów.

Pierwotny układ z czasem uległ zmianom, zwłaszcza w XIX wieku gdy powstawało nowe przedmieście Majdan przy wylocie drogi do Łaszczowa. Tam też wzniesiono nowy kościół parafialny murowany w latach 1856-1869, a wkrótce w 1891 roku murowaną cerkiew miejską. Jest to dość znamienne, bowiem dawny kościół

parafialny stał na jurydyce Ostrów zaś cerkiew miejska w północno-zachodnim narożu rynku. Przeniesienie kościoła w inne miejsce, budowanego bez zgody władz carskich jako gorzelnię i dopiero po przykryciu dachem poświęconego, spowodowało zlokalizowanie w jego pobliżu nowej cerkwi miejskiej, jakby przeciwwagę wyznaniową.

W czasie ostatniej wojny Tyszowce zostały zniszczone w ponad 60%. Odbudowa w ciężkich warunkach powojennych, nie licząca się z tradycją, spowodowała niemal zatarcie dawnego układu urbanistycznego, przede wszystkim rynku. Nie zmieniony został jedynie dawny przebieg dróg głównych i jurydyka Ostrów.

Tyszowce są dziś siedzibą gminy i parafii, są ośrodkiem handlowym i usługowym przekraczającym granice gminy. Jest tu liceum ogólnokształcące jedno z pierwszych w województwie utworzone tuż po wyzwoleniu. W Tyszowcach mieszczą się Zakłady Utylizacyjne „Bacutil”, SKR, cegielnia.

Duże szansę rozwoju i otrzymania statusu miejskiego stwarza budowana cukrownia.

Tyszowce mają swój herb wyobrażający książęcego orła, znany z trzech pieczęci z czasów pierwszej Rzeczypospolitej[363].

Zabytków zachowało się niewiele, należy do nich przede wszystkim zespół kościoła parafialnego oraz kilka domów drewnianych przy ul. Kościelnej.

---

[354] A. Poppe, op. cit., s. 286; A. W. Łonginow, op. cit., s. 286 pisze: “Kniaź Lew dał Tyszowce? biskupowi przemyskiemu w 1292 r. – Kolosowicz, Die ruthenische Frage in Galizien. Lemberg 1849, s. 29”. Do pracy Kolosowicza nie udało mi się dotrzeć, myślę, że jest tu źle odczytana nazwa miejscowości. Biskupem przemyskim był od 1292 roku Iłarion, otrzymał on też wtedy od księcia Lwa Daniłowicza wieś Hruszewce w księstwie przemyskim.

[355] I. L., op. cit., s. 929.

[356] ZDM V, s. 214.

[357] L. Bieńkowski, Działalność..., op. cit., s. 252.

[358] MRPS IV, s. 399, nr 875.

[359] Wysoko ocenił konfederację tyszowiecką Kajetan Koźmian w poemacie „Stefan Czarniecki”: „Tyszowce, gród nieznany ni z murów, ni z gmachów. W niskich swoich gospodach spod słomianych dachów, Brzękiem skruszonych kajdan znak do walki daje, Wśród stolic kraju ducha stolicą się staje”.

[360] A. Gwagnin, op. cit.

[361] A. Jabłonowski, op. cit., s. 212.

[362] MRPS V, s. 919.

[363] M. Gumowski, op. cit., s. 87.

UCHANIE

Uchanie mają bardzo starą metrykę są bowiem znane już w 1205 roku kiedy Litwa i Jaćwierz w wyprawie na Ruś toczyły walki u wrót Czerwienia i „zastawy” w Uchaniach[364]. Nie wiemy jaka była ta zastawa czyli strażnica i co się później z nią stało. Po raz drugi Uchanie pojawiają się w źródłach historycznych dopiero w roku 1434, kiedy jako wieś zostały włączone do erygowanej nieco wcześniej parafii w Kumowie[365].

W 1470 roku połowę wsi Uchanie król Kazimierz Jagiellończyk nadał Pawłowi Jasieńskiemu a w roku 1484 zezwolił mu na lokację miasta na prawie magdeburskim [366]. Po śmierci jego syna, również Pawła, w 1505 roku Uchanie oddziedziczyli Magnuszewscy spokrewnieni z Jasieńskimi, a po podziale dóbr w 1515 roku Uchańscy wywodzący się z Magnuszewskich. W 1613 roku Anna Uchańska wyszła za mąż za Mikołaja Daniłowicza wnosząc mu w posagu Uchanie. Z kolei drogą wiana Zofii Anny Uchanie przeszły do Cetnerów a następnie do Potockich, od których dobra zakupił w 1780 roku Franciszek Ossoliński. W końcu XVIII wieku nastąpił podział dóbr. Część A nabył Aleksander Sieniuta Baliński, część B otrzymała Teresa z Ossolińskich Kuszlowa, po Kuszlach Rozenberg, następnie Wojciech Domaszewski, po nim Józef Chrzanowski a od niego zakupił w 1833 roku Alojzy Poletyło. Część B kupił w roku 1833 Jan Popławski, od niego w 1838 roku Alojzy Poletyło stając się w ten sposób właścicielem całości dóbr, które przekazał w roku 1853 córce Władysławie zamężnej za Feliksem Szydłowskim. W 1877 roku dobra Uchanie zakupił książę Stefan Lubomirski, od jego spadkobierców w 1918 roku Roman i Emilia z Głogowskich Raciszewscy, przepisując później część majątku na córkę Kazimierę za Pestkowskim.

W 1920 roku R. Raciszewski rozpoczął parcelację majątku pozostawiając sobie hesztówkę 125 ha. Z uzyskanych funduszy zamierzał zbudować w Uchaniach cegielnię, wypielnię, młyn, założyć 30-morgowy sad owocowy, suszarnię i fabrykę przetworów owocowych. Wybuch wojny uniemożliwił realizację tych zamierzeń. Dr R. Raciszewski był ostatnim właścicielem majątku Uchanie, równocześnie praktykującym lekarzem a zarazem wójtem gminy Uchanie, jedynym wójtem z tytułem doktorskim w województwie lubelskim a może i w Polsce.

Uchanie od czasu lokacji miały charakter miasta rezydencjalnego, tu bowiem mieszkali pierwsi właściciele Jasieńscy, Uchańscy i Daniłowicze, którzy wznieśli zamek i najokazalszy w regionie kościół parafialny.

Szybki rozwój Uchań przyczynił się zapewne do upadku sąsiedniego Teratyna, który otrzymał prawa miejskie wcześniej od Uchań, przed 1428 rokiem a stał się ponownie wsią po 1629 roku. Niemniej Uchanie zawsze rywalizowały z wyprzedzającymi je pod względem znaczenia niedalekimi Wojsławicami i Grabowcem.

Od połowy XVIII wieku miasto przybrało charakter rolniczo-rzemieślniczy i takim pozostało do 1939 roku, mimo iż prawa miejskie zostały Uchaniom odebrane w 1869 roku.

Zamek w Uchaniach wzniósł zapewne Paweł Jasieński, może równocześnie z budową kościoła. Zamek został rozbudowany przez Uchańskich, w 1580 roku abp

Jakub Uchański zbudował przy zamku kaplicę murowaną „in Arce constructa”[367]. Po przejęciu Uchań przez Cetnerów zamek podupadł, w 1786 roku był już częściowo zrujnowany, w 1810 roku mury rozebrano a cegłę użyto na budowę gorzelni i browaru[368]. Opis zamku na podstawie niepublikowanych badań prof. W. Zina przedstawił prof. B. Guerquin[369]. W pobliżu ruin zamku Feliks Szydłowski zbudował w 1874 roku pałacyk, przebudowany po 1920 roku przez Raciszewskich, zachowany w części do dziś.

Od 1434 roku Uchanie należały do parafii kumowskiej. Lokując miasto w 1484 roku Paweł Jasieński wzniósł kościół murowany, postarał się o erygowanie w Uchaniach parafii oraz sprowadził tu OO Paulinów. W 1549 roku Tatarzy zniszczyli miasto i kościół, zaś zakonnicy opuścili Uchanie. Nowy kościół zbudował biskup Jakub Uchański po 1550 roku, częściowo na dawnych fundamentach, z jednoczesnym przedłużeniem nawy. Między rokiem 1603 a 1624 Mikołaj Daniłowicz dokonał przebudowy kościoła dostawiając zarazem dwie boczne kaplice. Kościół uchański otrzymał wspaniały wystrój wnętrza i bogate wyposażenie, zapoczątkowujące zarazem nowy typ kościołów nazwany renesansem lubelskim[370].

Najstarsza wzmianka o cerkwi pochodzi z 1533 roku. W 1564 roku był tu „pop sine eccl. ruth”[371]. Następna cerkiew jest notowana w 1638 roku. W 1761 roku Stanisław Potocki erygował nową cerkiew drewnianą w miejsce poprzedniej, która „wskutek dawności upadła”[372]. W 1860 roku była ona już „w stanie biednym”[373]. W 1883 roku władze rosyjskie wzniosły okazałą cerkiew murowaną, którą rozebrano w 1929 roku.

Żydzi w Uchaniach są wzmiankowani w 1611 roku[374]. W 1619 roku mieli tu już synagogę[375], w 1860 roku stanowili prawie połowę mieszkańców miasta.

Nie jest znana dawna zabudowa Uchań. Na schematycznym planie miasta przedstawionym na Mapie Kwatermistrzostwa widzimy domy w rynku ustawione szczytowo do pierzei. Można stąd wnioskować, iż były to domy podcieniowe, charakterystyczne dla miasteczek omawianego regionu zwłaszcza, że domy z podcieniem szczytowym występowały w Uchaniach w okresie międzywojennym a kilka nowszych nawiązujących do domów tradycyjnych utrzymało się do dziś. Zabudowę podcieniową rynku widzimy też w sąsiednich Wojsławicach.

Do 1985 roku istniał w Uchaniach budynek urzędu gminy wzniesiony w końcu XIX wieku przez władze rosyjskie, typowy dla budownictwa urzędowego z okresu zaborów.

Miasto zostało założone na terenie istniejącej od dawna wsi rozciągniętej wzdłuż starego traktu z Włodzimierza przez Horodło do Lublina. Podstawą założenia miejskiego był rynek na planie kwadratu z wspomnianym wyżej traktem przebiegającym wzdłuż jego północnej pierzei. Zabudowa pozarynkowa powstawała na południe od rynku formując kilka uliczek, oraz na wschód wzdłuż gościńca, gdzie powstawały zagrody mieszczan-rolników. Zachodnią granicę miasta wyznaczała wypływająca tu rzeczka Uchańka z położonym tuż za nią wzgórzem, na którym stanął kościół. Wzgórze kościelne oddzielała wąska dolina od sąsiedniej znacznej

wyniosłości, na której stał zamek w miejscu znanej z dalekiej przeszłości „zastawy”. Nieco później na wschód od rynku wzniesiono cerkiew.

Powstał w ten sposób swoisty układ urbanistyczny sprzężony, składający się z wyraźnie oddzielonych od siebie poszczególnych członów: zespołu zamkowego – kościoła – miasta. Dominantę widokową stanowił centralnie tu umieszczany kościół.

W 1917 roku zbudowano w północnej części powiatu hrubieszowskiego sieć kolejek wąskotorowych. Jeden z odcinków z Wojsławic do Trzeszczan przebiegał przez Uchanie a stacyjkę ulokowano na wschód od miasta, przy drodze do Jarosławca. Tor kolejki z Wojsławic do Uchań został rozebrany po 1950 roku i stąd Uchanie stały się stacją końcową tejże kolejki. Ma ona jedynie lokalne znaczenie gospodarcze służąc głównie do przewozu buraków do niedalekich cukrowni, ale też spowodowała rozwój zabudowy wzdłuż gościńca aż do samej stacyjki.

Dawny układ przestrzenny miasteczka jest czytelny w terenie mimo całkowitej zabudowy rynku i powinien być brany pod uwagę przy opracowywaniu planu zagospodarowania przestrzennego Uchań. Trzy podstawowe człony tego układu: wzgórze zamkowe – zespół kościelny – właściwe miasto, utrzymały się do dziś i stanowią podstawę kompozycyjną założenia urbanistycznego.

Uchanie jako jedno z nielicznych dawnych miasteczek mają swój herb miejski wyobrażony na pieczęci z XVII wieku: fragment muru miejskiego z bramą i trzema basztami, nad każdą z nich jest umieszczona litera „V” jako stylizowana pierwsza litera nazwy miasta Uchanie[376].

Zabytków zachowało się niewiele. Na szczególną uwagę zasługuje kościół parafialny, jeden z najcenniejszych kościołów renesansowych „kształtujący architekturę sakralną Lubelszczyzny na przełomie XVI i XVII w.”[377].

Uchanie są dziś dużą wsią gminną i parafialną, z zakładami usługowymi dla najbliższej okolicy.

---

[364] I. L., op. cit., s. 721.

[365] L. Bieńkowski, Działalność..., op. cit., s. 238.

[366] Po kolejnych zniszczeniach miasta prawa miejskie Uchań były potwierdzane w latach 1504, 1596 i 1603.

[367] W. Zin, Kościół uchański jako ogniwo kształtujące architekturę sakralną Lubelszczyzny na przełomie XVI i XVII w., Kraków 1961, s. 43.

[368] Sł. G. XI: 1890, s. 736 (Uchanie).

[369] B. Guerquin, op. cit., s. 292.

[370] W. Zin, op. cit., s. 7.

[371] A. Jabłonowski, op. cit., s. 184.

[372] APL RGL Skarb. nr 196, s. 1.

[373] APL RGL Adm. 471. Opis statystyczny miasta Uchanie 1860 r. s. 112-121.

[374] APL Ks. m. Uchań nr 1, p. 189.

[375] Ibid., p. 162.

[376] M. Gumowski, op. cit., s. 88.

[377] W. Zin, op. cit.

WYSOKIE

Wysokie należało w drugiej połowie XIV wieku do kilku współwłaścicieli. W 1376 roku Wrocław, Dobiesław i Nieczuja z synami sprzedali swoje części w Wysokim Sięgniewowi z Konar, w 1378 roku Piotr sprzedał swoją część Jaśkowi z Bidzin[378]. W latach 1406 i 1409 jako jeszcze jeden z współwłaścicieli Wysokiego występuje Stanisław[379]. W latach 1409-1417 wójtem w Wysokim był Jan Lubek dziedzic z Łubek, po nim oddziedziczyli wójtostwo jego potomkowie[380]. W 1413 roku biskup krakowski Wojciech Jastrzębiec erygował kościół fundacji Jana z Bidzin „in oppidi Wysokie" nowo lokowanym za zgodą króla Władysława Jagiełły[381]. Objęcie wójtostwa w 1409 roku przez Jana Lubka musiało się łączyć z nadaniem wówczas Wysokiemu prawa magdeburskiego z równoczesną lokacją miasta.

W 1435 roku Mikołaj z Bidzin zrzekł się swojej części Wysokiego na rzecz stryja Dziersława z Kaszowic[382]. W posiadaniu Kaszowskich Wysokie pozostawało do 1645 roku, objęli je następnie Lubienieccy, później Pszonkowie, od 1676 roku Domaszowscy i Jeziorkowscy[383]. W latach 1760-1839 Wysokie posiadali Jabłonowscy, m.in. słynna Anna z Sapiehów Jabłonowska[384]. Karol Jabłonowski sprzedał Wysokie w 1839 roku Kajetanowi Karnickiemu. W 1886 roku dobra Wysokie nabyła Ordynacja Zamojska.

Od początku swego istnienia Wysokie były miasteczkiem rolniczym i nigdy nie rozwinęły się w znaczniejszy ośrodek rzemieślniczo-handlowy choć leżały na skrzyżowaniu ważnych ówcześnie dróg a nawet uzyskiwały specjalne przywileje[385]. Już Jan Długosz nazywa Wysokie ,,villa vel potius oppidum". Prawa miejskie utraciły Wysokie w 1822 roku[386].

Według tradycji Lubienieccy wznieśli w Wysokiem zamek, w którym miał nocować bawiąc tu przejazdem król Jan Kazimierz. W miejsce zniszczonego zamku Domaszowscy zbudowali pałac, spalony za rządów Karola Jabłonowskiego.

Pierwszy kościół został wzniesiony w 1413 roku, zamieniony na zbór kalwiński w 1560 roku, przywrócony katolikom w 1625 roku[387], spalił się w ostatnich latach XVIII wieku. W latach 1800-1809 Anna Jabłonowska wystawiła kościół murowany w stylu klasycystycznym z ołtarzem w środku świątyni. Kościół obecny został wzniesiony przez parafian w latach 1905 – 1907.

W 1560 roku Piotr Kaszowski założył w Wysokim zbór kalwiński, który przetrwał do 1649 roku[388].

Zapewne dość wcześnie przybyli do Wysokiego Żydzi, w 1787 roku było ich tu 58. W 1895 roku notowana jest synagoga.

Tak się złożyło, że zabudową Wysokiego nikt się dotąd nie interesował. Jedyny opis gospodarstwa we wsi Wysokie pochodzi z 1874 roku a wynika z niego, że budynki zagrody rolniczej nie różniły się od podobnych bogatszych zagród w okolicznych wsiach[389].

Miasto zostało założone przy ważnym trakcie z Lublina do Przemyśla i to w czasie gdy przy trakcie tym istniało na omawianym terenie tylko jedno miasto, mianowicie Goraj. Można przypuszczać, że właśnie bliskie położenie Goraja oddalonego zaledwie o 20 km było główną przyczyną słabego rozwoju Wysokiego.

Podstawą układu przestrzennego miasta był kwadratowy rynek usytuowany narożami do stron świata. Naroża północne i południowe były wlotami wspomnianego traktu, wzdłuż niego też powstała zabudowa pozarynkowa.

Kościół usytuowano przy wylocie południowym, poza rynkiem.

Na zachód od rynku przylegała do miasta wieś Wysokie rozciągnięta wzdłuż jednej ulicy biegnącej w kierunku północno-zachodnim, łączącej się od południa z wsią Dragany.

Dawny zamek a później ośrodek dworski leżał na wschód od miasta na niewielkiej wyniosłości przy drodze do Żółkiewki.

Pierwotny układ dawnego miasteczka jest jeszcze czytelny w terenie mimo znacznych przekształceń. Całość założenia przestrzennego przybrała odmienny charakter po zbudowaniu obwodnicy równoległej do dawnego traktu, przejmującej z niego całkowicie komunikację pozalokalną.

Nie wiadomo czy Wysokie posiadało kiedykolwiek swój herb, jeśli zaś taki był, to mógł to być herb „Janina” jakim pieczętował się założyciel miasta Jan z Bidzin a także późniejsi właściciele Wysokiego Kaszowscy i Lubienieccy.

Obecnie Wysokie jest dużą wsią gminną i parafialną, mieści się tu także Liceum Ogólnokształcące.

Zabytki: kościół par. z 1905-07 i plebania.

---

[378] ZDM IV, s. 180, nr 1027; s. 195, nr 1042; s. 204, nr 1052.

[379] ZDM V, s. 54, nr 1193; s. 91, nr 1222.

[380] St. Kuraś, op. cit., s. 279.

[381] F. Kiryk, op. cit., s. 162.

[382] ZDM V, s. 355, nr 1409.

[383] Sł. G. XIV: 1895, s. 137 (Wysokie); Interesujące informacje o Wysokiem podaje Ks. L. Zalewski, z epoki... op. cit., s. 121, 239, tam też fragment dokumentu z 1417 roku „datum in oppido Wysokie”. Historię Wysokiego opisał A. Wieniarski: Wysokie (w:) Księga Świata... VI. R. I: 1859, s. 213-220.

[384] Z tego czasu wspomnienie I. Krasickiego: „Wszystkim chłopom, mieszczanom tego losu życzę, Jaki mają Wysokie, Kock i Siemiatycze” (opisanie podróży... 1782 r.).

[385] ZDM III, s. 370, nr 869.

[386] Sł. G. XIV: 1895, s. 137 (Wysokie); Według J. Mazurkiewicza i Wł. Ćwika, Własność w miastach prywatnych Lubelszczyzny doby Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego 1809-1866 (w:) Annales UMCS Vol. sec. G: 1957. Lublin 1957 – wieś od 1820/21.

[387] Ks. L. Zalewski, op. cit., s. 119.

[388] W. Krasiński, op. cit., s. 205.

[389] Encyklopedia Rolnictwa, t. II. Warszawa 1874, s. 1061.

ZAMOŚĆ

Miasto Zamość, od 1975 roku stolica województwa zamojskiego, posiada szczególnie bogatą literaturę specjalistyczną omawiającą zarówno oryginalny układ urbanistyczny miasta, jak też poszczególne zabytki[390]. Nie doczekał się natomiast Zamość do dziś obszerniejszej monografii zawierającej całokształt dziejów miasta[391]. Rolę tę spełnia w pewnym stopniu doskonały przewodnik prof. Jerzego Kowalczyka oraz kilka prac zbiorowych wydanych z okazji 400-lecia Zamościa[392].

Zamość został założony przez Jana Zamoyskiego w 1580 roku na gruntach wsi Skokówka, nabytej przez Mikołaja i Feliksa Zamoyskich w 1517 roku. W 1578 roku zawarł Jan Zamoyski kontrakt z włoskim architektem Bernardem Morandem na budowę pałacu w Skokówce w miejsce istniejącego tu niewielkiego zameczku oraz na wykonanie projektu nowego miasta ufortyfikowanego, nazwanego początkowo Nowym Zamościem.

W trakcie ostatnich badań archeologicznych[393] i architektonicznych[394] stwierdzono, że Skokówka nie leżała na południe od obecnego miasta jak dotychczas sądzono, lecz istniała na miejscu dzisiejszego pałacu Zamoyskich.

Budowę pałacu rozpoczęto w 1579 roku, w rok później wydał Jan Zamoyski akt lokacji miasta potwierdzony następnie przez króla Stefana Batorego i w tymże 1580 roku rozpoczęto szybko postępujące roboty budowlane. Po dziesięciu latach nowo założone miasto miało już 217 domów[395], a więc niemal tyle ile miał wówczas Hrubieszów lub Szczebrzeszyn, miasta istniejące już od dwóch wieków.

Ważnym czynnikiem rozwoju miasta były liczne przywileje nadawane przez Jana Zamoyskiego, zwłaszcza zezwalające na osiedlanie się w Zamościu Ormian, Żydów, Greków i Niemców oraz na prowadzenie przez nich handlu i rzemiosła.

W 1589 roku została założona Ordynacja Zamojska i Zamość stał się stolicą już wówczas olbrzymich włości, formalnie należących do kilku państwowych jednostek administracyjnych, faktycznie zależnych wyłącznie od ordynatów[396].

W 1594 roku otwarto Akademię Zamojską, trzecią w Polsce po Krakowie i Wilnie szkołę wyższą. W 1600 roku kanclerz fundował kolegiatę, drugi co do godności kościół po katedrze w diecezji chełmskiej.

W krótkim więc czasie Zamość stał się centrum gospodarczym i kulturalnym znacznego obszaru kraju.

Jan Zamoyski zmarł w 1605 roku a rządy ordynacją objął jego syn Tomasz kontynuując dzieło ojca. Do połowy XVII wieku zakończyła się pierwsza faza budowy Zamościa. Miasto odwiedził król Władysław IV. Nastąpiła likwidacja arianizmu.

Druga połowa XVII wieku była dla Zamościa niepomyślna. Miasto przeżyło w 1648 roku oblężenie Chmielnickiego, wkrótce potem w 1656 roku Szwedów. Dwukrotnie też Zamość został zdobyty przez Szwedów – w 1704 i w 1716 roku. Kilkakrotnie miasto było niszczone wielkimi pożarami[397].

Po pierwszym rozbiorze w 1772 roku Zamość przypadł Austrii i został włączony do tzw. Królestwa Galicji i Lodomerii. Austriacy zamknęli Akademię, rozwiązali kapitułę, skasowali klasztory.

W 1809 roku miasto zostało zdobyte przez wojska księcia Józefa Poniatowskiego i włączone do Księstwa Warszawskiego. W 1813 roku po 10-miesięcznej obronie podczas oblężenia przez Rosjan załoga twierdzy zamojskiej wyczerpana chorobami i brakiem żywności musiała skapitulować jako jeden z ostatnich punktów oporu. O miesiąc dłużej bronił się tylko Modlin.

W 1816 roku rząd carski dokonał nowego podziału administracyjnego zagarniętych ziem polskich. Zamość znalazł się w województwie lubelskim jako miasto obwodowe i powiatowe z tym, że siedzibę władz umieszczono w Janowie Lubelskim. W 1820 roku na mocy umowy ze Stanisławem Kostką Zamoyskim władze carskie przejęły Zamość na własność rządową w zamian za kilka wsi i pałac w Warszawie. Odtąd też pałac w Zamościu przestał być rezydencją ordynatów zaś zarząd ordynacji został wtedy przeniesiony do Zwierzyńca. Rosjanie dokonali modernizacji i umocnienia twierdzy, wokół niej na odległość 1200 m wyburzono zabudowę a władze miejskie przeniesiono na przedmieście nazwane Nową Osadą. Zamość z ożywionego miasta przekształcił się w silny garnizon rosyjski i ciężkie więzienie wojskowe. Tu też m.in. więziono współzałożyciela Towarzystwa Patriotycznego Waleriana Łukasińskiego.

Po wybuchu powstania listopadowego w 1830 roku wchodzący w skład załogi twierdzy zamojskiej polscy oficerowie i żołnierze przystąpili do powstania. Zamość pod komendą generała Jana Krysińskiego skapitulował jako ostatni w kraju punkt oporu powstańczego.

W związku z rozwojem techniki wojskowej uznano twierdzę zamojską za przestarzałą, w 1866 roku wyburzono część fortyfikacji, mieszkańcom pozwolono wrócić do miasta.

W 1867 roku ponownie zreorganizowano władze administracyjne, Zamość został stolicą powiatu i takim pozostał aż do roku 1975. W nowej sytuacji nastąpił rozwój handlu, rzemiosła, przemysłu, szkolnictwa i Zamość stał się z czasem ośrodkiem o znaczeniu ponadpowiatowym.

Jeszcze bardziej dynamicznie rozwijało się miasto po odzyskaniu niepodległości, po 1918 roku, zajmując po Lublinie drugie miejsce wśród miast Lubelszczyzny. Powstało tu szereg szkół, sąd okręgowy obejmujący powiaty wchodzące w skład obecnego województwa, duży garnizon wojskowy z dowództwem 3 dywizji piechoty Legionów, 9 pułkiem piechoty leg., 3 pułkiem artylerii lekkiej leg. i szwadronem zapasowym 12 pułku ułanów podolskich.

Po klęsce wrześniowej Niemcy uczynili z Zamościa ośrodek ponadregionalny przeznaczając miasto na stolicę pierwszego obszaru osiedleńczego Niemców na podbitych terenach wschodnich, zwłaszcza dla zbrodniczych formacji SS. Z Zamościa też rozpoczęto znaną akcję wysiedleńczą ludności polskiej. Utworzono w mieście duży obóz dla wysiedleńców skąd wysyłano transporty więźniów do Oświęcimia i Rzeszy Niemieckiej, dokonywano mordów Polaków, szczególnie na Rotundzie.

Miasto zostało wyzwolone 25 lipca 1944 roku.

Niemal równocześnie z rozpoczęciem budowy miasta, w 1581 roku fundował Jan Zamoyski na przedmieściu przy drodze do Lwowa drewniany kościół p.w. św. Krzyża [398], przy którym w 1584 roku została erygowana parafia. W latach 1587-1598 została wzniesiona kolegiata, w 1600 roku przeniesiono do niej parafię, ogłaszając też wtedy akt fundacyjny kolegiaty oraz Akademii Zamojskiej[399].

W stosunkowo niewielkim mieście w XVII wieku powstaje wyjątkowo dużo kościołów. W latach 1637-1655 zostaje wzniesiony największy i najwspanialszy kościół Franciszkanów, w 1817 roku zamieniony na magazyn wojskowy, mieszczący obecnie kino i liceum sztuk plastycznych. W 1657 roku powstaje drewniany kościół Bonifratrów, zastąpiony w 1756 roku kościołem murowanym, zlikwidowanym przez Austriaków w 1784 roku. W latach 1680-1686 wzniesiono kościół Reformatów, w 1806 roku zamieniony na magazyn, później na salę teatralną, po renowacji w latach 1925-1926 w dzisiejszym kształcie pełni funkcję kościoła szkolnego p.w. św. Katarzyny. W 1696 roku powstał kościół i klasztor Klarysek sprowadzonych do Zamościa przed 1676 rokiem jako bernardyńska wspólnota tercjarska, a przy nim w latach 1769-1774 klasztor. Zespół ten w 1817 roku zamieniono na magazyny wojskowe, później służył on różnym instytucjom, po wyzwoleniu urządzono w nim Państwowy Dom Dziecka.

W połowie XVII wieku wzniesiono na Lubelskim Przedmieściu drewniany kościół p.w. św. Katarzyny, rozebrany w 1793 roku, w jego miejsce w latach 1793-1795 zbudowano murowany kościół, rozebrany w 1810 roku. W 1716 roku na Przedmieściu Lwowskim powstała kaplica Loretańska, po niej w latach 1780-1782 kościół rozebrany w 1796 roku. W miejscu starego kościoła drewnianego p.w. św. Krzyża, który istniał jeszcze w 1780 roku, w latach 1938-1951 zbudowano nowy kościół murowany pod tym samym wezwaniem, będący obecnie kościołem parafialnym dla wschodniej części miasta Zamościa.

Zamość od chwili założenia był miastem wielonarodowościowym a więc i wielowyznaniowym. Stąd też niemal od początku powstawały tu świątynie innych wyznań. Już w 1585 roku Ormianie mieli swój drewniany kościół, zastąpiony murowanym z lat 1625-1633, sprzedanym w 1802 roku i wkrótce w 1817 roku rozebranym.

Cerkiew grecką drewnianą wzniesiono w 1589 roku. Ponieważ stała w obrębie twierdzy w latach 1618-1631 w jej miejsce wzniesiono cerkiew murowaną, istniejącą do dziś jako kościół Redemptorystów. W cerkwi tej odbył się w 1720 roku znany unicki synod zamojski.

Unici mieli nadto cerkiew na Przedmieściu Lwowskim, drewnianą, notowaną w 1591 roku, zamienioną na skład siana po zajęciu Zamościa przez Austriaków w końcu XVIII wieku[400]. Istniała też cerkiew prawosławna na cmentarzu, drewniana, rozebrana w 1938 roku. W 1911 roku zbudowano prawosławną cerkiew garnizonową na terenie wzniesionych koszar carskich na Przedmieściu Lubelskim. W 1918 roku została ona zamieniona na kościół garnizonowy p.w. św Michała, od 1979 roku kościół parafialny.

Pierwsza wzmianka o Żydach pochodzi z 1587 roku, o bożnicy z 1603 roku, być może drewnianej a od 1620 roku murowanej[401]. Drugą synagogę zbudowano w latach 1866-1872 w Nowej Osadzie. Synagoga ta wkrótce spaliła się i została odbudowana dopiero w 1914 roku.

Oprócz wymienionych wyżej grup narodowościowych notowani są w Zamościu nadto Niemcy, Węgrzy, Włosi, Szkoci, nie pozostały jednak po nich ślady materialne.

Natomiast dotrwał do 1979 roku znany z tradycji cmentarz tatarski przylegający do cmentarza prawosławnego, zlikwidowany w związku z rozbudową nowego osiedla

mieszkaniowego przy ul. Długiej.

Budowę Zamościa rozpoczęto od pałacu, który stanął w latach 1581-1586 i był to wówczas jedyny obiekt murowany, zabudowa rynku była bowiem pierwotnie drewniana, tymczasowa. Kamienice powstawały dopiero w XVII wieku, zwłaszcza zaś po pożarze miasta w 1633 roku. Wykształcił się wówczas charakterystyczny typ zamojskiej kamienicy z podcieniami, wtedy też rozwinęło się na dużą skalę budownictwo sakralne.

Ożywiona działalność budowlana była kontynuowana w wieku XVIII, aż do pierwszego rozbioru Polski. Zmodernizowany i rozbudowany został pałac, gmach Akademii i ratusz, powstały też trzy klasztory.

W 1772 roku Zamość został zajęty przez Austrię. Gmachy klasztorne i większość kościołów przejęło wojsko, zlikwidowano Akademię Zamojską, nastąpił zastój w rozwoju miasta.

Ruch budowlany w Zamościu został wznowiony dopiero w pierwszej połowie XIX wieku jednakże w całkowicie odmiennych warunkach. Zamość stał się przede wszystkim twierdzą otoczoną niezabudowanym pasmem pól na odległość 1200 m od jej stoków. W obrębie miasta ulokowano wojsko, dokonano przebudowy wielu obiektów, rozpoczęto zakrojoną na szeroką skalę modernizację twierdzy. Nic więc dziwnego, że Zamość pod względem liczby mieszkańców znalazł się na siódmym miejscu wśród miast województwa lubelskiego ustępując nie tylko Hrubieszowowi ale nawet Dubience.

W takiej sytuacji powstała w 1821 roku Nowa Osada, która „powtórzy zasady układu jego rynku i sieci ulicznej”[402], do niej też przeniesiono samorząd miejski.

W 1866 roku nastąpiła likwidacja twierdzy zamojskiej i częściowe wyburzenie fortyfikacji. Zamość odzyskał swoje dawne funkcje miejskie, powróciły tu władze miasta a od 1867 roku również władze powiatu. Powstały szkoły, szpital, rozwinął się handel i rzemiosło, zbudowano pierwsze zakłady przemysłowe, m.in. klinkiernię, rzeźnię, młyny, fabrykę maszyn rolniczych.

W latach 1907-1911 rząd carski wzniósł na Przedmieściu Lubelskim rozległe koszary rozlokowane na dużym 45-hektarowym polu, składające się z 88 budynków [403].

Prawdziwy renesans Zamościa nastąpił dopiero po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku. Rozwój szkolnictwa, instytucji kulturalnych, wzmożenie ruchu budowlanego sprawiły, że Zamość stał się jak przed rozbiorami ośrodkiem ponadregionalnym obejmującym swoimi wpływami tereny rozleglejsze od dawnych ordynackich, dziś sięgające po Bug. Wreszcie w 1936 roku podjęto pierwsze prace konserwatorskie ratusza i kamienic w rynku przywracając im dawną świetność.

Zamość został założony „na surowym korzeniu” i zbudowany według powstałego z inspiracji Jana Zamoyskiego szczegółowego planu opracowanego przez architekta z Padwy Bernarda Moranda.

Plan miasta-twierdzy wzorowany ,na włoskich teoretycznych pracach P. Cataneo, G. Vasariego i V. Scamozziego został dostosowany do miejscowych warunków terenowych, które zadecydowały o nadaniu założeniu urbanistycznemu kształtu wieloboku nieumiarowego zwłaszcza, że w obręb obwarowań został włączony

również pałac z przyległościami stanowiący jakby odrębne założenie urbanistyczne.

Powstał układ ściśle sprężony: rezydencja-miasto.

Miasto ulokowano w nieregularnym pięcioboku, którego cztery różnej długości ściany były ufortyfikowane, bok piąty zachodni był otwarty na prostokątny duży, również otoczony fortyfikacjami plac rezydencji.

Układ przestrzenny miasta został oparty na dwóch osiach. Główna oś W-Z biegła od centrum pałacu do bastionu wschodniego i przecinała się z osią poprzeczną P.-Pd. wychodzącą na odpowiadające jej ściany fortyfikacji. Na przecięciu się tych osi założono Rynek Wielki o wymiarach 100 x 100 m zabudowany piętrowymi kamienicami z podcieniami. W północnej pierzei usytuowany został ratusz z wysoką wieżą stanowiącą znakomity akcent widokowy w przestrzeni rynku. Rynek Wielki nie miał charakteru handlowego, pomyślany został jako reprezentacyjny plac miejski.

Wzdłuż osi poprzecznej założono od północy Rynek Solny o charakterze handlowym, od południa Rynek Wodny jako swego rodzaju dzielnicę mieszkalną dla ważniejszych osobistości związanych z dworem Zamojskich. Obydwa te rynki były czterokrotnie mniejsze od Rynku Wielkiego i miały wymiary 50 x 50 m. Szachownicowy układ bloków pozarynkowych jest tym charakterystyczny, że wszystkie ulice wzdłużne biegną w kierunku W-Z, są więc skierowane na ośrodek rezydencjonalny.

Obszerny plac przed pałacem oddzielony od Rynku Wielkiego jednym rzędem bloków, od południowego-wschodu zamyka kolegiata, a jakby jej odbiciem od północnego wschodu jest potężny gmach Akademii. Świątynie innych wyznań, jak również kościół i klasztor Franciszkanów były lokowane we wschodniej części miasta.

Mimo niezwykle burzliwych dziejów miasta pierwotny układ przestrzenny i znaczna część zabudowy śródmieścia zostały zachowane stawiając Zamość „wśród najlepszych czołowych przykładów urbanistyki europejskiej XVI wieku” [404]. Takim Zamość pozostał do dziś w ramach dawnych fortyfikacji bowiem w różnych okolicznościach i z różnych przyczyn miasto rozwijało się przestrzennie poza dawnym niewielkim ośrodkiem, do dzisiejszych rozmiarów. Nowy rozwój przestrzenny miasta zapoczątkowała Nowa Osada. Na początku bieżącego stulecia od strony północnej powstał kompleks koszar a wkrótce potem niefortunnie ulokowana tuż pod miastem linia kolejowa.

Używany dziś herb miasta przedstawia postać św. Tomasza z włócznią i tarczą herbową Zamoyskich[405].

Z bardzo wielu zabytków Zamościa na szczególną uwagę zasługuje układ urbanistyczny z rynkiem, jego zabudową i otoczeniem, kolegiata, pałac, gmach Akademii, kościoły śródmiejskie, synagoga oraz Rotunda będąca dziś pomnikiem martyrologii.

---

[390] A. Kędziora, Dawna architektura i budownictwo Zamościa. Zamość 1988.

[391] Pierwsze ogólne opracowanie dziejów Zamościa przedstawił B. Chlebowski w Sł. G. XIV: 1895 pod hasłem „Zamość”. Z innych prac zasługujących na szczególniejszą uwagę: St. Herbst, J. Zachwatowicz, Twierdza Zamość. Warszawa 1936 i St. Herbst,

Zamość Warszawa 1954.

[392] J. Kowalczyk, Zamość. Przewodnik. Wyd. I. Warszawa 1975, wyd. II. Warszawa 1977; Zamość miasto idealne. Lublin 1980 i Czterysta lat Zamościa. Ossolineum 1983, obydwie prace pod red. J. Kowalczyka; Zamość. Z przeszłości miasta i twierdzy. Lublin 1980, pod red. A. Koprukowniaka i A. Witusika.

[393] I. Kutyłowska, Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w latach 1981-85 na Zamczysku w Zamościu (w:) Materiały z posiedzenia Sekcji Konserwacji Zabytków pt. Wyniki badań pałacu Zamoyskich w Zamościu w latach 1984-1985. Kraków 1986, s. 3-22.

[394] W. Zin, A. Kadłuczka, M. Pawlicki, Z badań nad najstarszymi dziejami pałacu zamojskiego (w:) Teka Komisji Urbanistyki i Architektury, tom XVI: 1982, s. 215-225.

[395] J. Kowalczyk, op. cit., s. 15.

[396] Ordynaci zamojscy:
I. Jan Zamoyski 1589-1605
II. Tomasz s. Jana 1618-1638
III. Jan s. Tomasza 1647-1655
IV. Marcin s. Zdzisł. Jana 1677-1689
V. Tomasz Józef s. Marcina 1704-1725
VI. Michał Zdzisław s. Marc. 1726-1735
VII. Tomasz Antoni s. Mich. 1735-1751
VIII. Klemens s. Tomasza 1760-1767
IX. Jan Jakub s. Marcina Leop. 1767-1777
X.Andrzej s. Marcina Leop. 1778-1792
XI. Aleksander Aug. s. Andrzeja 1792-1800
XII. Stanisław Kostka s. Andrz. 1801-1831
XIII. Konstanty s. Stanisł. Kost. 1832-1866
XIV. Tomasz Stanisław s. Konst. 1866-1889
XV. Maurycy s. Tomasza Stan. 1890-1939
XVI. Jan s. Maurycego 1939-1944.

[397] Pożary miasta w latach: 1627, 1648, 1658, 1672.

[398] J. Kowalczyk, op. cit., s. 145.

[399] A. Kędziora, Kolegiata Zamojska. Warszawa 1988, s. 7; J. Kowalczyk, Kolegiata w Zamościu. Warszawa 1968.

[400] B. Sroczyńska, Zamość w XIX stuleciu (w:) Konserwatorska Teka Zamojska. Warszawa–Zamość 1986, s. 58, 59.

[401] T. Zarębska, Zamość – miasto idealne i jego realizacja (w:) Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury. Pod red. J. Kowalczyka. Lublin 1980, s. 44, 75, przypis 131.

[402] J. A. Miłobędzki, Ze studiów nad urbanistyką Zamościa (w:) Biuletyn Historii Sztuki, XV: nr 3/4, s. 86.

[403] B. Sroczyńska, op. cit., s. 81, 95.

[404] T. Tołwiński, Urbanistyka, t. I. Budowa miasta w przeszłości. Warszawa 1948, s. 217.

[405] M. Gumowski, op. cit., s. 95-97 omawia różne przedstawienia herbu Zamościa

proponując św. Tomasza z dzidą i trzema kopiami. Podaje też 8 pozycji dotyczących herbu Zamościa.

ŻÓŁKIEWKA

Żółkiewka powstała na terenie wsi Żółkiew istniejącej już w 1359 roku a wymienionej w akcie granicznym chełmsko-lubelskim i była kolebką rodu Żółkiewskich herbu „Bończa” [406]. Ostatni z rodu właściciel Żółkwi Aleksander Żółkiewski chorąży chełmski dokonał w roku 1702 na terenie wsi lokacji miasta, które nazwał Żółkiewką[407]. Przed 1741 rokiem Żółkiewka przeszła do Tomasza i Franciszki Stamierowskich a po nich oddziedziczył ją Antoni Stamierowski. W 1803 roku Żółkiewkę nabył lubelski kupiec Jan Weber, od niego przed 1826 rokiem „białoskórnik” Ludwik Preszel[408]. Po zniesieniu w 1866 roku stosunków dominialnych w miastach Żółkiewka stała się miastem samoistnym, w 1869 roku pozbawiona praw miejskich i zamieniona na osadę z siedzibą gminy.

Mimo dość późnej lokacji Żółkiewka dość szybko rozwinęła się wyrastając znacznie ponad sąsiednie miasteczka Gorzków i Wysokie mające znacznie wcześniejszą metrykę. W 1726 roku miasteczko otrzymało przywilej na targi i jarmarki[409]. W 1827 roku było tu już 99 domów, w tym 3 murowane. Żółkiewka miała charakter miasteczka rzemieślniczo-handlowego, w 1860 roku działało tu 35 rzemieślników w 9 zawodach, a podobny stan zanotowano nawet w 1929 roku – 31 rzemieślników również w 9 zawodach. Handel był w ręku Żydów, którzy stanowili w 1856 roku 50% ogółu mieszkańców, w 1921 roku – aż 64%. Cechów rzemieślniczych nigdy w Żółkiewce nie było. Warto przypomnieć, że w 1857 roku istniała w Żółkiewce huta szklana należąca do Ksawerego Leszczyńskiego[410].

Daty erekcji parafii i budowy pierwszego kościoła w Żółkiewce nie są znane[411], w każdym razie parafia istniała już w 1564 roku[412]. W 1609 roku Łukasz Żółkiewski odnowił fundusz kościoła, w 1714 roku Aleksander Żółkiewski fundował nowy kościół drewniany. Obok tego kościoła stała kaplica wystawiona w 1680 roku przez Ignacego i Barbarę z Żółkwi Kitniowskich. W latach 1776-1779 Tomasz i Franciszek Stamierowscy wznieśli kościół murowany, konsekrowany w 1781 roku i wtedy też rozebrano dawny kościół drewniany.

W 1564 roku kościół został zabrany na zbór kalwiński założony przez Żółkiewskich. Zbór upadł po 1596 roku[413] a kościół zwrócono katolikom.

Żydzi zaczęli osiedlać się w Żółkiewce zapewne dopiero po lokacji miasta, w 1765 roku było ich już 133. Przed 1860 rokiem zbudowali murowaną bóżnicę, która spaliła się w 1938 roku. W jej miejscu wystawiono w 1941 roku niepozorny budynek łaźni rzymskiej, rozebrany w 1960 roku. Była w Żółkiewce również bóżnica drewniana, z polichromią z drugiej połowy XVIII wieku, spalona w czasie pierwszej wojny światowej [414].

W końcu XIX wieku istniały w Żółkiewce 3 domy murowane: ratusz, zajazd i sklep. Pozostała zabudowa była drewniana, brakuje jednak jej opisów i przekazów ikonograficznych. Kilka istniejących jeszcze w latach sześćdziesiątych obecnego stulecia domów z 2 połowy XIX wieku, ustawionych kalenicowo do ulicy, z ganeczkami na słupach lub na drewnianych kolumnach, miało wyraźny charakter

dworków miejskich. Zachowała się fotografia z 1932 roku obszernego zajazdu drewnianego w rynku. Ustawiony był szczytem do pierzei, miał szeroki wzdłużny przejazd umieszczony centralnie, z bramą i nadprożem zamkniętym odcinkiem łuku, przykryty był gontowym dachem naczółkowym. Według tradycji zajazdów takich było kilka.

Miasto zostało założone przy gościńcu z Krasnegostawu do Wysokiego, nad rzeczką Żółkiewką tworzącą w tym miejscu podłużny staw. Podstawą układu przestrzennego był czworoboczny rynek z przebiegającym przy jego południowej pierzei wspomnianym wyżej gościńcem. W środku rynku stanął ratusz, kościół ulokowano na wschód od rynku, przy drodze do Krasnegostawu. Miasto rozbudowywało się w stronę północną i zachodnią tworząc dwa nieregularne kwartały szachownicowe. Pierwotny układ urbanistyczny przetrwał do ostatniej wojny. Odbudowa miasta po wyzwoleniu spowodowała zabudowę rynku i tym samym jego likwidację. Nie naruszony natomiast pozostał tradycyjny układ drożny spełniający do dziś wyznaczone mu przed dwoma wiekami funkcje.

Nie zachowała się dawna pieczęć miasta i nie wiadomo czy Żółkiewka posiadała swój herb. M. Gumowski przypuszcza, że mógł to być herb Żółkiewskich „Lubicz”[415]. Jednakże nasza Żółkiew, później miasteczko Żółkiewka była kolebką innej gałęzi rodu Żółkiewskich – herbu „Bończa”, miasto też lokował Aleksander Żółkiewski tegoż herbu i właściwym dla Zółkiewki jest herb „Bończa”.

Z zachowanych zabytków na uwagę zasługuje kościół parafialny z dzwonnicą i murem ogrodzenia, kościół polsko-katolicki drewniany będący dawną cerkwią grecko-katolicką z Regetowa, przeniesioną do Żółkiewki w 1955 roku, dwa zachowane jeszcze domy drewniane.

Żółkiewka będąca dziś dużą wsią z urzędem gminy oraz rozwiniętymi zakładami usługowymi pełni rolę ośrodka ponadgminnego i zasługuje na przywrócenie jej praw miejskich.

---

[406] MRPS V, vol. I, nr 3368.

[407] A. Prochaska, Z dziejów samorządu Ziemi Chełmskiej (w:) Przegląd Historyczny VI: 1908, s. 48.

[408] J. Willaume, Wieś lubelska przed uwłaszczeniem. Lublin 1964, s. 36: „Mikołaj I nadał mu herb „Trzcinie”. W stylizacji dekretu kryła się ironia wobec próżności i bogactw nobilitowanego białoskórnika, była również aluzja do jego stosunku wobec chłopów. Miał na sumieniu zabójstwo oficjalisty, przez sądy puszczone płazem. Przeszedł do przysłowia ludowego: Presel, Wesel i diabeł trzeci. To rodzone dzieci”.

[409] W. Trzebiński, op. cit., s. 16.

[410] A. Kierek, Z badań nad rozwojem gospodarczym Lubelszczyzny w okresie międzypowstaniowym (w:) Rocznik Lubelski III: 1960, s. 285.

[411] Spis kościołów i duchowieństwa diecezji lubelskiej 1966. Lublin 1966, s. 187 podaje, że parafia istniała już w 1417 roku. Ks. M. T. Zahajkiewicz, op. cit., s. 344

mówi, że parafia była erygowana na początku XV wieku. Obydwa wydawnictwa nie podają źródeł. Ks. J. A. Wadowski, op. cit. podaje, że w 1604 roku kościół w Żółkwi był bardzo stary.

[412] A. Jabłonowski, op. cit., s. 195.

[413] W. Krasiński, op. cit., s. 206.

[414] T. Szydłowski, Ruiny Polski. Kraków 1919, s. 159.

[415] M. Gumowski, op. cit., s. 97

POSŁOWIE

Przedstawione w dużym skrócie a stąd też w niepełnym zakresie dzieje miast i miasteczek Zamojszczyzny są pierwszą tego rodzaju pracą uwzględniającą wszystkie miejscowości, które na omawianym terenie miały w przeszłości lub zachowały bez przerwy do dziś prawa miejskie. Wszystkie odgrywały w swoim czasie znaczącą rolę dla regionu, we wszystkich też przetrwały dawne tradycje miejskie.

Ograniczona objętość pracy zmusiła do dokonania wyboru problematyki i stąd pominięto lub tylko zasygnalizowano zagadnienia związane z rolnictwem, handlem i rzemiosłem, choć są one integralnymi dziedzinami życia wszystkich osiedli. Problemy te są dla większości miast omówione w publikacjach specjalistycznych lub syntezach ogólnych wymienionych w bibliografii. Kształtowały się one we wszystkich miastach w zasadzie w podobny sposób, wydawało się więc bardziej celowe zwrócenie uwagi na zagadnienia mniej znane, takie jak geneza miasteczek, ich zabudowa, założenia urbanistyczne. Problematyka ta jest obecnie przedmiotem badań szczegółowych w podjętych studiach historyczno-urbanistycznych opartych na wnikliwej kwerendzie archiwalnej i bibliograficznej. Studia te uzupełnią i ewentualnie skorygują zawarte w niniejszej pracy informacje o dawnych miasteczkach, zwłaszcza w odniesieniu do układów przestrzennych i zmian w czasie a także możliwości wykorzystania w opracowywanych planach zagospodarowania przestrzennego osiedli.

W najdalszej przeszłości historycznej cały obszar obecnego województwa zamojskiego wchodził w skład wielkiego terytorium Grodów Czerwieńskich będących przez trzysta lat od ich powtórnego zagarnięcia przez ruskiego księcia Jarosława w 1031 roku areną ciągłych walk. Stan taki nie sprzyjał trwałemu osadnictwu, którego dzieje na tym terytorium nie doczekały się dotąd opracowania a tylko one mogą być podstawą dla ustalenia zarówno genezy jak i rozwoju miast najstarszych. Lukę tę wypełnia dla skrawka terytorium wydany przez St. Kurasia w 1983 roku Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu[416] oraz nie opublikowana jeszcze a stąd i nie wykorzystana praca A. Janeczki o osadnictwie średniowiecznym w dawnym województwie bełskim[417].

Na opracowanie czekają dzieje osadnictwa Ziemi Chełmskiej, której znaczna część znalazła się w obecnym województwie zamojskim.

---

[416] St. Kuraś, op. cit.

[417] A. Janeczko, op. cit.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)
KRSW 218 d Dane statystyczne miast Królestwa Polskiego, 1863 r.
KRSW 3195 a–e Kopie przywilejów miast guberni lubelskiej, 1821 r.
KRSW 3225 b Inwentarze szczegółowe miast guberni lubelskiej, 1864-1867 r.
Archiwum Państwowe w Lublinie (APL)
Księga m. Uchań nr l
Księgi Grodzkie Chełmskie 2/20329, 20245/160, 55/20382
Księgi Grodzkie Grabowieckie 55
Księgi Grodzkie Krasnostawskie 41/19760
RGL Adm. 471 Opisy statystyczne miast powiatu hrubieszowskiego 1860 r.
RGL Adm. 643 Opisy statystyczne miast powiatu krasnostawskiego 1860 r.
RGL Adm. 1672 Opisy statystyczne miast powiatu zamojskiego 1860 r.
Parafia r. k. Krasnobród, sygn. 5.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE
Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie. Lwów t. V: 1875, t. VII: 1878, t. VIII: 1880, t. XIX: 1906 (AGZ).
Akty izdawajemyje Wilenskoju Archeograficzeskoju Kommisieju, t. XIX. Akty otnosjaszczziesja k istorii bywszej Chołmskoj jeparchii. Wilno 1892 (AWAK).
Akta synodów różnowierczych w Polsce, t. III. Małopolska 1571-1632. Oprac. M. Sipayłło. Warszawa 1983.
Articuli Vladislao regi Poloniae a ducibus Masoviae traditi Sandomiriae A. D. 1426 (w:) Monumenta Poloniae Historica, t. VI. Warszawa 1961.
J. Długosz, Opera omnia, t. X. Wyd. M. Przezdziecki. Kraków 1873.
Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 69 z 1869 r. i t. 70 z 1870 r.
Ipatijewskaja Letopis (w:) Połnoje sobranije russkich letopisiej, t. II. S. Peterburg 1903.
A. Jabłonowski, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. VII, cz. I i II. Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona. Warszawa 1902-03 (Źródła dziejowe t. XVIII, cz. I i II).
A. Jabłonowski, Pisma, t. IV. Wołyń, Polesie i Ruś Czerwona. Warszawa 1911.
A. Jelonek, Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810-1953 (w:) Dokumentacja geograficzna, z. 5. Warszawa 1956.
Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława, cz. II. Kraków 1883.
Kodeks dyplomatyczny Małopolski, t. I-IV Wyd. F. Piekosiński. Kraków 1876-1905 (KDM).
Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego. Warszawa 1863 (KDKM).
Kronika Jana z Czarnkowa (w:) Pomniki dziejowe Polski, t. II. Warszawa 1961.
St. Kuraś, Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu (w:) Dzieje Lubelszczyzny, t. III. Warszawa 1983.
Latopis Nestora (w:) Pomniki dziejowe Polski, t. I. Warszawa 1960.
Lustracja województwa ruskiego 1661-1665, cz. III. Ziemia halicka i chełmska. Wyd. E. i K. Arłamowscy i W. Kaput. Ossolineum 1976.
Matricularum Regni Poloniae summaria, cz. I-IV. Wyd. T. Wierzbowski. Warszawa

1905-1961 (MRPS).
A. Pawiński, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Małopolska, t. IV. Warszawa 1886 (Źródła dziejowe, t. XV).
R. Piechota oprac., Miasta polskie. Dokumentacja archiwalna. Warszawa–Łódź 1981.
Rocznik statystyczny województwa zamojskiego 1987. Zamość 1987. WUS w Zamościu.
Starodawne prawa polskiego pomniki. Wyd. A. Z . Helcel, t. II. Kraków 1870. (SPPP)
M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacyi Zamoyskiey 1834 roku. Rkps nr 1815 BOZ BN.
Skorowicz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. IV woj. lubelskie i t. XIII woj. lwowskie. Warszawa 1924. GUS.
S. Wojciechowski, A. Sochacka, R. Szczygieł, Osady zaginione i o zmienionych nazwach historycznych województwa lubelskiego (w:) Dzieje Lubelszczyzny, t. IV. Warszawa 1986.
Ks. J. A. Wadowski, Kościoły diecezji chełmskiej. Rkps 2372/1 Biblioteka PAN w Krakowie.
Zbiór dokumentów małopolskich. Wyd. St. Kuraś i I. Sułkowska-Kuraś, cz. I-VIII. Kraków–Wrocław 1962-1975 (ZDM).

ŹRÓDŁA KARTOGRAFICZNE

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
KRSW Vol. 4076 Zb. kart. (Tyszowce)
Archiwum Państwowe w Lublinie
AOZ (Józefów, Szczebrzeszyn, Tarnogród, Tomaszów, Turobin, Wysokie)
Plany wyłączone z włościańskich (Bełżec, Biłgoraj, Gorzków, Hrubieszów, Lubycza Królewska, Potoki, Teratyn, Zółkiewka)
Zbiory kartograficzne (Izbica, Tarnogóra)
RGL A. IV: 1898 (Komarów, Tyszowce, Uchanie)
Archiwum parafialne w Tyszowcach (Tyszowce)
Biblioteka Narodowa w Warszawie
Topograficzna Karta Królestwa Polskiego l:126000. Warszawa 1839, tzw. Mapa Kwatermistrzostwa (Goraj, Grabowiec, Horodło, Jarczów, Komarów, Krasnobród, Kryłów, Rachanie, Skierbieszów, Wysokie).
Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Zamościu
Mapa topograficzna l:25000 (1965 r.)
Politechnika Warszawska
Zakład Architektury Polskiej (Łaszczówka)
Zakład Urbanistyki (Frampol, Łaszczów)

OPRACOWANIA

St. Arnold, Dymitr z Goraja. Zamość 1921.
M. Baliński, T. Lipiński, Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym, t. II-III. Warszawa 1885-1886.
B. Baranowski, Polskie młynarstwo. Ossolineum 1977.
M. Barus, Powiat hrubieszowski. Szkic monograficzny. Hrubieszów 1939.
P. N. Batiuszkow, Chołmskaja Ruś. S. Peterburg 1887.
L. Bieńkowski, Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej 1417-1452 (w:) Roczniki Humanistyczne KUL, t. VII, z. 2: 1958. Lublin 1960.
L. Bieńkowski, Kraska Jan h. Belina biskup chełmski (w:) Polski Słownik Biograficzny

XV/2, z. 65.
L. Bieńkowski, Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce (w:) Kościół w Polsce, t. II. Wieki XVI-XVIII. Kraków 1969.
M. Bogucka, H. Samsonowicz, Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Ossolineum 1986.
A. Breyer, Deutsche Tuchmachereinwanderung in den ostmitteleuropäischen Raum von 1550 bis 1830. Leipzig 1941.
A. Brydziński, Łaszczów (w:) Ziarno 1906, nr 9.
J. Byra, Z ciołkiem w herbie. Tygodnik Zamojski nr 4 z 1988 r.
Z. Dołęga Chodakowski [A. Czarnocki], O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy, 1817. Oprac. J. Maślanka. Warszawa 1967.
„Czasopismo Techniczne" XX: 1902, nr 14.
Czterysta lat Zamościa. Pod red. J. Kowalczyka. Ossolineum 1983.
Czopek B., Nazwy miejscowe dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej (w granicach dzisiejszego Państwa Polskiego). Ossolineum 1988.
A. Czuczyński, Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim w roku 1366 (w:) Kwartalnik Historyczny, t. IV: 1890.
K. Cz[ubara], Ciołek czy Sreniawa? Tygodnik Zamojski nr 9 z 1988 r.
Wł. Ćwik, ABC miast Lubelszczyzny (w:) Kalendarz Lubelski na rok 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1965.
Wł. Ćwik, Miasta królewskie Lubelszczyzny w drugiej połowie XVIII wieku. Lublin 1968.
Wł. Ćwik, Miasta królewskie Lubelszczyzny okresu stanisławowskiego (do Sejmu Czteroletniego) w walce o swoje prawa (w:) Rocznik Lubelski V: 1964.
Wł. Ćwik, Miasta rządowe małopolskiej części Królestwa Polskiego 1815-1866.
Stan gospodarczo-społsczny (w:) Rocznik Lubelski X: 1968.
Wł. Ćwik, Pozostałości feudalne w miastach rządowych małopolskich terenów Królestwa Polskiego (1815-1866). Lublin 1968.
Wł. Ćwik, J. Reder, Lubelszczyzna – dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz. Lublin 1977.
Ks. W. Depczyński, Kościół w Bukowinie i nieparafialne kościoły w Tarnogrodzie. Tarnogród 1962, mps. Referat wygłoszony 11.IV.1962 na zebraniu naukowym Oddziału Stowarzyszenia Historyków Sztuki w Lublinie.
Ks. W. Depczyński, Monografia historyczna parafii rzymsko-katolickiej w Tarnogrodzie (w:) Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL 1961, nr 12.
Ks. W. Depczyński, Parafia Tarnogród (w:) Nasza Przeszłość XXXVII: 1972.
Ks. W. Depczyński, Tarnorród 1567-1967. Monografia historyczno-gospodarcza. Tarnogród 1970.
Ks. J. Dębowski, Kryłów... (w:) Monografia ilustrowana kościołów rzymsko-katolickich w Królestwie Polskim. Warszawa 1899.
W. Domański, Tysiąc błędów na Tysiąclecie... Problemy nr 2 z 1966 r.
K. Dumała, Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831-1869. Ossolineum 1974.
Dzieje Biłgoraja. Lublin 1985 (R. Szczygieł, W dawnej Rzeczypospolitej 1578-1795, W. Sladkowski, W latach zaborów 1795-1918, J. Markiewicz, Dzieje najnowsze i współczesne 1918-1978).
Dzieje Lubelszczyzny, t. I. Pod red. T. Mencla. Warszawa 1974.
Encyklopedia Rolnictwa, t. II. Warszawa 1874.
A. Fischer, Zarys etnograficzny województwa lubelskiego (w:) Monografia

statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego, t. I. Zagadnienia podstawowe. Pod red. I. Czumy. Lublin 1932.
H. Gawarecki i M. Stankowa, Zamki nadbużańskie w Grabowcu, Horodle i Kryłowie (w:) Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego 16: 1978, nr. 4.
„Gazeta Lubelska" 1888, nr 113.
„Gazeta Polska" 1888, s. 188.
Z. Gloger, Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce, t. I. Warszawa 1907.
J. Górak, Dawne cerkwie drewniane w województwie zamojskim. Zamość 1984.
J. Górak, Kościoły drewniane Zamojszczyzny. Zamość 1986.
J. Górak, Materiały do historii parków zabytkowych w województwie zamojskim. Zamość 1980.
J. Górak, Nieznane dworki Lubelszczyzny (w:) Studia i materiały lubelskie, 11. Lublin 1986.
Z. Góralski, Instrukcje ekonomiczne probostwa w Gorzkowie z 1800 i 1815 roku (w:) Kwartalnik Historii Kultury Materialnej XII: 1964, nr l.
B. Guerquin, Zamki w Polsce. Wyd. II. Warszawa 1984.
M. Gumowski, Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego. Lublin 1959.
J. Gurba, Grodziska Lubelszczyzny. Lublin 1976.
J. Gurba, Kompleks osadniczy Czerwień–Czermno w świetle najnowszych badań archeologicznych (w:) Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego, Vol. 25, nr 2, 1983. Warszawa 1986.
J. Gurba, Od epoki kamiennej do wczesnego średniowiecza (w:) Z przeszłości dalekiej i bliskiej. Szkice z dziejów Lubelszczyzny. Lublin 1980.
J. Gurba, Problematyka ,,Grodów Czerwieńskich" (w:) Rocznik Tomaszowski 1/1981. Lublin 1983.
A. Gwagnin, Kronika Sarmacyey Europeyskiey... Kraków 1611.
St. Herbst, Zadania i potrzeby polskiej urbanistyki historycznej (w:) Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, R. I, z. 2. Warszawa 1951.
St. Herbst, Zamość. Warszawa 1954.
St. Herbst i J. Zachwatowicz, Twierdza Zamość. Warszawa 1933.
Historia Polski, t. I. pod red. H. Łowmiańskiego. Warszawa 1957.
M. Horn, Rzemiosło miejskie województwa bełskiego w pierwszej połowie XVII wieku. Zagadnienie kryzysu gospodarczego Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII wieku. Ossolineum 1966.
M. Horn, Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600-1647 na tle stosunków gospodarczych. Ossolineum 1972.
M. Horn, Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w. Warszawa 1975.
A. Hunicz, Badania weryfikacyjne grodzisk wczesnośredniowiecznych i średniowiecznych na terenie powiatu hrubieszowskiego (w:) Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego 9: 1971, nr 3.
A. Hunicz, Katalog wczesnośredniowiecznych i średniowiecznych grodzisk południowo-wschodniej Lubelszczyzny (w:) Biuletyn Informacyjny PKZ 1970, nr 19.
G. Jakimińska, Źródła do dziejów miasta Biłgoraja w zbiorach Muzeum w Lublinie (w:) Studia i materiały lubelskie, 9. Lublin 1982.
A. Janeczek, Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Wojcwództwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII wieku. Warszawa 1988, mps autora.
A. Janeczek, Osadnictwo województwa bełskiego XIV-XVI w. w źródłach i historiografii Rusi Czerwonej (w:) Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, XXX: 1982, nr l.

W. Jaroszyński, Grabowiec – siedemset udokumentowanych lat. Świdnik 1983, mps autora (w druku).
W. Jaroszyński, Tędy szła historia – zamek grabowiecki (w:) Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego 19: 1981, nr 3.
M. Jeżewska – patrz: M. Stażewska, M. Jeżewska.
J. T. L. [ubomirski], Północno-wschodnie wołoskie osady (w:) Biblioteka Warszawska, t. IV: 1855. A. Kadłuczka – patrz: W. Zin. A. Kadłuczka, M. Pawlicki.
W. Kalinowski, Drewniane podcienia rynków południowej Lubelszczyzny (w:) Ochrona Zabytków R. 5: 1952, nr 2.
W. Kalinowski, Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku (w:) Kwartalnik Architektury i Urbanistyki VIII: 1963, nr 3-4.
W. Kalinowski i S.Trawkowski, Uwagi o urbanistyce i architekturze miejskiej Królestwa Kongresowego w pierwszej połowie XIX wieku (w:) Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki, I: 1956.
Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. VIII, województwo lubelskie, pod red.: R. Brykowski, Z. Winiarz, F. Rowińska, F. Smulikowska. Z. 3 pow. biłgorajski. Warszawa 1960 (inw. M. Kwiczala, K. Szczepkowska, uzup. R. Brykowski); Z. 6 pow. hrubieszowski. Warszawa 1964 (inw. T. Chrzanowski, M. Kornecki, J. Samek); Z. 8 pow. krasnostawski. Warszawa 1964 (inw. T. Sulerzycka, F. Uniechowska, E. Rowińska); Z. 17 Tomaszów Lubelski i okolice. Warszawa 1983 (opr. aut. R. Brykowski, inw. wst. K. Kutrzebianka); Z. 19 pow. zamojski. Warszawa 1953, mps IS PAN (opr. J. Z. Łoziński, J. A. Miłobędzki, B. Wolff).
A. Kędziora, Dawna architektura i budownictwo Zamościa. Zamość 1988.
A. Kędziora, Kolegiata Zamojska. Warszawa 1988.
A. Kierek, Z badań nad rozwojem gospodarczym Lubelszczyzny w okresie międzywojennym (w:) Rocznik Lubelski III: 1930.
F. Kiryk, Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej (w:) Rocznik naukowo-dydaktyczny WSP w Krakowie, z. 43. Prace historyczne VI. Kraków 1972.
K, L. [dr K. kniaź Lubecki], Z historii lubickiej Kraków 1918.
Z. Klukowski, Szkoły im. Zamoyskich w Szczebrzeszynie 1811-1826. Szczebrzeszyn 1927.
Z. Klukowski, Zakład kumysowy i uzdrowisko leśne w Krasnobrodzie przed 70 laty (w:) Zdrowie publiczne, 1958, nr 3.
M. Kosińska – patrz: M. Łodyńska-Kosińska.
St. Kosiński – patrz: Zakłady…
Br. Koskowski, O mieszkaniach i żywieniu się Żydów małomiasteczkowych w Królestwie Polskim (w:) Lud, t. III, z. 4. Lwów 1897.
A. Kossowski, Protestantyzm w Lublinie i w Lubelskim w XVI-XVII w. Lublin 1933.
T. Korzon, Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1784-1794), t. I. Warszawa 1897.
J. Kowalczyk, Dwudziestoletni dorobek w badaniach nad sztuką woj. lubelskiego w latach 1944-1964 (w:) Biuletyn Historii Sztuki, XXVII: 1965, nr 2.
J. Kowalczyk, Kolegiata w Zamościu. Warszawa 1968.
J. Kowalczyk, Zamość. Przewodnik. Warszawa wyd. I 1975, wyd. II 1977.
W. Krasiński, Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce, t. I, cz. II. Warszawa 1905.
Ks. B. Kumor, Spis ludności diecezji krakowskiej prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1787 roku (w:) Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 39: 1979.
St. Kuraś, Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV-XV wieku.

Ossolineum 1971.
A. E. Kuropatnicki, Geographia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomerii. Przemyśl 1786.
I. Kutyłowska, Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w latach 1981-85 na Zamczysku w Zamościu (w:) Materiały z posiedzeń Sekcji Konserwacji Zabytków p.t. Wyniki badań pałacu Zamoyskich w Zamościu w latach 1984-1985. Kraków 1986.
K. Lubecki – patrz: K. L.
J. T. Lubomirski – patrz: J. T. L.
M. Łodyńska-Kosińska, Czyżby renesansowa „Citta Ideale”? (w:) Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, XVI: 1971, z. 2-3.
H. Łopaciński, Fabryki ceramiczne w Tomaszowie i Lubartowie dziś nie istniejące (w:) Sprawozdania Komisji Historii Sztuki, VIII: 1907.
H. Łopaciński, Okazy staropolskiego stylu budowlanego w Goraju i Wrzelowcu (w:) Wisła, t. XV: 1902, z. 3 i to samo (w:) Kronika powiatu zamojskiego, R. I: 1918, nr 23-24.
A. W. Łonginow, Czerwienskije goroda. Istoriczieskij oczierk w swjazi z etnografijej i topografijej Czerwonnoj Rusi. Warszawa 1885.
Ks. F. Majewski, Wizyta Pasterska Jego Excellencyi Ks. Franciszka Jaczewskiego Biskupa Lubelskiego odbyta 1906 roku. Warszawa 1906.
J. Markiewicz, Dzieje najnowsze i współczesne (w:) Dzieje Biłgoraja. Lublin 1985.
J. Mazurkiewicz, Likwidacja ustroju miejskiego mniejszych miast w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim w okresie przed masową zamianą miast na osady, 1807-1864 (w:) Rocznik Lubelski, X: 1967. Lublin 1968.
J. Mazurkiewicz, O niektórych problemach prawno-ustrojowych miast prywatnych w dawnej Polsce (w:) Annales UMCS, Sec. G, vol. XI, 1964.
J. Mazurkiewicz, O zniesieniu stosunków dominialnych w miastach 1836 r., (w:) Rocznik Lubelski, IX: 1965.
J. Mazurkiewicz, Wł. Ćwik, Własność w miastach prywatnych Lubelszczyzny doby Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego 1809-1866 (w:) Annales UMCS Vol. V, sec. G: 1957. Lublin 1957.
T. Mencel, Źródła i opracowania do dziejów Lubelszczyzny (w:) Dzieje Lubelszczyzny, t. I, pod red. T. Mencla. Warszawa 1971.
H. Merczyng, Zbory i senatorowie protestanccy w dawnej Rzeczpospolitej. Warszawa 1904.
Miasta polskie w Tysiącleciu, t. I. Wrocław–Warszawa–Kraków 1965. (Woj. lubełskie oprac.: St. Krzykała, J. Mazurkiewicz, K. Myśliński (przewodniczący Komitetu Redakcyjnego), B. Wilczewski
J. A. Miłobędzki, Domy rzemieślnicze w miasteczkach południowej Lubelszczyzny (w:) Ochrona Zabytków, R. 5: 1952, nr 2.
J. A. Miłobędzki, Ze studiów nad urbanistyką Zamościa (w:) Biuletyn Historii Sztuki, XV: 1953, nr 3/4.
Monografia ilustrowana kościołów rzymsko-katolickich w Królestwie Polskim. Warszawa 1899.
Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego, t. I. Zagadnienia podstawowe. Red. I. Czuma. Lublin 1932.
K. Moszyński – patrz: K. Ruski.
K. Myśliński, W monarchii jagiellońskiej (w:) Dzieje Lubelszczyzny, t. I. Warszawa 1874.
A. N. Nasonow, „Russkaja ziemlja" i obrazowanije tierritorii driewnierusskogo

gosudarstwa. Moskwa 1951.
S. Nosek, Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu (w:) Annales UMCS Vol. VI. sec. F, 1951. Lublin–Kraków 1957.
N. Orda, Album widoków historycznych Polski. Seria 8. Warszawa 1881.
T. Opas, Miasta szlacheckie województwa lubelskiego w XVIII wieku. Lublin 1966, rozpr. dokt. UMCS, mps.
M. Pawlicki – patrz: W. Zin, A. Kadłuczka, M. Pawlicki.
St. Pazyra, Geneza i rozwój miast mazowickich. Warszawa 1959.
J. Peter, Obóz w Bełżcu (w:) Kalendarz Lubelski 1961.
J. Peter, Z przeszłości miasta kresowego. Zamość 1947.
M. Pękalski, O sitarstwie i sitarzach biłgorajskich (w:) Prace i materiały etnograficzne, t. XVIII, cz. I. Wrocław 1961.
K. Piwocki, O historycznej genezie polskiej sztuki ludowej. Wrocław 1953.
Pomniki dziejowe Polski, t. I, II, VI. Warszawa 1960-61 (Monumenta Poloniae Historica).
A. Poppe, Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskirn (w:) Studia wczesnośredniowieczne, IV. Wrocław–Warszawa 1958.
A. Pragłowski, Bitwa kawalerii pod Komarowem 31.VIII.1920 r. Londyn 1973.
A. Prochaska, Z dziejów samorządu Ziemi Chełmskiej (w:) Przegląd Historyczny, VI: 1908.
J. Reder – patrz: Wł. Ćwik, J. Reder.
„Rocznik Tomaszowski" 1/1981. Lublin 1983.
St. Rospond, Słownik etymologiczny miast i gmin PRL. Ossolineum 1984.
K. Ruski [K. Moszyński], Budownictwo ludowe w okolicy Zamościa (w:) Ziemia R. III: 1912, nr 18, 19, 20 oraz Teka Zamojska R. III: 1920, nr l, 3, 4.
W. Rymut, Nazwy miast Polski, wyd. II. Ossolineum 1987.
H. Samsonowicz – patrz; M. Bogucka, H. Samsonowicz.
St. Sarnicki, Descriptio veteris et novae Poloniae. Kraków 1585.
Schematyzm Archidiecezji w Lubaczowie 1981 r., Lubaczów 1981.
W. Schreyer, Oczy na niebie. Kronika piractwa. Warszawa 1970.
J. Sil, Miasta guberni lubelskiej przed zamianą ich na osady w świetle statystyk z 1861 roku (w:) Studia i materiały lubelskie, 11. Lublin 1986.
Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i inych krajów słowiańskich, t. I-XV. Warszawa 1880-1904.
A. Sochacka – patrz: S. Wojciechowski, A. Sochacka, R. Szczygieł.
K. Sochaniewicz, Przywileje miasta Tomaszowa (w:) Teka Zamojska, 1920, nr 9-10.
K. Sochaniewicz, Tomaszów Ordynacki. Monografia historyczna. Zamość 1921.
Z. Spaczyński, Kartki z dziejów drukarstwa na Zamojszczyźnie. Lublin 1980.
Spis kościołów i duchowieństwa diecezji lubelskiej 1966. Lublin 1966.
B. Sroczyńska, Zamość w XIX stuleciu. Konserwatorska Teka Zamojska. Warszawa–Zamość 1986.
A. Stadnicki, O wsiach tzw. wołoskich na północnym stoku Karpat. Lwów 1848.
H. Stamirski, Hrubieszów i okolice u schyłku średniowiecza. Hrubieszów 1976.
H. Stamirski, Powiat horodelski w roku 1472. Hrubieszów 1958.
M. Stankowa, Powiat hrubieszowski w XV wieku (w:) Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego r. 5: 1965, nr 1-2.
M. Stankowa, Dawny powiat szczebrzeski w XIV-XVIII w. Warszawa 1975.

M. Stankowa – patrz: H. Gawarecki i M. Stankowa.
M. Starzewska i M. Jeżewska, Polski fajans. Ossolineum 1978.
Studia historyczno-urbanistyczne do planów zagospodarowania przestrzennego miast: Biłgoraj, opr. J. Kubiak, PKZ Warszawa 1965; Frampol, opr. L. Kozakiewicz, PKZ Warszawa 1968; Hrubieszów, opr. J. Kubiak, PKZ Warszawa 1965; Izbica, opr. A. Cebulak, PKZ Lublin 1988; Szczebrzeszyn, opr. J. Kubiak, PKZ Warszawa 1968; Tarnogóra, opr. A. Cebulak, PKZ Lublin 1988; Tomaszów Lubelski, opr. J. Kłoczowski, R. Brykowski, Z. Winiarz, PKZ Warszawa 1957; Turobin, opr. J. Szponar, PKZ Zamość 1986; Tyszowce, opr. J. Studziński, PKZ Lublin 1988; Uchanie, opr. I. Sygowska, PKZ Lublin 1988; Zamość, opr. J. A. Miłobędzki, PKZ Warszawa 1953.
R. Szczygieł, Ani Ciołek ani Śreniawa! Tygodnik Zamojski nr 11 z 1988 r.
R. Szczygieł, W dawnej Rzeczypospolitej 1578-1795 (w:) Dzieje Biłgoraja. Lublin 1985.
T. Szydłowski, Ruiny Polski. Kraków 1919.
A. Szyszko-Bohusz, Materiały do architektury bóżnic w Polsce (w:) Prace Komisji Historii Sztuki, t. IV, z. l. Kraków 1927.
W. Śladkowski, W latach zaborów 1795-1918 (w:) Dzieje Biłgoraja. Lublin 1985.
„Świat" IV: 1909, nr 28 (fotografia cerkwi drewn. w Gozdowie).
A. Swieżawski, Rawskie księstwo Piastów Mazowickich 1313-1462. Dzieje polityczne (w:) Acta Universitatis Lodziensis. Łódź 1975.
Świeżawski A., Z pradziejów Łaszczowa (w:) Rocznik Tomaszowski 1/1981. Lublin 1983.
A. Tarnawski, Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana w. kor. (1572-1605). Lwów 1935.
N. I. Teodorowicz, Gorod Władimir wołynskoj gubernii w swjazi z istorijej wołynskoj jeparchii. Poczajów 1893.
T. Tołwiński, Urbanistyka, t. I. Budowa miasta w przeszłości. Warszawa 1948.
W. Trzebiński, Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku. Warszawa 1962.
St. Tworek, W epoce Jagiellonów (w:) Z przeszłości dalekiej i bliskiej. Szkice z dziejów Lubelszczyzny. Lublin 1980.
St. Tworek, W okresie Odrodzenia i Reformacji 1569-1648 (w:) Dzieje Lubelszczyzny, t. I. Warszawa 1974.
J. L. de Verdmon, Krótka monografia wszystkich miast, miasteczek i osad Królestwie Polskim. Warszawa 1902.
A. Walentyn, Bełżec. Miesiące pamięci narodowej. Kurier lubelski nr 94 z 1976 r.
S. Warchoł, Nazwy miast Lubelszczyzny. Lublin 1964.
Z. Wartołowska, Gród czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim (w:) Światowit, t. XXII. Warszawa 1958.
Z. Wasylewski, W srebrnym dworku z modrzewia. Lwów 1919.
M. Wawrzeniecki, Narzędzia tortur w domu Matejki w Krakowie (w:) Ziemia, III: 1912, nr 47.
K. Wejchert, Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne. Warszawa 1947.
A. Wiatrowski, Dzieje Hrubieszowa w świetle źródeł, dokumentów i zabytków historycznych. Hrubieszów 1957.
J. Widajewicz, Południowo-wschodnie kresy Polski w X i XI wieku. Poznań 1937.
A. Wieniarski, Wysokie (w:) Księga Świata... VI, R. I: 1859.
H. Wierciński, Opis statystyczny Guberni Lubelskiej. Warszawa 1901.
J. Willaume, Wieś lubelska przed uwłaszczeniem. Lublin 1964.

Wieś i miasteczko. Materiały do architektury polskiej, t. I. Warszawa 1916.
St. Wołowiec, Dlaczego Niemcy zbombardowali Frampol? Kamena nr 25 z 1970 r.
J. Zachwatowicz – patrz: St. Herbst i J. Zachwatowicz.
Ks. M. T. Zahajkiewicz, Diecezja lubelska. Informator historyczny i administracyjny. Lublin 1985.
Zakłady kształcenia nauczycieli w Szczebrzeszynie i ich wychowankowie. Studium historyczno-socjologiczne pod red. St. Kosińskiego. Lublin 1975.
Ks. L. Zalewski, Z epoki renesansu i baroku na Lubelszczyźnie. Lublin 1949.
Zamość miasto idealne. Pod red. J. Kowalczyka. Lublin 1980.
Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej. Zamość 1969.
Zamość. Z przeszłości miasta i twierdzy. Pod red. A. Koprukowniaka i A. Witusika. Lublin 1980.
T. Zarębska, Tarnogród – przykład szesnastowiecznej urbanistyki polskiej (w:) Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej. Zamość 1969.
T. Zarębska, Zamość – miasto idealne i jego realizacja (w:) Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury. Lublin 1980.
W. Zin, Kościół uchański jako ogniwo kształtujące architekturę sakralną Lubelszczyzny na przełomie XVI i XVII w. Kraków 1961.
W. Zin, Typy i formy w polskiej architekturze drewnianej. Kraków 1956.
W. Zin, Piórkiem i węglem. Piękno utracone. Warszawa 1974.
W. Zin, A. Kadłuczka, M. Pawlicki, Z badań nad najstarszymi dziejami pałacu zamojskiego (w:) Teka Komisji Urbanistyki i Architektury, t. XVI: 1982.
Znaszli tej kraj… Kulisy – Expres Wieczorny nr 192 z 1982 r.
J. Sas Zubrzycki, Polskie budownictwo drewniane. Kraków 1916.